

КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР ИЛМУ-ИЗЛЕМ ИНСТИТУТ

Каб.-Басм. рист. б. правсая ау -
в Сиб. патена вим. А. К. Крупской
г. Омск, ул. Нормова № 42

КЪАБАРТЫ-
МАЛКЪАР
КИТАБ
БАСМА
НАЛЬЧИК

КР

Н-30

028830
-46845-

Балк. республиканская нау-
коб. библиотека им. Н. К. Крупской
Библиотечник, ул. Ногмова № 42

Ф9с(Балк)
Б⁹⁰ (Балк.)
Н⁰⁰⁵
М-194

82.3/2P-Балк)-4430

Джарашдыргъан
А. З. Холаев

Малкъар фольклорну чыгъармаларын
басмагъа хазырлауну совети:
Х. И. Хутуев (председатель), А. Ю. Бозиев,
М. И. Геттуев, К. Ш. Кулиев, Х. Х. Кадиев,
А. З. Холаев, С. О. Шахмурзаев

Суратла С. МЕДЖИДОВАНЫ бла
Я. АККИЗОВНУДУЛА

7-3-3
БЗ-66М

АЛ СЕЗ

Малкъар бла къарачай халкъланы кёлден джюрютген бай эм кёб тюрлю творчествосунда нарт таурухла сыйлы джер аладыла. Нарт таурухла — ала батырланы юсюнден таурухладыла, нартла уа — кюркъкылыкны билмеген аллай батырладыла. Нартла батырлык, джигитлик этер ючюн не кыйынлыкълардан да артха бурулмагъандыла, аллай кыйынлыкъланы кеслери излеб табаргъа кюрешгендиле. Ала ёлюмден кюрккъмайдыла, халкъны душманлары — кёб башлы эмегенле, сарыуекле бла кюрешедиле. Аны себебли нарт батырла кеслерини джашауларын тохтаусуз джортуууллада ашырадыла. Нартланы батырлыкъларын, джигитликлерин сыфатлагъан ишле уа — нарт таурухланы ёзегин къурайдыла.

Нартланы юсюнден джырла бла таурухла бурун ёмюрледе джаратылгъандыла. Аланы не ёмюрледе этилгенлери, нарт батырланы джашау ызлары белгил туюл эселе да, халкъ кесини история къадарларында кёб кыйынлыкъла сынагъан эсе да, нарт батырланы юслеринден джырланы бла таурухланы тас этмегенди, унутмагъанды, аланы ниет-сурат мурдорларын ёмюрден ёмюрге, туудукъдан туудукъгъа

кёчюре сакълагъанды, нартланы деменгили сыфатлары халкъны эсинде къалгъандыла. Нартланы джигитликлерин суратлаб'а халкъ нелляй бир нарт сёз туудургъанды! «Къарт болсанг да нарт бол» — деген сёзлени къаллай улуу, терен маъаналары барды! Нарт батырланы сыфатларын суратлаб: «Ол нарт кирик башчыды, къарыулуду, чырайлыды, субайды» — деб халкъны аузунда бюгюн да джюрюйдю. Малкъарда, Къарачайда нартла бла байламлы «Нарт бора», «Нарт уя» дегенча джер атла, Нарт къала, Къарашауайны, Сосурукъну ташы деб ташланы атлары халкъда унутулмай сакъланадыла. Ол атла малкъарлылада бла къарачайлылада нарт таурухла бек эрт-деден джюрюгенлерин кёргюзтедиле.

Болса да малкъарлыланы, къарачайлыланы кёб ёмюрледе джарашдыргъан нарт джырларыны бла таурухларыны тюрлениулери болмагъанды, — аладан къорамагъанды, алагъа къошулмагъанды дерге джарамаз. Халкъны джашауу тюрлене баргъаны сайын нарт таурухлагъа жангы батырла къошула баргъанлары, бир къауум нарт таурухла уа унутулуб къалгъанлары ачыкъды.

Алгъы бурун нартланы юсюнден джалан да джырла этилгендиле. Хар бир нартны батырлыкъларын суратлагъан джырла болгъандыла. Аланы уста джырчыла джарашдыргъандыла эм халкъ джыйылгъан джерледе — тойлада, оюнлада, бушуу кюнледе, сермешиу башланьрны аллында не да андан сора джырлагъандыла. Джырлада батырла махталыннгандыла, къоркъакъла айыбланнгандыла, керек кюнледе халкъ джигитликге чакъырылгъанды, таукеллик этилгенди.

Заман оза, джашау тюрлене баргъаны сайын, джырла унутула, джырчыла азлана кетиб, джырланы асламысы таурухланыб къалгъанды. Ислам дин халкъ-

гъа сингнгенден сора, моллала джырчылагъа къаджау сюелгендиле, аллай джырланы джырлагъан гюнахды, ол диннге чюйре келеди деб, джырчыланы ызларын-дан боладыла, алагъа онг бермейдиле. Нартланы юсюнден джырла ма ол заманда тас болуб тебрген-диле.

Орусбиев С.¹ джырчыланы бла моллаланы арасын-да бир бирге къаджаулукъну, джарашыусузлукъну юсюнден былай джазгъанды:

Джырчыгъа молла былай айтханды:

— Сен динден чыкгъан адамса; сен джамауатха заранлыса, сеничаланы ёлтюрюрге, думп ётерге керекди».

— Мени угъай, думп сени ётерге керекди — дегенди джырчы. — Бир тюрлю диннге да къуллукъ ётеген, харам ниетли, мен угъай, сенсе. Сен халкъны тонагъандан бла андан бир зат юзерге кюрешгенден сора башха зат билмейсе. Сен биреуленни, артыгъы-ракъ да бай адамны, ол ёлгенден сора, аны бир багъалы харакетин ууучха джыяр ючюн, аны ёлюр заманын марлаб тураса. Сен бек заранлы адамса, сен гудучуса эм ётюрюкчюсе. Мен'а кесими халал къый-ыным бла джашайма, къолумдан келгени чакълы бир халкъгъа хайыр ётеме. Мен кесими сёзюм бла къоркъакъны батыр ётеме..., гудучуну тюз джолгъа салама. Хыйлачы манга кёрюнюрге къоркъады. Мен билеу терс ишни душманыма...

Малкъар-къарачай нарт таурухланы бир къауум-ларын бек алгъа Орусбиев Сафар джыйгъанды. Ол XIX ёмюрде Бахсан эм Чегем ауузларында нарт ба-тырланы: Ёрюзмекни, Шауайны, Рачикъауну, Сосу-

¹ «СМОМП» выпуск, 1, «Сказания о нартах богатырях у та-тар — горцев Пятигорского округа, Терской области».

рукъну юсюнден таурухла джазыб, 1881 джылда орусча басмалагъанды¹. Нартланы юсюнден 1883 джылда Къарачай училищаны устазы М. Алейников «Къарачай таурухла»² деб бир къауум таурухну джазыб, орусча басмалагъанды. Андан сора да Орусбиев Науруз Холам-Бызынгы аузунда джазыб, аны къол джизмаларындан'а, Н. П. Тульчинский³ орусчагъа кёчюрюб басмалагъан бир къауум таурух кёб болмай табылгъанды. Къарачайда джазыб, орусчагъа кёчюрюб, нарт таурухланы бир кесеклерин А. Н. Дьячков-Тарасов да⁴ басмалагъанды.

Алай малкъар, къарачай халкъланы фольклорун аслам халда джыйыу Уллу Октябрдан сора башланганды.

1939 джылда Къабарты-Малкъар илму-излем институт малкъарлыланы фольклорун джыяргъа биринчи экспедиция къурайды. Ол экспедиция малкъар халкъны фольклорундан бир талай таурух, джомакъ, джыр джыйгъанды. Алай сайланыб, басмагъа хазырланган джыйымдыкъ Уллу Ата джурт урушну кезиуонде тас болгъанды. Ол джыйымдыкъдан институтда джалан да аз юзюкле къалгъандыла.

1958—1959 джыллада институт дагъыда эки экспедиция къурайды. Экспедициялагъа А. Ю. Бозиев, С. А. Отаров, С. О. Шахмурзаев, А. Х. Соттаев, М. А. Кудает, А. М. Ульбашев къатышхандыла. Ол

¹ Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис. 1883.

² Там же.

³ Н. П. Тульчинский. Поэмы, легенды, песни, пословицы, сказки горских татар Нальчикского округа, Терской области. «Терский сборник», VI. Владикавказ, 1903 г.

⁴ А. Н. Дьячков—Тарасов. Заметки о Карачае и карачаевцев. СМ ОМПК, XXV, 1899 г.

экспедицияла джыйгъан затладан 1959 джылда «Малкъар джомакъла» (биринчи джыйымдыгъы), «Малкъар поэзияны антологиясы», 1963 джылда «Малкъар джомакъла» (экинчи джыйымдыгъы), 1965 джылда уа «Малкъар нарт сёзле» деген китабла басмаланнгандыла. Филология илмуланы кандидаты А. И. Караеваны 1961 джылда чыкъгъан «О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа», филология илмуланы доктору И. В. Тресковну 1963 джылда чыкъгъан «Фольклорные связи Северного Кавказа» деген китабларында да эпосдан бир-бир бёлюмле басмаланнгандыла. 1965 джылда «Къарачай поэзияны антологиясы», 1963 джылда «Къарачай халкъ таурухла». Ахырында, нарт таурухланы джыяр мурат бла, 1965 джылда Къабарты-Малкъар илму-излем институт малкъар, къарачай элlege экспедиция къурайды. Экспедицияда А. З. Холаев, С. О. Шахмурзаев, Х. И. Сюйюнчев, С. Б. Настаев болгъандыла. Ол экспедиция ишлеген кезиуде Сатанайны, Дебетни, Къарашауайны эм да нарт батырланы башхаларыны юсюнден, алгъын белгили болмагъан, жангы таурухла бла джырла табылыб джазылгъандыла.

Малкъар, къарачай халкъла бла ёмюрледе къоншулукъда джашагъан къабарты, дюгер, адыгей, абхаз, черкес, чечей, ингуш миллетледе да нарт таурухланы джюрюгени белгилиди. Аны себебли эпосну таурухларыны бир къаууму Север Кавказны башха миллетлеринде джюрюген таурухлагъа ушайды. Аны бла бирге уа малкъар, къарачай нарт таурухлада кёб башхалыкъла да тюбейдиле.

Север Кавказны башха миллетлери бла бирча, нарт таурухланы къуралыууна малкъарлыла бла къарачайлыла къошулгъанларына бу арт джыллада

джыйышдырылган таурухла, джырла шагъатлыкъ этедиле.

Нартланы юсюнден бусагъатда джюрюген таурухларына, джырларына кёре, эпосну батырларын юч улуу къауумгъа (циклгъа) юлеширге боллукъду: «Ёрюзмек, Сатанай, Сосурукъ, Созукку, Соджук, Ногъайчыкъ», «Дебет (Деует), Шауай (Къарашауай), Алауган», «Бёдене, Рачыкъау (Ёречыкъау), Гилястырхан (Гиляхсыртан)».

Ол баш къауумладан сора да кеслерини энчи батырлары болуб да бир къауум къысха нарт таурух барды: «Нёгер бла Шырдан», «Нарт къобхан», «Чюерди», «Созар улу Гезох» д. а. к.

Малкъар-къарачай нарт таурухлада халкъ бек сюйген батырладан бири Схуртук улу Ёрюзмекди. Ол халкъ ёкюлча сифатланады. Къына сакъаллы Къызыл Фук (нартны тейрисиди), халкъны инджитеди, халкъдан джасакъ джыяды. Фукну джанындан ол къыйынлыкъны Ёрюзмек джаш заманында кеси да сынаиды.

Фук баргъанды Ёрюзмекни къошуна,
Къойла бер деб, борч салгъанды башына.
Ёрюзмек бир осал къойчукъ бергенди,
Къызыл Фук'а анга бюсюремегенди.
Къамичи бла бир-эки да тартханды.
Онеки къоюн зор бла алгъанды,—

деб айтылады джырда, таурухда да. Ёрюзмек нарт халкъына эркинлик алгъынчы тынчаймам деб ант этеди. Къызыл Фукга: «Мен да аны унутмам, нартны дертин мен да анга къурутмам»,— дейди. Фукга къаджау кюрешиб тебрейди. Ёрюзмек анга джерде тынчылыкъ бермегенде, Фук кёкге къачыб, анда джашагъанды. Ёрюзмек кёкге чыгъыб, Фукну ёлтюргенини юсюнден былай айтылады:

Кызыл Фукну, кесилиб башы ауду,
Ол кюн тюшге дери кызыл к'ан джауду.
Тюшден сора таза джауун джауг'анды,
Нарт халкына улуу к'ууанч салг'анды.

Фукну джашы Ёрюзмекге дерт джетдирирге кюре-
шеди. Нартланы бир к'ауумлары да аны джанына
боладыла. Алай Сатанайны болушлуг'у бла Ёрюз-
мек андан да хатасыз к'утулады. Кеси да нартланы
к'ёб джортуууларына башчылык' этеди.

Сатанайны юсюнден джырлада, таурухлада былай
айтылады:

Ол ариуланы ариууду,
Джигерлени джигериди,
Ариулуг'у ташны, тауну джарыта,
Хар бир затны ол кесине к'арата.
Сатанайны к'ергенде тохтаелле суула да,
Джарый эдиле кечеле, тюзле, таула да.

Сатанай — ол не боллук'ну алг'ындан билген,
тамашалык' тиширыуну сыфатыды. Аны усталыг'ы,
аны ак'ыллылыг'ы нартланы к'ёб к'ыйынлык'ладан
к'утхарады. Сатанай бла кенгешмей, анга сормай, ол
к'атышмай, нартла бир джангыз улуу иш этмегенди-
ле. Аны кесини юсюнден энчи таурухла, джырла к'ёб
болмаг'анлык'г'а, таурухланы асламысында аны аты
бир саг'ынылмай хазна к'алмайды.

Сосурук' нартланы бек батырларындан бирлери-
не саналады. Кеси да Сатанайны кичи, бек с'юйген
джашыды. Сосурук'ну кеси табмаг'анды, состар таш-
ны ууатыб, андан чыг'арг'анды, джинлеге бериб,
санларын к'атдыртханды. Аны хорланмазча батыр
эм ак'ыллы этгенди. Сосурук' к'ёб батырлык'ла эте-
ди, таймай джортууулада болады. Ол, джер тюбюн-
де бир дунияны халкына суу бермей, инджитиб тур-
г'ан, тог'уз башлы эмегенни ёлтюреди, халкыны

ёлюмден кьутхарады. Бир башха джол'а беш башлы эмегенни ёлтюрюб, нартлагъа от келтиреди.

Таурухлада, джырлада Сосурукъну джалан да къарыулулугъу суратланыб къалмайды, аны амалгъа уста болгъаны да кёрюнеди.

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы нарт таурухларында адам магъданны чыгъарыб, аны джашауда хайырланыб, темирледен сауутла, юй адырла этиб тебеген кезиу суратланады. Нарт темирчи Дебетни усталыгъы битеу нартлагъа белгили болгъанды. Ол нарт аскерге садакъ окъла, кубеле, такъыяла, муджурала ишлегенди. Аны усталыгъыны юсюнден джырда былай айтылады:

Гюрбеджисин салыб тырмы тауну джолунда,
Темирлени чайыр кибик созганд ол
кьолунда.

Гемудагъа кубе этиб бергенди,
Садакъ бла уруб аны кёргенди.
Къылыч бла атны уруб сынагъанды.
Къылыч кесмей аузу къамагъанды.

Ташны жаркъалаб, андан сабий Сосурукъну чыгъарыргъа Сатанайгъа салталаны, чёгючлени Дебет ишлейди. Къарашауайны Гемуда (Гемда) алашасына темир айылланы ишлеб, Сатанайны болушлугъу бла къатдырыб, Дебет бергенди.

Малкъарлылада бла къарачайлылада джюрюген нарт таурухлада Шауайны (Къарашауайны) сыфаты бек сюйюлюб айтылады. Ол сабийлигинде «Минги Тауда буз тешике ёсгенди, сютю болмай буз шешала эмгенди». Батырланы батыры пелиуан болгъанлыкъгъа, Къарашауай махтана билмегенди. Не кыйын ишледен да кьоркъмагъанды. Къарашауайны улуу къаруу, джигитлиги, хунерлиги, халаллыгъы, джаугъа джаулугъу, досха дослугъу аны хар ишинде да ачыкъ

кёрюнедиле эм да халкъны джыйышдырылгъан акъылын, аны деменгили кючюн суратлайдыла.

Эпосха кечирек къошулгъан нарт таурухлада Рачыкъауну сыфаты белгили джерни алады. Рачыкъауну нартла бек ариу кёредиле. Тауда Рачыкъау тюзде Сосурукъну батыр хапарын эштиб, аны излеб табады. Ала эжиси да шуёхла боладыла.

Малкъар, къарачай халкъланы нарт таурухларында джалан да адамланы бла аланы батырлыкъ ишлерини юсюнден айтылыб къалмайды. Ол таурухлада, джырлада атла, малла, къанатлыла да тюбейдиле. Нарт атла адам тилни биледиле, ишни этер ючюн нартла бир бирде кеслерини атлары бла кенгешедиле. Сёз ючюн: «Къарашауай Гемуданы сынаиды» деген джырда от тауладан ётер ючюн, Гемуда Къарашауайгъа юч сайлау береди:

Биринчиси, кёкню учуб ётейим.

Экинчиси, ёшон уруб, ортасы бла кирейим.

Ючюнчюсю, бурун джелим бла

От тауланы буз таулагъа бурайым.

Нартла кеслери джигит болгъанларыча, аланы атлары да джигит болгъандыла. Таурухлада, джырлада нарт атланы сыфатлары былай суратланады: «Атланы бурун тешиклеринден ургъан тылпыу буз тауланы эритеди. Аякъ тюблеринден чачылгъан топракъ тугулла уа учуб айлангъан чаукалагъа ушайдыла». Нартла кеслерини кёб тюрю джортуууларында къыйынлыкъгъа тюбеген заманда, атлары бла кенгешедиле, нарт джигитле бла атла бир бирге антлы болуб сыфатланадыла.

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы нарт таурухлары, Север Кавказны башха миллетлериндеча, таурух, джыр халда да джюрюйдюле. Болса да джыр-

ланы кёбюсю унутулгъанлары себебли, аланы асламысы таурухладыла. Бири бирине ушагъан таурухла бла джырла да тюбейдиле. Сёз ючюн, «Ёрюзмек шайтанланы кырады» деген таурухда темирчи Дебетни джашы Алауган къуртха Сатанайны джюлгючле бла алдаргъа кюрешеди, «Тауас бла Ёрюзмек» деген таурухда да Тауас Сатанайны джюлгюн бла алдаргъа кюрешеди. Алауганны, Ёрюзмекни юслеринден джырлада бла таурухлада магъанасы бла бирге ушагъан джерлери бардыла.

Малкъар, къарачай халкъланы нарт таурухлары бла джырлары энчи китаб болуб биринчи кере чыкъгъаны себебли кемчиликле тюбемезле эм нарт таурухла толусунлай джыйылыб бошалгъандыла дерге джарамаз. Халкъны алаамат нарт таурухларын толусунлай джыйыу Къабарты-Малкъар илму-излем институтну фольклор, литература секторуну мындан арысында да баш ишлеринден бириди.

Бу китабда болгъанладан башха нарт хапарла бла джырла табылсала, аланы джыйыб, Къабарты-Малкъар илму-излем институтха джиберирлерин окъуучуладан тилейбиз.

Андан сора да окъуучула бу китабны юсюнден оюмларын билдирселе, бизни бек ыразы этерикдиле.

А. Холаев.

ЕРЮЗМЕК НАРТЛАГЪА БАШЧЫ БОЛАДЫ

Нарт Ерюзмек — Схуртукланы Схуртукну джашыды. Кеси да сансыз, бош тукъумдан чыкъгъанды. Сабийлигинден башлаб нарт батырлары араларында ёседи. Ерюзмек сабий заманында окъуна хар кимни эсин, акъылын да кесине бурады. Сабий оюнлада да кесини джаш тенглерине баш болгъанды. Нартла аны кёрген сайын: «Шексиз, таза, асыл нарт ма бу джаш болур» дей эдиле.

Бир джолда Ёрюзмек, джаш тенглери бла ойнай тургъанлай, нарт эллени битеу халкъын, тул-туман болуб, къолларында сыйлы саутъалары бла, къайры эсе да баргъанын кёрдю; кими къой, кими эчки, кими къошун бла сыра, аны киби ккакъ къабыргъала элтиб бара эдиле.

Ёрюзмек тамашагъа къараб тургъанлай, нартны ызындан, къолунда да сый табагъы бла бир къатын бара, юслери зыкгыл сабийлери да ызындан: «Анам, ачдан ёлебиз, бир джукъ къабдыр», — деб джылай келгенлерин кёргенинде, Ёрюзмекни джюреги къаты къыйналды.

Сора Ёрюзмек оюнун да, нёгерлерин да къоюб, халкъны ызындан джетди да, араларына кириб: «Къайры барасыз, бу элтгенлеригиз неде, кимге элтесиз?» — деб сорду.

— Да билмеймисе? Нартланы бийи къына сакъалы Къызыл Фукга элтебиз, — деген джууабны барындан да бирча эштди. Ол сёзле Ёрюзмекге ачы тийдиле. Ол кюнден сора Ёрюзмек сабийле бла ойнауун къойду. Бир бёлек заманны, бети да тюрлениб, хазна сёлешген да этмей, мурах болуб джюрюдю.

Нартланы джортууулгъа бармай солугъан, бош кезиулеринде джыйылыб ойнагъан тёрелери болгъанды. Чабаргъа, тутушургъа, ашыкъ ойнаргъа, къолташ атаргъа юйренир ючюн, аллай оюнлагъа нартланы сабийлери да къатышхандыла. Аллай оюнлада сабийлени биринчи башчылары Ёрюзмек болгъанды. Ол себеден оюнда Ёрюзмекни кёрмеселе, не болгъанды, нек келмегенди, ауругъанмы этеди деб, гузаба болуб, барыб сорсала, Ёрюзмек алагъа былай айтычу эди: «Мени санымда бир тюрлю ауругъаным джокъду, алай'а батыр нартланы текесакъал къорккакъ Фукну

- 46895-
C788432

тейрича кёрюб, анга джасакъ бергенлери мени инджи-теди».

Ёрюзмек инджиу сагъышын алгъа кесини къаршы джууукъларына, ахлуларына айтханды. Андан сора уа халкъны арасында окъуна айта башлагъанды.

— Нартла ол сыйсыз джасакъ бергенни тохтатхынчы, мен аланы араларында джашаб къолумдан келлик туююлдю. Батыр нартланы текесакъал къоркъакъ Фукга бойсунганларына мени джюрегим не азда тёзюб болмайды. Мен нартланы азат этмейин тынчылыкъ табмам. Ол ишни этмесем, мен нарт Ёрюзмек да туююлме! — деди.

Ёрюзмекни ол сёзлери ючюн аны атасы, анасы, къалгъан джууукълары да къоркъуб, тынгысыз болдула. «Сен бу оюмну къой, акъылынгдан кетер, сени бу сёзлеринги Фук эштсе, бизни дуниядан думп этер, биз айтханны эшт», — деб кёз джашлары бара тилейдиле. Алай болгъаны ючюн атасыны, анасыны тилеклерин, юйретиулерин Ёрюзмек эсине да алмады. Ол кесини тутхан акъылына арсарсыз, таукел болгъанлай къалды. Сёзню къысхасы, бир кюн Ёрюзмек нартланы джыйыб, битеу барына да эштдириб: «Мен къоркъакъ текесакъал Фукну уруб башын кетермесем, нартланы да аны зулмусундан башларына эркин этмесем, ол заманда мен нартны баласы туююлме», — деди.

Нартла Ёрюзмекни сёзлерине улуу магъана бермедиле. Ёрюзмекни ол ниетин Фук билсе, нартлагъа къаллай къыйынлыкъ берир деб ойлашдыла.

Батыр, деу Ёрюзмек, бир адамны айтханына да къарамай, тутхан ниети бла айтхан сёзюн толтурууну мадарына кирди.

Ёрюзмек эм алгъа кесини атасы Схуртукга барыб айтды:

— Атам! Мен этген ниетими толтурур ючюн ар-

сарсыз ал бурубма. Мени анга сокъураныуум джокъ-ду. Сокъураныр деб сен да не аз да умут этме! Сей аны кьой да, манга акъыл юйрет! Мен тутхан ишимде муратыма джетер ючион къалай этерге керекме? Мени атым, сауутум джокъ. Оноу эт!»

Схуртук джашына айтды:

— Да энди сен тутхан ишинги этмей кьоярыкъ тьююл эсенг, джер юйде кьолан ат болур, аны ал, аны кьатында кьара кюбюрде темир айыллары бла ат джер болур, аны ал, сора сырпын¹ кьылычымы да ал.

Ёрюзмек, джер юйге тьюшюб, атны тутду, кьара кюбюрде темир айыллы иерни атха салды, сырпын кьылычны да тагъыб, юйден атланыб чыкъды. Бир кере кьамчи бла ургъанлай, кьолан ат Ёрюзмекни алыб юч кере кёкге чыгъыб, юч кере джерге тьюшдю. Ол заманда Ёрюзмек кёбчекден айырылмай олтурду. Ызы бла, партла Фукга джасакъ элтиучю джолгъа барыб тохтады. Партла Фукга джасакъгъа деб элтген затлары сыйырды, кеслерин да Фукга джибермей, ызларына — элге кьайтарды.

Ёрюзмекни умутун Фук билди. Алай Ёрюзмекге джукъ да эталмады.

Партла Фукга элтген сыйлы затланы сыйырыб, кесини негерлерин джыйыб, Ёрюзмек аланы сыйлады. Ол Фукну келирин сакълады, аны келмезине тьюшюнюб'а, Ёрюзмек, атланыб, Фукну арбазына кириб, хыны этиб, Фукну чакъырды.

Ёрюзмекни алай хыны келиб чакъыргъанын Фукга билдирдиле. Ол заманда Фук кесин ауругъан киби кёргюзтюб: «Барыгъыз, саусузланыб турады деб айтыгъыз», — деди. Ёрюзмек аллай джууабны алгъанда: «Да ол ауруй эсе, мен'а бек алапат саума», — деб,

¹ Бюклениген, чёргелген, кесген кьылыч.

уруб болгъан джерине кириб: «Кюнюнг ахшы болсун, бизни тейрибиз Фук!» — деб саламлашды.

— Ай кюнюнг аман болсун, — деб Фук джууаб къайтарды.

Ол сёзню эштгенде, Ёрюзмек Фукга: «Уруб баш токъмагъынгы кетерейим», — деб къылычны сермеди, болса да къылыч джетгинчи Фук, терезе бла сылджыраб, къачды, Ёрюзмек да аны ызындан къууду, алай джеталмады.

Къына сакъаллы Къызыл Фук джер юсюнде бугъуб Ёрюзмекден кутулмазын билиб, кёкге учду. Алай бла ол анда мияладан къала ишлеб джашагъанды.

Къалай алай болса да, къына сакъаллы Къызыл Фук нартланы тейриси эди, ол нартлагъа чамланды, джауунну тыйды, къургъакълыкъ салды. Сабанлада тирлик битмей, терекле чакъмай, малла тёлю этмей, къатынла сабий табмай башладыла. Нартлагъа улуу кыйынлыкъ келди. Ол заманда нартла Ёрюзмекге тырман этиб башладыла. «Сен Фукга ачыуланама деб, ахшылыкъ этер орнуна, бизге джаппа-джангыз аманлыкъ этиб къойдунг, энди биз не этейик? Хайда, энди аман этгенинг киби ахшы да эт!» — деди.

Ёрюзмекни иши бек кыйын халгъа тюшдю. Къалай мадар этерге, ол кыйынлыкъдан къалай кутулургъа билмей, къуртха Сатанайгъа акъыл, эс излей барды.

Ёрюзмек, ишни башындан башлаб, Фук бла болгъанын, нартланы анга тырман этгенлерин, аны себебли кесини бек кыйын болумда тургъанын къуртха Сатанайгъа ачыкълаб айтады.

Къуртха Сатанай Ёрюзмекге ма былай оноу этеди: «Аликлада бир тоб барды, ол джерни тюбюндеди,

аны къазыб чыгъарсынла. Сора аны быргъысына 40 батман къулакъ от къуйсунла, окъ орнуна кесинг тобну быргъысына кир, тоб атылса, илишан этген джеринге барыб тюшериксе».

Сатанай айтханча, тобну къазыб, аджымсыз джерледиле. Ёрюзмек быргъыны ичине кирди. Болса да тобну атдырыргъа киши унамады.

Ол заманда Сатанай кеси барыб, бир кесеу башны алыб келиб, тобну къулакъ отуна джетдирди. Тоб джерни тебдириб атылды, ол заманда Ёрюзмек атылыб кёкге чыкъды. Гюрюлдеген таууш этиб, Фукну мияла юйюне кирди. Адетде джюрюй келгенича, Фукга: «Эй кюнюнг ахшы болсун, бизни тейрибиз, Фук!» — деди.

— Ой, кюнюнг аман болсун, манга джерде тынчлыкъ бермединг, энди кёкдедамы къоймайса? Сен мени къанымы излейсе, мен санга не палах этгенме? — деб сорду.

Ёрюзмек айтды:

— Сенсиз мен джерде эригеме, бизни батырлыкъларыбызны юсюнден сени бла ушакъ этерге келгенме. Бизни бек джигитлик этген ишлерибизден айтайым... Бир джолда атланыб юйден джолгъа чыкъдым. Муратым бек алгъа тюбегеним бла сермеширге эди. Тамаша акъ атлагъа миниб келген, акъ кийимли джюз атлыгъа джолукъдум. Сермешиб башладыкъ. Ары айлан да сермеш, бери айлан да согъуш, бирин да къалдырмай къырдым. Тоноуларын къалдырмай джыйыб, ат джерлеге байлаб, джюз атны сюрюб юйюме келдим. Энди сен да этген джигитлигинги айт!

Къынасакъал Къызыл Фукну сагъышы хапар туююл эди. Къоркъгъандан джюреги бузлады. Болса да, тили бюлдюрдю эте, былай деди:

— Бир джол уугъа атланыб бара, джюз маралгъа тюбеб, бир кюннге барысын да ёлтюрген эдим.

Фук хапарын айтыб бошаргъа, Ёрюзмек, секириб терезеден эншге къараб, ачы кычырды: «Ой, мени улуу тейрим, нартланы эллерине джууукълашыб баргъан, ол улуу аскер кимди? Бизни тейрибиз, терезеден алагъа бир къарасанг'а!

Фук, бу джол Ёрюзмекге ишекли болмай, терезеге кысылыб, эншге ийилиб, джерге къараб башларгъа, Ёрюзмек суууруб кылычын чыгъарды да, битеу кюнчюн салыб, Фукну джелкесинден урду. Ол заманда Фукну баш токъмагъы тёммегинден айырылыб чартлады. Андан джети ыйыкъны тохтамай къан джаугъанды. Сора нарт халкъына берекет, къууанчыкъ келгенди. Сабанла баш къусуб, терекле чагъыб, малла тёлю бериб, къатынла да къозлаб башлагъандыла. Ёрюзмек да этген джигитлиги ючюн нартлагъа башчы болду, нартланы барысына да суюдюмлю, хар затны билген, дуниягъа белгили ариу Сатанайны къатыннга алыб къалгъанды.

ЁРЮЗМЕК КЪЫНА САКЪАЛЛЫ КЪЫЗЫЛ ФУКНУ ЁЛТЮРЕДИ ¹

Ё
рюзмек саулай нартны башыды,
Схуртукланы Схуртукну джашыды.
Бош тукъумдан чыкъгъан ол бир балады,
Сабийликден бачамалыкъ алады.
Къонгур мыйыкълы, къой кёзлю,
Ётюрюксюз, кеси таман бир сёзлю —
Ёрюзмек дегенинг нарт ёзденди,
Ол кёб къыйынлыкъгъа тёзгенди.
Къызыл Фукну залимлигинден безгенди,

¹ Ёрюзмекни Фук бла кюрешгенини юсюнден джырны бла таурухну улуу башхалыклары болмагъанлыкъгъа, экиси да басмаланадыла.

Сабийликден аны хар зорлугъун сезгенди.
Онеки джылында къойчу болгъанды,
Къызыл Фукга демлешиуню салгъанды.
Гитчеликден Фукга къоркъуу бергенди,
Нартха этген залимлигин къалмай кѳргенди.
Фук баргъанды Ёрюзмекни кшошуна,
Къойла бер деб, борч салгъанды башына.
Ёрюзмек бир осал къойчукъ бергенди,
Къызыл Фук'а анга бюсюремегенди.
Къамчи бла бир-эки тартханды.
Онеки кшоюн зор бла алгъанды.
Сабий Ёрюзмек аны дертге салгъанды,
Унутмайын джюрекде сакълагъанды.
Тѳбе санлы, арслан кѳллю Ёрюзмек,
Сермегенин сытарча, ѳсгенди бек.
Къуртха Сатанайны алды къатыннга
Фукну хапарларын айтханды анга:
«Къойла бер деб келген эди манга,
Бир осал къой берген эдим мен анга.
Ол мен берген къойгъа бюсюремеди.
Къызыб, къамчи бла сыртыма берди.
Джыйыны бла келген эди юсюме,
Мен сабием, базынган эд кючюне.
Мен джаш эдим, ол зорлукъну этген эд,
Нартны онеки кшоюн алыб кетген эд.
Энди манга ол кюнню бедишлейди,
Нарт аллында масхара бла шишлейди.
Къызыл Фукга мен да аны унутмам,
Нартны дертин мен да анга кзурутмам».
«Къызыл Фукну барды джелмаууз аты,
Анга минсе, барады джелден къаты.
Ачыуланса кѳзю отча джанады,
Силкинсе уа, джели къая джонады».
Ёрюзмекге Сатанай юйретгенди,

Энди Фукга ма былай эт дегенди:
«Бир алмосту бард. Къамишдед джашауу,
Хар бир кюнде бир къоянды ашауу.
Ол къамиште терен уру къазарса,
Къоян тутуб, тюз къатында тагъарса,
Кесинг, кириб, ол уруда бугъарса:
Келсе алмостуну тутуб бууарса,
Алмостуну союб, терисин киерсе.
Барыб Фукну аякъ джолуна кирирсе,
Андан ары этеринги билирсе.
Сора къара, не болгъанын кёрюрсе!»
Алф Ёрюзмек къамишлеге баргъанды,
Джарашдырыб терен уру къазгъанды.
Къуууб къоянладан бирин тутханды,
Уруну тюз къатында такъгъанды.
Кеси кириб, уру ичинде букъгъанды,
Алмостуну келирин сакълагъанды.
Алмосту излей келиб аны табды,
Ол къояннга кесин атды.
Ёрюзмек урудан секириб чыкъды.
Сермеб алды алмостуну,
Сол къолу бла чачындан тутду.
Эрлай, тыш къабын сыдыргъанды.
Барыб Фукну аякъ джолунда олтургъанды.
Танг алагъа Фук келди аякъ джолгъа,
Ёрюзмек алмостуча алды къолгъа.
Къызыл Фукну эси аууб къалгъанды,
Бармагында алтын мухур болгъанды.
Алтын мухурун Ёрюзмек алгъанды,
Сатанайгъа хапар айтыб баргъанды.
Къынасакъал Къызыл Фук джинли эди,
Нартха ауур джасакъла сала эди:
Джылгъа алтыш ирик, алтыш сый къанга,
Алтыш къакъ къабыргъа баргъанды анга.

ЁРЮЗМЕК БЛА САТАНАЙ

Кюндю Сатанайны атасы,
Айды аны табхан татлы анасы.
Айдан аны тенгиз Тейри ¹ урлагъанды,
Аны аты суу Желмаууз болгъанды,
Тенгиз Тейри айрыкамда джашыргъанды,
Букъдургъанлай ненча джылла ашыргъанды.
Ай тутулуб, кёзю, бети къаралгъанды,
Ачыуундан джюрегинден таралгъанды.
Ай да, Кюн да тутулалла аны ючюн,

¹ Тейри — бурун заманда аллахха тейри дегендиле.

Титирейле, кьалтырайла аны ючюн.
Джерден ала жарыкъларын тыядыла,
Джылаб ала джулдузланы джыядыла.
Джерге ала бийик кёкден кьарайдыла,
Сатанайны кьайдагысын сурайдыла.
Не болгъанын, кьайдагысын табалмайла,
Джелмауузгъа соргъа ала болалмайла.
Ай джыласа, кёзлеринден джауад джауунла,
Кюн кьыздырса джерде джанад кьауданла.
Сатанайны букьдургъанды, бермейди,
Айрыкамда аны киши кёрмейди.
Айрыкамны юсюн туман бла джабханды,
Кеси кириб тенгиз тюбде джатханды.
Сатанайгъа суу анасы кьарагъанды,
Алтын чачын кьолу бла тарагъанды.
Не болса да кюню аман батханды,
Тенгиз тангы аман бла атханды.
Бёлек джылла джылай-джылай тургъанды,
Бир кечедде кьачаргъа ал бургъанды.
Бетин бояб чыкьгъанды тенгиз джагъагъа,
Излей барыб мингенд кьайын кьангагъа,
Бутун, кьолун кьалакь этиб тартханды.
Джелле сюре, кьара джерге атханды.
Алмостула кёрюб аны алгъандыла,
Кьара орманнга элтиб ашла салгъандыла.
Алмостула тамыр ашла бергендиле,
Сатанайны сыйлы, ариу кёргендиле.
Алмостула сёлеширге билмейдиле,
Сатанайны бир да эрши кёрмейдиле.
Бир кюн ала чаба, джорта кетдиле,
Билмегенлей бир тёбеге джетдиле.
Ол тёбеден ас-мус ийис уруб башлады,
Кьарт алмосту бирден эсин ташлады.
Улуу тёбе кьарт эмеген болгъанды,

Джетиджюз джыл ол орманда тургъанды,
Къалгъанлары бирден артха къачдыла.
Къара орманнга тюк-тюк болуб учдула.
Ол Сатанай къачалмайын къалгъан эди,
Къарт эмеген тутайым деб баргъан эди.
Ол кезиуде Сатанай бетин ачыб къарагъан
эди,
Бирден эмегенни джангыз кёзю къамагъан
эди.

Джангыз кёзю джукъ кёрмейин къалгъан эди.
Джукъ кёрмейин ташла бла ата эди,
Джерден сермеб топракъла джута эди.
Келе келиб тик къаядан джыгъылгъан эди,
Тёбе чархы суу ташлагъа джагъылгъан эди.
Къыз Сатанай къалды кеси джангызлай,
Къара орманда кеси аллына джаланлай.
Кёб айланнганд къара орманда абына,
Амалсыздан джер Тейриге табына.
Ариулугъу ташны, тауну джарыта,
Хар бир затны ол кесине къарата.
Сатанайны кёргенде тохтаелле суула да,
Кечеле да, джарый эдиле тюзле, таула да.
Ол Сатанай кёб айланнганд эл табмай,
Ашарына бир бурху гырджын табмай.
Келе келиб бир нарт элге киргенди,
Эл къыйырда къуртха къатын кёргенди.
Къуртха къатын Сатанайны алгъанды,
Тутуб келиб гумусуна салгъанды.
Джашыртынлай къуртха аны ёсдюргенди,
Ёрюзмекге къызны алай сездиргенди.
Къатынлыкъгъа Ёрюзмекге бергенди,
Ёрюзмек да андан акъыл билгенди.
Ол Сатанай болгъанд нартла анасы,
Ёрюзмек да болуб нарт аскерни атасы.

САТАНАЙ ЁРЮЗМЕКНИ ЁЛЮМДЕН КЪУТХАРАДЫ

укну джашы, ёлмей нартда къалгъанды,
Ёрюзмекни джояргъа оноу салгъанды,
Кеси кибик бир къауумну табханды,
Уу ичириб ёлтюрюр джол алгъанды.
Обур Сатанай аны сезген эди,
Ёрюзмекге айтыб билдирген эди.
Богъурдагъын тешиб быргъы кийирди,
«Боза ичсенг, муну бла ич», деди.
Ёрюзмекге барыргъа адам базмады,

Сабий Сосурукъ «барырма» деди.
«Тулпар Ёрюзмекни мен чакъырма,
Учагъыздан кѳулакъ, аякъ алырма».
Нартны сѳзюн Ёрюзмекге бергенди.
Алф Ёрюзмек нарт учагъа келгенди,
«Садакъ атыб сынашайыкъ» дегенди,
Демлешиуде улуу кѳоркѳуу бергенди.
Аликлада темир чыпынны атханды,
Анга джалан аны огъу батханды,
Тартыб огъун киши чыгъаралмады...
Джаш Сосурукъ, мен алырем, дегенди.
Садакъ окъну, тартыб алды джаш джигит:
Таблаб, атды ол бир джанына бюгюб.
Деди Ёрюзмек: «Бичакъланы сынайыкъ».
Сора темир ёбке шишни чанчдыла...
Къызыл Фукну джашы болгъанд джыйында,
Ёрюзмек да анга къараб айтханды:
«Фукну башын бу къылыч кетергенди,
Къылычымы азыу тиши кез этгенди».
Ёрюзмек шишни эки кесеклеб алды,
Къылычын да, сылаб, къынына салды.
Ёрюзмекни чакъыргъан элле тѳрге,
Ол да унамады ёрге ётерге.
Ахшы бозаны кеслери ичелле,
Уулусун'а Ёрюзмекге берелле.
Бозаны ол быргъы бла бардырады,
Боза, саркъыб, джерде кѳл-кѳл болады.
«Ёрюзмек эсириб тюбюне сиеди», —
Деб, бир бѳлек ѳлтюрюрге сюеледи.
Амантил Гилястырханны чакъырдыла,
Алгъыш аякъны анга узатдыла.
Гилястырхан былай алгъыш ѳтеди:
«Къабан тишлини тишлери къайырылсын,
Къабан тишли гумулджукладан айырылсын!»

Ёрюзмек да былай джууаб береді:
«Эй аллах, къабан тиши къайырымасын,
Къабан гумулджукладан айырымасын!» —
Деб ол эшикни къылычын бек салды,
Къылыч бла сермеб башларын алды.
Деу Ёрюзмек адам къаннга батханды,
Сосурукъ кёрюб кесин юйге атханды.
«Эй, къырды» деб, кесин юйге урады,
Юйню къабыргъасын ёрге алады.
Ёрюзмекни джашчыкъ къучакълаб алды,
Элтиб барыб сууну ичине салды,
Къанын-къунун да джуууб тазалады,
Атха миндириб, юйюне ашырды.
Обур Сатанай сурады Ёрюзмекден:
— Не болдунг, не кёрдюнг сый-адетден?
— Ой, къой, бар эди анда бир къан ауузлу,
Уллу болса, болур ол бир тауушлукъ.
Сорду: ол къарындаш болса сюерменг?
— Угъай. Онглу болсанг къарындашды, —
Онгуз болсанг, — дегенди, — къанлы башды.
— Джашынг болса сюерменг? — дегенди.
— Айхай, аллай ырысхы къайда, — дегенди.
— Билмеймисе, ма ол сени джашынгды.
Къартлыгъынгда сен тыяныр ташынгды.

НАРТ УЛУ ЁРЮЗМЕК ЭМЕГЕНЛЕНИ КЪАЛАЙ КЪЫРГЪАНЫНЫ ЮСЮНДЕН

Нарт улу Ёрюзмек нартланы ичинде хар не зат-
да да — атышыуда, тутушууда, тюрлю-тюрлю
оюнлада — аты айтылган киши болганды.
Ол кесини энчи джигитлигин, батырлыгын
да кёб кере кёргюзтюб турган белгили нарт-
ланы бири эди.

Муну къарыууну, саныны улуулугу да
нартлагъа белгили кирик, нартланы джаулары
эмегенлеге да туура болганды. Эмегенле

Ёрюзмек бла сермешген заманда ол аланы бирем-бирем тюбөб кёбюсюн ёлтюргенди. Нарт улу Ёрюзмек джортууулга чыгыб, мураты толмай кьайтхан кезиуо бир да болмагъанды, тюрлю-тюрлю амалла кьураб ол не улуу кьоркьууладан да чырмаусуз кьутулуб тургъанды. Аны себебли нартланы ичинде да Ёрюзмекни дараджасы ёседен ёсе баргъанды. Алай'а ол махтанчакълыкъны не аз да кёрюб болмагъанды.

Ёрюзмек кёб кере эмегенле бла (кёбюсюне джашыракълары бла) нарт нёгерлери биргесине болуб да, кеси джангыз тюбеген заманда да садакъ атышыб, тутушуб тургъанды.

Аны да, нёгерлерини да садакъладан башха сауутлары болмагъаны себебли, садакъ атышыуда эмегенле аны джеталмазлыкъларын Ёрюзмек бек уста биле эди. Эмегенле бла тюбемей кьалгъан кечесин бла кюнюн Ёрюзмек бек джарсыулу кезиуге санай эди.

Къалай эсе да шкок деген сауут нарт Ёрюзмекни кьолуна биринчи тюшюб, ол кеси аллына аны сынаб кёргенде, шкокну юсюнден эмегенлени хапарлары болмагъанын билиб, ол кеси кеси бла ойлаша кетиб, кьарындашларына, нарт нёгерлерине да билдирмей, бёлек душманла бла окъуна сермешсе да азлыкъ этмезча окъла да джарашдырыб, шкогун бойнуна тагыб, андан сора да джюз батман от да, садакъ да, алагъа болурча окъла да алыб, кеси джангыз джортууулга чыкыгъанды.

Бара барыб, бир кьалын агъачдан ётюб, бир ёзеннге кириб, анда тау кийикледен кёб ёлтюргенди. Алайдан бир ачыкъ сыртха чыгыб, тегерегине кьараб, джол кёрмей, алайда кечге дери мычыгъанды. Кеч болса да, артыкъ джарсымай, эки агъачны бирин бирине ышый кетиб, от тамызыб, этлеринден шишлик этиб, танга

дери кечингенди. Экинчи кюн танг атханлай, отну кѣмюб, бир башха, улуу ѳзеннге тюшгенди.

гзен ичи бла суу ызны ѳрге бара барыб, кюн бартаргѣа джууукѣлашханлай, Ёрюзмек, сауутун-сабасын тешмегенлей, отун джыйыб, от кѣайгѣылы болуб башлагѣанды. Тамам ол заманда аны кѣулагѣына мур-мур ѳтгенча мурулдагѣан-мушулдагѣан бир таууш ѳштиленди. Ёрюзмек, арлакѣгѣа кетиб, кѣая кибиб бир улуу ташны артында бугѣуб, ол мурулдагѣанны излеб кѣарагѣанды.

Талай замандан Ёрюзмек джыйгѣан отунлары таба бара тургѣан юч башлы бир кѣарт ѳмегенни кѣргенди. «Бу не ѳтерик болур, былайла да тохтарыкѣмы болур, огѣесе кетерикми болур, джангызмы болур, нѣгерлеридамы болур», — деб сагѣыш ѳте тургѣанлай — ол юч башлы ѳмеген бек арыгѣанын таныта, отунлагѣа джетер-джетмез келтириб келген терегин атыб: «Ох-ох-ох», — деб джерге чѣкгенди.

Былайда Ёрюзмек: «Ох-ох-ох-ну сен кѣайдан билесе? Ол менме. Не болгѣанды, хариб? Не керекди? Мени атымы бек онгсуз болмаса, киши да сагѣыныр амалы джокѣду. Айт, не болгѣанды?» — деб, юсюне чыкѣгѣанды.

— Эй, адам улу! Бу тийреге адам аягѣы басмаучу ѳди. Сен кѣайдан чыкѣдың? Бу кѣолунгдагѣы уа не затды? — деди ѳмеген.

Бу соруулагѣа тюз джууаб бермей, ѳмеген бла тюбешгенине кѣууаныб, Ёрюзмек:

— Эй, шуѳхум, манга соруула бергенни кѣой да, мени атымы нек сагѣындың, аны айт. Кереклинг бар ѳсе, менден уялма, кѣоркѣма, — дегенди.

гмеген Ёрюзмекни сауутларын кѣрюб, джууаб берирни орнуна:

— Бу не затды? — деб шкокну кёргюзтгенди.

— Бу,— дегенди Ёрюзмек,— ким да болсун арыгъанны арыгъанын кетереди, не кереклиси болса да табдырыучу дарманды, муну иеси менме, атым да Ох-ох-ох-ду. Мени атымы ким сагъынса, ма муну алыб келиб, атымы айтханнга бир кере ёкюртеме, аны эси тайыб, сора эс джыйыб минг джыл джашаса да, къарт болмай, арымай-талмай, къыйынлыкъга да тюбемей, тюбесе да, не кючлю душманын да хорлагъанлай, ёмюрюн алай ашырады. Ма муну аты «тешиклиди». Къарайма да сен муну бла шагърей туююлсе, да аны ючюн арыгъанса да, кесинг да билмей, менден болушлукъ излейсе. Къарыусуз болгъан эсенг, айт, мен сени бу тешиклини ёкюртюб джаш, къарыулу этейим.

— Да,— дегенди эмеген,— мен керти да сен айтханча къарт болгъанма, юч джюз джылны джашайма, амал, мадар да кёб билеме, алай'а бу сен айтханланы эштмегенме. Мени эки тамата къарындашым барды, ала да, мен да кёб хазна да джыйгъанбыз, бек байбыз, тёртюшер джашыбыз да барды. Биз ючюбюз да джашларыбызны юйретирге деб чыгыб айланганлы тамам джюз джыл болады. Ийнан, кючюбюз да аз болгъанды. Сен бизни къартлыгыбызны кетериб, ёмюрюбюзню узакъ этиб, джашларыбызны да алай этсенг, ёмюрюнгде бир затдан къыйналмай турурча хазна берирбиз.

— Эй, шуёхум, сен мени айтханымы тюз ангылайса. Мени атымы эскергеннге болушургъа, къарт этмезге деб джашайма. Алай болмаса, мен санга да тюбемез эдим. Манга хазнагъызны кереги да джокъду. Алай къарындашларынг бла джашларыгъыз къайдадыла? Ала къыйналыб джюрюй эселе мени атымы бир нек сагъынмайдыла? Энди сен алагъа джолукъсанг бо-

лумну айтырса. Мен'а биреуге болмаса талайг'а уг'ай, экеуге да джолук'майма, — дегенди Ёрюз-мек.

— Ай, Ох-ох-ох, бу сени бла сёлешген заманыма ок'уна солудум, санларыма кюч кирди, анга мен к'уу-анама. Бу тешиклини манга бир ёкюртюб к'вартлыг'ымы, арыг'анымы да кетерсенг эди, — деб тилегенди эмеген.

— Энди сен мени айтханыма керти ийнандынг эсе, мен санга бусаг'атдан арыг'анынгы кетериб, кюч-к'варуу берсем, сен кесинг да билмей тург'анлай, кесигиз джашаг'ан джерге ашыг'ырык'са. Сиз, эмеген-ле ёлгюнчю душманыг'ызыны, артык'сыз да нартланы хорларг'а джаратылг'ансыз. Ол манга туурады. Сизни кетиб айланнганыг'ызыны билиб, кёб джыйын болуб, нартла сермеширге деб келиб турадыла, ол да манга туурады. Алай'а сизни джашаг'ан джеригизни мен ар-таллы да билмейме, аны айт, ол биринчиси, экинчи-си, — сени к'варындашларынг бла сени да, аланы да джашларыг'ызы к'алайтын джюрюйдюле? — деб сор-г'анды Ёрюзмек.

— Кёб айланыб, джюрюб, арыг'ан да, талг'ан да этиб, мен былайг'а келгеними кёресе, мен ачык' айтайым — биз барыбыз да ма былайчык'да тюбешир-ге оноулашыб, мен от этерге деб алг'арак' келгенме, ала да кёб турмай джетерикдиле. Ууг'а айланыб ёл-тюрген кийиклерибизни мен этген отда шишлик этиб, ашаб, тоюб, былайдан бир кюн бла бир кече джюрюб юйге алай джетерикбиз. Ала келир болдж'л кёб к'ал-май джетеди. Энди сен бу тешиклини манга ёкюрт да тири джюрюрча эт, к'вартлык'дан да к'уутулт, бир джук' да к'абдыр. Этлеринг кёб кёрюнеди, ала кел-селе даг'ыда ёкюртюрсе, — деб тилегенинде, Ёрюз-мек шкогун бир кере джандырг'анды, алай бла эме-

генни тынгылы элгендиреди. Эмеген асыры ийнан-
нгандан, керти да тири кирик болуб келленди.

Аны алайлыгыын кёрюб, Ёрюзбек: «Да энди сен
айтхандан сиз онбеш эмеген боласыз. Бир ёкюртген
бла болуб кялмаз. Мени айтханымча, талайгя, экеу-
ге бирден кёрюнмейме. Андан эсе, — ма этле, ашаб
той да, нёгерлеринги келген келгенин, ашатыб, ма бы-
лай ары джибер. Болумну да кысха айтыб, бирем-
бирем мен баргъан джолну джибер. Ал ёкюртгенин
эштирсе, айтама да келген келгенин алайгя — ол
ёкюртген тауушха айландырыб джибер», — деб кетген-
ди Ёрюзбек.

Кюн ортасы болгунчу окъуна Ёрюзбек айтхан
джерине барыб кесин бегитгенди, эмегенле да от этил-
ген джерге керти да бек арыб, онбешишер кийик кё-
тюрюшюб джетгендиле. Алайгя алгя келген эмеген-
нге:

— Ай, сен бизден эсе джигит болуб, отун этиб, от
этиб, минчакълы кийик да ёлтюрюб, эт хазыраб тура
кёреме» — деб махтагъандыла. Къарт эмеген нёгер-
лерин тынгылы сыйлаб тойдургъандан сора Ёрюзбек-
ни юсюнден айтханды: «Былайда бизни кяйсыбыз-
дан да улуу, ариу сёзлю, бек акъыллы биреулен
тюбеб, алапат затла айтханды. Да кёресиз — отун да
джыйгъанды, от да этгенди, бу къадар кийикни да
манга къоюб, сизни тойдур, деб кетгенди. Ай, аны бир
ёкюрюучю тешиклиси барды. Ол аны джангыз бир
кере ёкюртген эди да мени арыгъаным да кетиб, тири
болдум, кёресиз, къалай болуб кялгъаным. Энди ол
айтханнга кёре, сизни хар биригиз — бирем-бирем ма
былай ары барлыкъсыз. Тюбегенигиз «Ох-ох-ох» деб
къычырсагъыз, ол чыгыб тешиклизин ёкюртюб, хар
бирибиз не къарт болмазча, не кёб джюрюсек да ары-

мазча, не тилегибиз да болуб барырча алай этерик-ди, — деб Ёрюзмекден эштгенича хапар айтханды.

Бары да былайдагы эмегенни сёзлерин кыабыл кёрюб, кесине да ыразы болуб, тирилигине да сейир эте, бир джашырак эмегенни Ёрюзмекге джибергендиле.

Ол Ёрюзмекге джетиб: «Ох-ох-ох» деб кычырганды. Ёрюзмек чыгыб, терк окъуна хазыр — джерлениб турган шкогун аны юсюне джандырганды. Джаш эмеген алайда окъуна сойланганды. Шкокну тауушун эштгенле элгенгендиле да арыганлары кетгенча кёрюнгенди. Ол себебден, кыауум-кыауум барырга тилеселе да, алга келген кыарт эмеген унамай, аланы бирем-бирем джибериб, бек артда кеси кыалганды.

Ёрюмега келген келгенни уруб ёлтюрюб барганды. Аланы бири да артха кыайтмаганды.

Онбешинчи юч башлы эмеген кеси кыалганында, ашны кыалганындан да иги тоюб, шкок «ёкюрген» джерге бара турганынлай, Ёрюзмек аны аллына чыгыб: «Сен керти да, эмегенлени биз суйгенча джюрютген, таб ёсдюрген кёре эдим. Энди сени кыарындашларын да, джашларын да, кыарындашларын джашлары да джерлерин табхандыла. Сен да джеринги табарыкыса, ийнан. Кёресе, сизни себебли мен кёб кыйналдым эсе да, сизге кыолумдан келгенни аямадым. Энтда да аямазлыгыма сен да ийнан, алайга джангыз кесинги джибермейме. Ол негерлеринги да сау-саламат кыайтханларын кёрейик да, сора хазнагыызга да кыарайым, кёрейим да сени бла да, ала бла да саламлашыб кетерме, бирге барайык», — деб эмегенлени хазналарына — улуу кыалаларына джетгенлеринде, алайда эмегенлени табмагандыла. Ёрюзмек сейирсинген кирик этиб: «Алан, сизни дагыда бу

тийреде, не да арлакълада нёгерлеригиз бармы эдиле? Сени нёгерлеринг ары кетген болурламы?» — деб соргъанды.

— «Угъай,— дегенди эмеген,— бу джерлеге джууукъда эмегенле джашамайдыла. Ма былай ары барыб, он кюн бла он кече джюрюсенг башха эмегенлени къалаларына тюберге боллукъду. Ала чабыуулукъ этиб кыйнай туруучудула деб улуу белгили тулпарладан хапарла эште тургъанбыз,— дей башлагъанлай, Ёрюзмек анга къараб: «Ол тулпарладан сен кесинг кёргенинг'а болмагъанмыды?» — деб соргъанды.

— Хо,— дегенди юч башлы эмеген,— кёблерин кёргенме, сермешген да этгенме, кёбюсюнде ала хорлаб келгендиле. Ма мени кесим кибиб бары да менден тамата болуб онтогъуз къарындашым бар эди, аланы эркиши санлары джюзге джетгенлерин билеме. Бизни тукъумубузну ала юзерге джетишдиргендиле. Кертисин айтсам, мен билиб тулпарла бла бизни тюбешгенибизден сора биз хорлаб къутулгъан заманыбыз болмагъанды. Ахырында уа биз бир джерде юч къарындаш къалгъан эдик да, санлаб бир кере уугъа чыгъыб, кийик ёлтюрсек да аны этин тансыкъгъа ашаб, бир заманыбызда уа адам эти бла кечиннгенбиз, энди уа кёресе — къуру онбешибиз къалгъанбыз. Қалгъанларыбыз ма ала бла сермешгенде къырылгъандыла,— деб эмеген хапар айтды. Сора: «Ёкюртчю, бир кёрейим, къалай ёкюреди тешиклинг»,— деб тилегенди.

Ёрюзмек артхарабъ секириб: «Боллукъду энди юргенинг, сиз тукъумдан артда къалгъан сен болгъанынгы билдим, бирсилеригизни да къалайда болгъанларын табарма, энди хазналарыгъызыны да кёрдюм,— деб шкогун аны юсюне айландыргъанында, къарт

эмеген титиреб, кьалтыраб, кьоркьуб, терлегени терен
кёл болгъан эди. Ала алай эте тургъанлай, Рачыкъау
бла Сибилчи Ёрюзмекни излей алайчыкъгъа келген-
диле. Ёрюзмек болумну былагъа айтыб тюшюндюрюб,
ол кьарт эмегенни да алайда уруб, болгъан хазна-
рын да атларына джюклеб, элтиб халкъгъа юлешген-
ди. Кёб турмай ол кьарт эмеген айтхан джерни
излерге джортууулгъа чыгъыб кетгендиле, деб хапар-
да айтылгъаны алайды.

ЁРЮЗМЕК ШАЙТАНЛАНЫ КЪЫРАДЫ

ир джолда Ёрюзмек тюз джерлеге джортууул-
гъа кетди. Анда ол бир кёб джылкыны табыб,
Нартлагъа сюрюб келе болгъанды. Джолда ат-
ланы бир солутайым деб тохтагъанды. Чы-
быкъладан чалман этиб, кече атланы ары ур-
гъанды. Кесим да джатыб бир солуюм деб тур-
гъанлай, къараб, арлакъда бир от джарыкъ кёр-
генди. Ол терк окъуна кылычын чыгъарыб от
джарыкъгъа барады. Тебсей тургъан шайтан-

лагъа тюбейди. Орталарына кириб, уллу бичагъы бла ары-бери айландырыб сермейди. Шайтанла кёзден думп боладыла.

Аланы хорлаб, Ёрюзмек кече къалыргъа кесине жарашдыргъан джерине къайтады. Ол тюз да ызына къайтханлай, биягъы отну тегерегинде тебсей тургъан шайтанланы кереди. «Быланы къылыч бла къырыргъа амал джокъду. Башха амал этерге керекдй», — деди кеси кесине.

Экинчи кере иги джууукъ къысылыб къарагъанында, шайтан къызланы ариулукъларына бек сукъланды. Терк окъуна экисини къолтукъ тюблеринден тутуб, тебсеб тебреди. Къызланы кезиу-кезиу кесине къысады, къучакълайды.

Къызлагъа Ёрюзмекни кёзю къарагъанын шайтанла эследиле. Къайсын суюсенг да, суюгенинги къатынга ал. Ол сен суюген къатынынг Сатанай бла бек жарашыулу, зауукъ джашарыкъды», — дедиле.

Ёрюзмек шайтанланы айтханларын жарата, къа-лыннга не зат аллыкъларын сорду. Шайтанла: «Къа-лыннга юч баш аллыкълары» дедиле. «Биринчиси, сени тюбюнгде джюрюгенни (ат), экинчиси, — башынга кийиб тургъанынгы (темир бёрк — такъыя), ючюнчю-сю, белинге тагъыб айландыргъанынгы (къылыч)».

Ёрюзмек, была энди манга боюн салдырыр ючюн мени сауутуму-сабама къолгъа этерге кюрешедиле деб, эс джыйды. Аны себебли аман акъыл эсине тюшдю.

— Мен сиз айтханнга угъай демейме, — деди шайтанлагъа Ёрюзмек. — Алай ишни болуму былайды: мени темир бёркюмде мен анга табынган тейрим, юйде уа манга оноу этген адамым барды, ала бла кенгешмей, алагъа сормай, кеси аллыма зат этмейме. Аны себебли мен юйге барыб, кенгеширге керекме. Сиз'а: «Чыкъ

къуругъунчу былайда турлукъбуз, андан сора уа биз думп боллукъбуз, артда сен бизни къайда табарлыкъ-са?» деб сорлукъсуз, — деди Ёрюзмек.

Кесини атыны джигитлигине ышана: «Мен танг джарыгъынчы мында болурма», — деб Ёрюзмек атланыб юйюне кетди. Болса да аны къатыны куртха Сатанай Ёрюзмекни ол ишлерин билиб тургъанды, аны ючюн'а кесини эрин ол суйген шайтан къыздан айырыр ючюн кёб амалла джарашдыргъанды.

Кече ортада Ёрюзмек къуууллуб юйюне джетди. Эшик агъач къылыч бла этилген сунуб, барыб терезени къакъды. «Джаш суйген къызына баргъанча, кече ортасында терезени къакъгъан бу налат кимди? Юйге кирирге керек эсе, эшик барды да», — деди Сатанай.

Ёрюзмек юйге киргенлей окъуна, Сатанай азыкъ берди, тойдурду. Ашаб бошагъанлай, арыб тургъан Ёрюзмек джатды, тынчайды. Ёрюзмекге тангны атханын-атмагъанын билдирмез ючюн, Сатанай Ёрюзмек уянгъанлай кёзюне джулдузла кёрюнюб турурча, алыкъа танг атмайды, шайтанлагъа барыргъа заман кёбдю деб джукълаб къалырча аллай хыйны джарашдырды. Уяныб къарагъанлай, Ёрюзмек джулдузланы кёрюб, танг атмайды деб, джукълай да къала турду.

Танг иги джарыгъандан сора, Сатанай хыйнысын тыйды. Ёрюзмег'а кюнню тийгенин кёрюб шайтанлагъа барыуун къойду. Кесини обур катынына бек ачыланды. Ёбкелеб, джангыдан джортуулгъа чыкъды.

Юйюне къайытмай кёб заман озду. Аны нек кетгенин, къайры баргъанын бир адам да билмегенди.

Бир кюн гюрбеджиге халкъ джыйылыб, «Къайры кетгенди Ёрюзмек?» — деб, бир бирлерине сора эдиле. Сора: «Сатанайны кёлюне джетерча бизде аллай бир джигит табылмазды?» — дей эдиле. «Мен суйсем

ол кьуртхагъа не да этерме»,— деб махтанды Дебетни джашы темирчи Алауган. Тынгылагъанла аны айтханына ийнанмадыла, кюлдюле.

— Сен бош махтанма, сеничаладан ол Сатанай кёблени алдагъанды. Охо, бу Дебет улу уа серлене тебрегенди,— деб бедиш этдиле. Алауган олсагъатдан хурджунундан юч джюлгюч чыгъарды. Ол аланы джерге атханлай, ючюсю да юч чырайлы джаш болдула. Дагъыда ол джашланы джюлгючле этди да хурджунуна салды.

— Кёрдюгюзмю тамашалыкъны? Ма бу джюлгючлени хайырындан, мен Сатанайдан не зат излесем да табарыкъма,— деб махтанды темирчи.

Таб заманны сайлаб, Алауган Сатанайны юйюне барды. Сатанай аны бек ариу кёрдю, сыйлады. Дебет улу хурджунундан юч джюлгючню чыгъарды, аланы ачды, юй тюрбюне атды. Джюлгючле юч ариу джаш болдула, Сатанайгъа джумуш этиб башладыла. Сатанай джашланы бек джаратды. «Аланы манга берсенг, мен санга накъут-налмаз берирем»,— деди Алауганнга Сатанай. «Сен кесинги санынгы менден кызгъанмасанг, манга бир накъут-налмаз да керек тюрюлдю. Мени юч тулпарым да сеникиле боллукъдула»,— деди ол. Темирчини алдар ючюн амал джарашдырыб, Сатанай, кьургъакъ сёзден, ыразыма деб билдирди.

Сатанайны юй джумушун этген бир тиширыу болгъанды. Кьуртха Сатанай ол тиширыугъа кесини сыфатын берди, «Темирчини не кереклисин да тындыр»,— деб буюрду. Темирчи келгенлей, джумушчу тиширыу Сатанайны кийимлерин кийди, ол сыфатлы болду. Темирчи ол тиширыу бла бир отоуда тургъанлай, тюркюрген этгенди. Тюркюрюгю къабыргъагъа джыгылгъанды. Темирчилени юслери, башлары да къара къасмакъ болгъаны себебли, тюркюрюгю да къап-къара

болгъанды. Къара тюркюрюкню тамгасы кыбыргъада кыалгъанды.

Кёб заманланы айланыб тургъандан эригиб, Ёрюзмек юйюне кыайтханды. Болса да юйюнде кёб турургъа тюшмеди. Отоуну кыбыргъа сында кыара тамганы эслеб; «Мени кыуртха кыатынымы тосу барды», — деб ишекли болду. Урушуула, туююшюула башландыла. Ахырында юйюн да, кыатыны да кыонб, Ёрюзмек айланыргъа башха узакъ джерлеге кетеди.

САТАНАЙ ЁРЮЗМЕКНИ КЪАЛАЙ АЛДАГЪАНДА

Батыр Ёрюзмек бир джол
Шайтанланы тоюна тюбегенди,
Аланы таматасы Ёрюзмекден
«Бизге кел», — деб тилегенди.
Кел деб, бирсиле да кыадаладыла,
Барыб, Ёрюзмекни билегин кыолтукъгъа
алдыла,
«Терс айтыунгу айтма», — дейдиле,
«Бёрю тонунгу теше кел», — дейдиле.

Ёрюзмек аланы шайтанла болгъанларын билмеди,
Аланы къынгыр аякъларын, мюйюзлерин кёрмеди.
Ёрюзмек шайтанла бла тебсейди:
Онгча деселе, онг джанына барады,
Солча деселе, сол джанына барады.
Бир ариу къыз да мени ал деб къадалады.
«Мен юйюме барыб келейим», —
Дейди батыр Ёрюзмек,
«Анга бир амал этейим», —
Дейди батыр Ёрюзмек.
Алай айтыб ол юйюне тебреди,
Шайтанла аны иймезден болдула,
Ёрюзмек да къалмаздан болду.
«Къатыныма сормай амалым джокъду», — дейди,
Андан сора къайтыб келирге сёз берди.
Ёрюзмекни къатыны къуртха Сатанай эди,
Ёрюзмек кече ортада келиб,
Терезени къакъгъан эди.
Ёрюзмекни къатыны къуртха Сатанай
Эшиклени терк ачхан эди.
«Кел-кел, кир юйге», — дей эди,
Ёрюзмек да: «Мен юйге кире турмайма,
Мен бусагъат артха къайтама», — дей эди,
Къуртха Сатанай да ишни билиб тура эди,
«Кир юйге, ауузлана бар», — дей эди.
Ёрюзмек юйге кирди, ауузланды.
Боза ичди, Сатанай сёзге-ушакъгъа болду,
Тышына чыгъыб къарагъанында уа,
Танг атыб тура эди.
Ёрюзмек шайтанланы излеб,
Ёрге-энше джортхан эди.
Мудахланыб юйге къайтды,
Сёлешмейди, джеринде олтурмайды.
Сора къатынына былай айтады:

«Сайлагъанынгы алыб, юйюмден кет», — деди,
«Ай, бир ариу къыздан къалдым», — деди.
Къуртха Сатанай: «Да мен кетерме,
Сен айтханны этерме», — деди.
«Алай бирге олтуруб, ашаб, ичиб,
Ариу халда айырылышайыкъ», — деди.
Олтуруб ашай-иче кетиб,
Ёрюзмекни джукълатхан эди.
Ёрюзмек джукълагъанлай,
Джалчыладан тилеб, Ёрюзмекни
Бир арбагъа салдырыб,
Биргесине алыб кетген эди.
Джолда кетиб бара, ол уянган эди.
«Эй, тохта, къуртха Сатанай, мени
Къайры элтесе?» — деген эди.
Къуртха Сатанай да:
«Сюйгенинги ал да кет, деген эдинг сен,
Сенден сюйгеним джокъ эди да,
Сени алыб, юйюме барама мен».
«Сен хорладынг, — деди Ёрюзмек, —
Мычымайын юйге къайтайыкъ терк,
Аллай акъылсызлыкъны энди мен өтмем,
Быллай терсликни энди кесиме кечмем».
Юйлерине эрлай ала къайтдыла,
Ариу джашаб, ала айырылмай къалдыла.

ЁРЮЗМЕК БЛА АКЪ МАРАЛ

Бир джолда Ёрюзмек сауутун-сабасын тагыб,
джангыз кеси джолгъа атланганды. Айлана,
кыдыра барыб, бир тауну тюбюне джетгенди.
Алайда атын къантарыб, солургъа тохтагъан-
ды. Атына кишен салгъан адети болмагъанды.
Ол Ёрюзмекни ышангылы нёгері болуб джю-
рюгенди. Ат Ёрюзмекден айырылгъан кезиу-
леде кеси юйге къайтыб тургъанды.

Ёрюзмек атын кырдыкга бошлаб, кеси уа

арлакыгъа джайыла барыб, бир сейирлик акъ маралны кѣргенди. «Эй, бу уа алапат хазнады да», — деб, атаргъа умут этгенди. Марал аны эслеб, къачыб сыртдан ауду. Ёрюзмек аны ызындан къуууб сыртха чыкъды. Марал экинчи сыртха ётдю. Ёрюзмек да сюре, ол да къача барыб, ахырында марал бир къалагъа кирди. Ёрюзмек къууанды. «Ай, энди къаланы ичинде саулай тутсам нечик иги боллукъ эди, Сатанайгъа сауыгъагъа элтир эдим», — деб тююнлей ызындан къалагъа киреди. Къалада бир алапат ариу акъ бийчени кѣрдю.

— Ай кюнюнг ахшы болсун, акъ къаланы акъ бийчеси! — деди.

— Ай кюнюнг аман болсун! Бююнлю не отларгъа, не тынчайыргъа къоймадың. Сени ызынгдан а къызгъан окъла къуусунла, — деб къаргъады бийче.

Ёрюзмекни къатынга кѣю къарады. Къатын да аны сезди, кетерин суюдю.

— Къаладан терк чыгыб кет, мени бир огъурсуз эрим барды. Сен мында тургъанлай келсе, экибизни да къол джагыу этиб къояр, — деб билдирди.

Ёрюзмек кетерге унамады. Къагынны ариулугъу мукъладисча кесине тартды. Ёрюзмек акъ бийчени алында сюелди.

— Мен нартма, мени онг джауурун къалагъымда къачым барды, сени кирик ариу тиширугъа тюеб, къуру къайтмазгъа да антым барды, — деб тохтады.

Алай эте тургъанлай, арбазда бир таууш чыкъды. Ёрюзмек ийилиб къарады. Бир тамашаны кѣрдю: мангылайында жангыз бир кѣю, бир имбашында тамыры, бутагъы бла бир мазаллы терек, бирси имбашында да бир уябаш бууну кѣтюрюб келген бир эменни кѣрдю.

Ёрюзмек тынгысыз болду. Эмеген бла демлеширге не аз да онг болмазын билди.

— Аха, энди кыалай этейим? — деб бийчеге сорду.

— Ха, энди не этериксе, аман, от башына кет дедим, кетмединг, кыач да ундурук тюбюне кир, — деди.

Ёрюзмек ундурук тюбюне букъду. Эмеген да созула, булгыана юйге кирди.

Кире келгенлей: «Бу ас ийис-мус ийисле недиле, мында ким барды?» — деб сорду.

— Да, башха зат джокъду, ачдан, суусабдан ёлеме деб бир адам улу келген эди, сени кёргенде кюрккуб ундурук тюбюне киргенди, — деб бийче джууаб этди.

— Ай, таланган, да мен адам этми ашайма да, адам улу, бери чыкы! — деди. Ёрюзмек чыгыб аллында сюелди.

— Ха, энди адам улу, бир улакчык келтиргенме, аны терисин ал, арбазда бир отун агъашчык болур, аны да туураб, аш бишир, — деди эмеген.

Ёрюзмек не алаamat деу болса да, эмегенни хорларгъа базынмады. Алайда кесини ёхтем кишилигине ыйлыкды. Болса да бойсунмай мадары болмады. Терекни туурады. Бууну да терисин сыдырыб, этин саулай эки кыулакылы кыазаннга салды. Бишириб отдан алды.

Эмеген джангыз кёзюн джандырды.

— Ыхы, адам улу, ушхуурдан кыарын гюнахынг кесинги болсун, юлюшюнгю ал, кыалгыанын а бизге сал! — деди.

Ёрюзмек кесине бир ашыкылигин алды, кыалгыанын битеулей алагъа салды. Ол ёхтем киши ахсынды, ыйлыкды, бир-эки кыабды да кыалгыанын аланы алларына атды. Эмеген бла бийче бууну барын да ашаб бошадыла. Джау джугъу кюлларын юслерине сюрт-

дюле. Ала экиси да агъач ундурукъда джатдыла. Ёрюзмекге уа, юй тюбюнде джат деб, бир буу терини атдыла. Нарт тулпар аны онгсунмады, болса да джюре-ги къайнай джатды. Кёзюне уа джукъу кирмейди.

Кече арасында бийче аягъын джууургъанны тюбюнден узатды. Аягъы юйню ичин кюн тийгенча джарытды. Ёрюзмек аны кёргенде бютюн да сагъайды. Джукълаамады, ары-бери бурулду. Къым-тым тауушла этди. Эмеген да уянды. Джангыз кёзюн джандырды.

— Адам улу, нек джукъламайса, не къым-тым этесе? Къатынны ары-бериси ишми ачылгъанды? — деб дагъыда сойланды.

Бийче бир ненча кере аягъын тёшекден узата да юйню джарыта, Ёрюзмекни джукъусуз этди. Ёрюзмек тёзалмай эмегеннге джабышыргъа умут этди. Дагъыда базалмады.

Эмеген чамланыб турду.

— Ай, сен адам баласы туююлсе, бир шайтан болуб келгенсе, бюгечели кёзюме джукъу кийирмединг да, — деб, ундурукъ къулагъындан кийиз къамичисин алды. «Кёгде къанатлы болмаса, джер юсюнде джаныуар сени аллынгдан къутулмазча бир эгер бол», — деб къамичи бла Ёрюзмекни эки кере урду. Ёрюзмек эгер болуб сынсыды. Сора эмеген аны эшикке чыгъарыб, эгерлерине къошуб къойду.

Ёрюзмекни къолан аты юйге баргъан эди. Къатыны Сатанай да ол ишни билгенди. Сора къуртха Сатанай къара тюлкую болуб, эртденликде сюеклеге джайыла, эмегенни къаласыны аллына баргъанды. Эмеген къара тюлкуюню кёргенде, эгерлерин анга юскюрдю. Эгерле сюрдюле, тюлкую къачды. Джеталмай бары да къайтдыла. Ёрюзмек'а тохтамай къууады. Экиси да

къалгъан эгерледен узакъгъа айырылгъанлай, къара тюлкю Ёрюзмекге туракълады.

— Эй, аман Ёрюзмег'а, ахырынг эгер болургъамы къалды? Сени кёлюнг тауладан бийик, тенгизден да терен болуучу эди да. Санга бу кюн джетер деб'а кимни эсинде бар эди? Сен нарт туююлмю эдинг? Сюеклерим эридиле, джюрегим да ауруду. Болса да кёлню такъыр этме. Энди сен ызынга къайт. Баргъанынглай эмеген эгерлерине аш къуяр. Сен ичме, аягъынг бла тюрт да тегюб къой. Сен алай этсенг, ол сени тюер, сен'а сынсыб улурса. Сени алай сынсыб кёрсе, аны къатыны Акъбийче санга джазыкъсыныр. «Къой, бу джазыкъ бла нек кюрешесе, ол адам улуду, ёчюгюб ачудан эте болур», — дер. Сен ол заманда юйге кир да ундурукъ тубюнде чулгъан да джат. Сора этеринг алайды: кече ала джукъларгъа джатарла. Сен акъырын бар да ундурукъ къулагъында кийиз къамичини аузунг бла къаб. Сора: «Эй, тейри, сен мени бурунгу нарт Ёрюзмек эт», — деб, къамичи бла кесинги ур! Ызы бла этеринги уа кесинг билirse, — деб думп болуб кетди.

Ёрюзмек тюз Сатанай айтханча этди. Кече ала джукълагъанлай кийиз къамичи бла кеси кесин уруб, биягъы Ёрюзмек болду. Сора къамичини къолуна алыб, былай айтыб тиледи:

— Эй, тейри! Сен эм алгъа бу къаланы бир тотук¹ артмакъ эт, ызы бла аны ичинде болгъан хазна къалмай сыйынырча тотук артмакъны улуу эт. Ызы бла Акъбийче да, мен да тотук артмакъны салыб минген заманда, къулакъ артлары терлемей мени юйюме этирча ат эт, — деб, кийиз къамичи бла эмегенни урду. Эмеген мазаллы алаша болуб, кишнеб турду.

¹ Тотук — нартла джюрютген тери артмакъ.

Къаласы да улуу тотук артмакъ болду. Ёрюзмек эме-
генни хазнасын къалдырмай тотук артмакъгъа джый-
ды. Ызы бла эмегенни сыртына салды. Сора Акъбий-
чени да ат бойнуна алыб, экиси да Сатанайгъа кел-
диле.

ЁРЮЗМЕК БЛА ДЖАНГЫЗ КЁЗЛЮ ЭМЕГЕН

Кюнлени биринде Ёрюзмек ныггышха барыб,
мудахланыб олтурду.

Ныггышдагъыла аны мудахлыгъын эследи-
ле. Кесине сорургъа базмай: «Ёрюзмек не эсе
да мудахды, бир тынгысыз болгъан иши бар-
ды», — деб бир бирлерине алай айтдыла.

Аны мудахлыгъын кесине сормай бир адам
да биялмады.

— Ёрюзмек, ауругъанынгмы барды, нек мудах-са? — деб сорду Сибилчи.

— Энди, — деди Ёрюзмек, — мен къарт болгъанма, ёлюр заманым джетиб келеди. Ёлюб кетгинчи, джаш заманымы эсима тюшюрюб, энтда бир джортууулгъа айланыб келсем эди деб аны сагъышын этеме.

«Къарт болсам да нартма», — деб Ёрюзмек экинчи кюн джолгъа атланды.

Айлана-джюрюй кетиб, эчкиле кюте тургъанлай, эмегенлени бек таматары — бир кёзлю, къарт эмегеннге тюбеди.

— Кюн ахшы болсун, чийбыдыр! — деб саламлашды.

— Хыйлачы адам улу, не айланаса, не джюрюйсе? — деб сорады Ёрюзмекге эмеген.

— Мен, угъай, ол сен айтхан хыйлачы адам улуларындан туююлме, — деди. Сора эмеген эчкилени тас этмей сюре кел деб, эркечине буюруб, кеси уа Ёрюзмекни да биргесине алыб, дорбуннга барадыла.

Эмеген чийли, ийис, тыпчыгъан этле ашатыб, Ёрюзмекни эки-юч кюн тутду.

Сора тёртюнчю кюн эмеген сюрюуден келиб от этерге тебрегенинде, отлары ёчюлюб тургъанын кёрдю.

— Адам улу, сиз хыйлагъа уста боласыз, от тамызыгъыз, — деб къысды эмеген.

— Мен джаш заманда, бизни отубуз ёчюлсе, нарат терекни къобарыб, кюнню кёзюне тутуб, къабындырыучу эдик. Не да садакъ бла уруб, джулдузну кёкден тюшюрюб, аны бла от тамызыб тургъанбыз. Энди мен къарт болгъанма, ол затланы этерге къарыуум джетмейди, — деди Ёрюзмек. — Алай бир амал этейик, — деб, сермеб къаядан, черенча, бир улуу сыныкъ къобарды. Ол къая сыныкъ бла къаяны сермеди. Тюбюне

терек бутакъла джыйды. Къолундагъы таш бла къаяны сермегенде, от джилтинле чыгъартыб, дунияны кёк джашнагъанча джарытыб башлады. Джилтинлени кёкге учханлары джулдузла болгъандыла, тюбуне акъгъанлары отунланы джандыргъандыла.

Отха къазан асдыла.

— Эт бишгинчи, эмегенлени джашауларындан бир хапар айтсанг'а, — деб тиледи Ёрюзмек.

— Биз, эмегенле, — деб башлады ол, — сизнича кийим киерге билмейбиз. Дорбунлада джашайбыз. Ауругъаныбыз болса, юсюне, тюбуне чырпы, салам, башына таш джастыкъ этиб джатдырабыз. Дарманнга адам къанын джылылай ичиребиз. Не да адам этни шорпасын ичириб багъабыз. Алай бла эркин джашаб тургъанбыз. Энди уа бизни ол гитче адам улулары къырыб тауусуб барадыла. Бу арт кюнледе бизге нарт улулары келечиликге келгенбиз деб, алдаб, бир бирибиз бла туюношдюргендиле, бир бирибизни къырдыргъандыла. Энди аладан, джаралы болуб, джангыз кесим къалгъанма. Эмегенлени эм арты менме, энди менден сора, эшда, джер юсюнде эмеген да къалгъан болмаз. Кесим да кёб джашагъанма, кёб ачыу сынагъанма.

Сора Ёрюзмек:

— Эмегенле ненча джыл джашайдыла? — деб сорду.

— Орта эсеб бла юджюз джыл.

— Ёрюзмек алай къарыулу, батыр болгъанмыды?

— Угъай, ол аллай бир батырладан, тулпарладан да болмагъанды.

Ёрюзмек аны айтыб бошагъанда, эмеген да джукълаб, кёзю къып-къызыл болгъанда, Ёрюзмек къызгъан шишни эмегенни джангыз кёзюне урады.

Шишни кёзюне ургъанда, эмеген дорбунда, эчкилени ичинде, кесин ары-бери ата, танг атхынчы, Ерюзмекни излеб турду.

Ерюзмек да эчкилени ичинде кесин табдырмады. Эмеген ачыуланыб: «Мен кесим да сен Ерюзмек болурса деб ишекли болгъан эдим. Алай мен сени табарма», — деб, эчкилени бир-бир дорбундан аякъларыны арасы бла тийиб кёрюб, тышына джибериб башлады.

Ол заманда Ерюзмек башчы эркечни тутуб, терисин ариу сыдырыб, терини ичине кириб, дорбундан чыкъды.

Эмеген'а Ерюзмекни къутулуб кетгенин билмейин, дорбунну эшигине къая гыйыны салды.

Ерюзмег'а тышындан: «Энди мени дорбунда табалыгъынгы бир кёр!» — деб къычырды.

— Да, энди, адам улу, сен этген муратынга джетдинг. Энди уа муратынг неди? — деб сорду эмеген.

Ерюзмек айтды: «Мен эмегенлени барысын да тюб этерме деб алай чыкъгъан эдим джолгъа, сен да адам улун джокъ этерик муратынгы айтхан эдинг манга. Сёзюне ким кертичи болгъаны ачыкъ болду».

Эмеген Ерюзмекден тиледи: «Мени бир къара эркечим барды да, аны кес да, джюрек къанын кесинги кёзлеринге сюрт. Аны сюртсенг, джерни тюбюнде не болгъанын кёрюрсе, — деди. — Мени кёзюме уа эркечни ётюн сюртюрча, мен табарча, терини юсюне салыб кет, — деди.

Ерюзмек терини юсюне къанны салыб, ётню кесине къояды.

Эмеген келе келиб, эркеч терини юсюнде къанны алыб, кесини кёзюне сюртеди. Ол'а аны кюйдюрюб, мыйысына джетди.

Эмегенни алай кюйдюргенде, ол, не этерин бил-

мей, кесин ары-бери атыб, бир къаядан башха къаягъа урады.

— Манга этеринги джетдирдинг, сен адам улуну бек хыйлачыларындан болур эдинг, — деди эмеген. — Энди адам улу, — дегенди эмеген, — мен кесим да Ёрюзмек болгъанынга ишекли болуб тура эдим. Сен мени ёлтюрмесенг да, мен кесим ёллюкме. Алай сенден энтда да бир тилеригим барды. Кесген эркечни чегисини бир кыйырын кесинги белинге, бир кыйырын'а къара текени мюйюзлерине такъсанг, малла сени ызынгдан тизилиб барлыкъдыла, — дегенди.

Ёрюзмек эмеген айтханча этмей, эркечни чегисин терекге кысады. Терек чыкыр-чыкыр этиб, тебрейди.

Чыкырдагъанны эмеген Ёрюзмек сунуб, ары чабады. Чабыб баргъанлай, кесин къаягъа уруб, къаядан кетиб ёледи. Ёрюзмек, алай бла, эмегенлени артларын юзюб малларын нарт элlege сюрюб кетеди.

ТАУАС БЛА ЁРЮЗМЕК

Нарт джыйында Тауас деб бир нарт болганды. Нартла Ёрюзмекни кесин да, аны къатынын да бек махтагъанлары Тауасха ачыу тийгенди. Ол онгсунмай: «Ол сиз махтагъан Ёрюзмекни къатынын — Сатанайны мен алдаялырма, бетсиз этерме, биргесине да къалырма», — дегенди.

Аны Ёрюзмек эштиб: «Алдаялмазса, алдасанг мен санга джылкы кыш берирме, ал-

даялмасанг'а сен не берирсе?» — деб соргъанды.

Тауас: «Емюрюмю санга берирме, санга сюрюучю болурма», — дегенди. Алайда Тауас Сатанайны алайда деб кетди да, Сатанайгъа барды. Джолугъуб: «Сатанай! Мен санга къонакъгъа келгенме, къонакъ этермисе?» — дегенди. «Айхай этерме, мен къонакъдан къачмайма», — деб Сатанай джууаб бергенди.

Сора Сатанай Тауасха айланыб: «Конакълыкъ эталлыкъма, алай кесимден сора къой соярча джаш джожъду», — дегенди. Алайда Тауас хурджунундан бычагъын чыгъарыб, Сатанайны аллына атыб: «Джаш бол», — дегенлей бычакъ джаш болгъанды. «Къой кес, сыдыр», — дегенлей да бычагъы къойну кесгенди, сыдыргъанды. Аны алай боллугъун къуртха Сатанай алгъадан билиб тургъанды.

Сатанай этни бишириб къонакъгъа ашатханда кеч болгъан эди.

Сатанай къонакъ юйде Тауасха орун этгенди. Алай Тауасны муратын ол уста биле эди. Аны себебли, Сатанай келейим деб чыгыб кетиб, кеси кирик бек ариу къарауашына барыб, кесини кийимин анга кийдириб, аныкын'а кеси кийиб, бармагъында джюзюк да къарауашха салыб, артындан этеклерин кетюрюб Тауасха келтидиб, Тауасны бычагъын да алыб къайтыб кетгенди.

Энди Тауас Сатанайны къарауашына Сатанайды деб, аны бла бирге кече къалады. Сора танг атханлай, ала къобхандыла да Тауас къарауашны къолунда белгили джюзюкню билиб, къарауашны бармагъын джюзюк бла бирге кесиб алгъанды. Ол мухур болгъаны себебли, мухурну къарауашны джауурун ортасына басыб, тамгъа тюшюрюб, сора, мыйыкъларын бура, Ёрюзмекге келиб махтанганды.

Былайда Ёрюзмек мудах болуб, сёзюне ётирюкчю болмай, джылкы кыошну Тауасха бергенди да — кеси уа Сатанайны кыыстайма деб юйюне келгенди.

Ёрюзмек Сатанайгъа келиб: «Эй, харам кыанлы, мен кесими алдатмам деучю эдинг да, энди алдатханса, нартланы алларында мени уялтханса, сени бетсизлигинг себебли джылкы кыошум кыуруду, сен да былайдан кыуру, энди бизге джашау джокъду?» — дегенди.

Сатанай: «Сен бла мен кёб джашагъанбыз, энди кет дей эсенг кетейим, алай манга не бересе?» — деди. Ёрюзмек: «Сен кетмей болмайды, кёзюнг неге кыарай эсе, нени сые эсенг, аны ал да мындан кыора», — дегенди.

«Болсун, — дегенди Сатанай, — алай'а энди мени кыолумдан бир хант ашаб алай кетсем сыеме. Джый нёгерлеринги, сыйлайым», — деб тилегенди да, Ёрюзмек да «хо» деб, нартланы юйюне чакырыб сыйлатханды.

Алайдан чачылгъандыла. Сатанай Ёрюзмекни бек эсиртиб, атланы джегиб, джол азыкдан сора джукъ алмай, Ёрюзмекни да биргесине олтуртуб кетиб теб-регенди.

Бара-барыб Ёрюзмек уянганды да: «Кыайры барабыз?» — деб соргъанды.

Сатанай: «Сенден сюйгеним джокъ эди, сени алыб барама», — деб джууаб бергенди.

«Амал бла да, акыыл бла да сен оздунг», — деб Ёрюзмек бюсюреу этиб, ызларына кыайтдыла.

Сора Сатанай Ёрюзмекге кыарауашны бармагын да, сыртын да кёргюзтюб, ийнандырыб кыойгъанды. Андан сора Ёрюзмек Тауасны эки кызын да кесине кыарауаш этиб, джашау этиб кыалгъандыла.

ЁРЮЗМЕК БЛА НОГЪАЙЧЫКЪ

огъайчыкъ Ёрюзмеклагъа баргъанды.

— Эй, юйде ким барды? — деб соргъанды.

Ёрюзмекни джашы эшикке чыкъгъанды.

— Эй, джууукъ бол, къонакъ, — деб айтханды.

— Къонакъ аламысыз? — деди Ногъайчыкъ.

— Айхай, алабыз, тюш атынгдан! — деди
джашчыкъ.

— Да мен сизге джыл къонакъгъа келгенме,
Джуртугъузгъа хурметими береме.

Хар кюн сайын бир ирик ашарыкъма,
Атым кюнден бир гебен ашарыкъды.
Джаш къайтыб юлерине киргенди,
Ногъайчыкъны хапарын билдиргенди.
Нарт Ёрюзмек къонакъны аллына чыкъды.
— Кел, джууукъ бол! — деб къонакъгъа къууанды.
Ногъайчыкъны юйюне ол чакъырды,
Саутларын илкичге такъдырды.
Айтханыча ашармы деб сынады,
Ирикни бишириб аллына салды,
Атына да гебен биченни берди,
Ашаялырламы, кёрейим, деди.
Сау ирикни Ногъайчыкъ ашагъанды,
Алашасы гебенни бошагъанды.
Ол багъыуда бир джылны сакълагъанды.
Бир кюн Ёрюзмек къонагъына баргъанды,
— Къалайды, эригемисе? — деб соргъанды.
— Сен аман эрик суула ичгин, — дейд къонакъ.
— Ай, таланган, ачмы болгъанса, къонакъ?
Не къозудунг, не болгъанды да санга?
Не айыбынг барды къонакъбайынга?
— Мен ашарыкъ излей келмегенме.
Не да кийим тилей да келмегенме.
Нарт батырса деб, мен санга келгенме,
Сени бла айланыргъа сюйгенме.
— Алай эсе, айхай, къонагъым, кёзюм,
Айланырбыз, болмаз ол затха сёзюм. —
Эки батыр джортууулгъа чыкъдыла,
Муратха терк джетерге ашыкъдыла.
Узакъ, къыйын эд аланы джоллары.
Батырланы темир юзген къоллары.
Ат тылпыулары туман бола эди.
Туякълары джерни сыдыра эди.
Эки батыр джорта, чаба кетди.

Ат солутур бир кьонушха джетдиле.
Нарт Ёрюзмек, айтды: — Энди тюшейик,
Къабхынланы ¹ бу джерледен сюрейик,
Унамады Ногъайчыкъ, — угъай, — деди, —
Къатынладан гютдю урлагъанча, — деди.
Ёрюзмек Ногъайчыкъгъа былай айтды:
— Шагърей джерлени тауусдум энди! — деди.
Ногъайчыкъ Ёрюзмекге джууаб берди:
— Алай эсе, ызымдан келчи! — деди.
Алыб барыб джылкъы кьошха тиреди:
Тёгереги темир буруу этилиб,
Ачылмазча эшиги къаты бегитилиб.
Сора ала къабхын оноу этдиле,
Ёрюзмекге Ногъайчыкъ былай дегенд:
— Мында барды юч къарындаш эмеген,
Барды алада къушджетер бир аджир.
Эмегенледен бирин сен ёлтюрсенг,
Экинчисин ол аджир алыб джетер.
Ючюнчюсюн да ёлтюрсенг, ол аджир
Кишнеб келир да, джылкъыгъа кьошулур.
Ёрюзмекге къараб, Ногъайчыкъ айтды:
— Темир бурууну эшигин ач кери! —
Кёб итинди Ёрюзмек, ачалмады.
Ногъайчыкъ табаны бла эшикни урду,
Эшикни кылычы чартлады да кетди.
Ногъайчыкъ джылкъыны къатына джетди.
— Энди, Ёрюзмек, суюсенг джылкъыны кыста,
Суюсенг'а, эшикден джолгъа айландыр. —
Нарт Ёрюзмек эшикни сакълаб турду,
Ногъайчыкъ джылкъыланы кьууалады,
Ала джылкъыны джолгъа терк салдыла...

¹ Къабхынла — джылкъы, мал сюрюю.

Ызларындан джабулу¹ джел джетгенди.
— Аха, — деди, — душман джетиб келеди!
Энди, Ерюзмек, ызыбыздан джау джетер,
Мени къанджыгъамда кебинлик барды,
Ёлсем, мени ол кебиннге салырса,
Сен атыма байлаб, къыстаб къоярса,
Алай эталмасанг, джерге салырса.
Бу ургъан джел душманны ат тылпыуд,
Бу джабусу бурун тешик шытысыд.
Юсюндеги болур биркёз эмеген,
Юсюндегин ёлтюрсенг, аджир кетер,
Дагъыда ол бирин алыр да джетер.
Алай этгенлей турур ол тохтамай. —
Ерюзмекни джауну сакъларгъа къойду.
Ногъайчыкъ джылкъыны аяусуз къууду.
Алай, Ерюзмек'а тенг болалмады,
Аджирни джелине чыдаялмады.
Аллай ахырзаман улуу джел джетди,
Ерюзмекни учуруб джылкъыгъа ёлти.
Ногъайчыкъ айтды: — Аха, Ерюзмек, не келдинг? —
— Да, тейри, джели бла сюргенде аджир,
Аякъларым бир да туталмалла джер.
— Алай эсе, осуятымы унутма!
Сен джылкъыны сюр, мен'а джауну сакъларма, —
Деб Ногъайчыкъ келген джауну сакълады.
Эмегенни джангыз кёзюнден урду.
Аджир къутулуб, ызына терк кетгенди,
Экинчи эмегенни алыб джетгенди;
Эр Ногъайчыкъ аны да ёлтюргенди...
Аджир ючюнчю кере да келгенди,
Кичи эмегенни да келтиргенди,
Туякълары джер, къыртиш сыдырыб,

¹ Джабулу — шытылы деген маънада.

Шытылары сакъ джауунла джаудуруб,
Тылпыу бла тереклени аудуруб,
Ногъайчыкъгъа джетди эмеген къутуруб,
Деменгили сермешиге ол кирди,
Эки батыр бир бирге бой бермелле.
Кюкюретиб сауут, саба тартдыла,
Садакъланы бир бирине атдыла.
Эмегенни садакъ кирди кёзюне,
Ногъайчыкъны чанчылды киндигине.
Деу эмеген аууб тюшдю дыркыгъа,
Аджир кишнеб, чабыб келди джылкыгъа.
Ногъайчыкъ да тартыб алды башлыгъын,
Окъну алыб, къаты байлады къарнын,
Ёрюзмекге ёлмей, къалмайын келди, —
Джетер джетмез мычымагъанлай ёлдю.
Айтхан осуятын Ёрюзмек этди,
Кебин салыб, атха байлаб джиберди,
Джылкыны да сюрюб юйюне кетди...
Андан нарт Ёрюзмек тебреди,
Ол Ногъайчыкъ ким болур эди, деди.
Аны бир билмей къоймам деб, джол алды,
Кёб заманны айланды, узакъ барды.
Джюрюй барыб, бир эски юйге кирди,
Джаппа-джангыз бир къарт къатынны кёрдю.
— Кюнюнг ахшы болсун, — деб саламлашды, —
Кимсе сен, жангыз нексе? — деб сурады.
Къатын айтды: — Юч уланым бар элле,
Эмегенле суу, джашау бермей элле,
Джашла ала бла кюреше элле.
Аланы бир аджирлери болгъанды,
Аны аягъын джер да тутмагъанды.
Джашла эмегенле бла кюрешгендиле,
Ишексиз, эмегенле ёлтюргендиле.
Эки абадан хапарсызлай ёлгенди,

Кичилери уа сал болуб келгенди.
Батыр Ёрюзмекни излей кетген эд,
Андан бир болушлукъ умут этген эд. —
— Анам, менме ол Ёрюзмек дегенинг.
— Излегеними табдым, кесинг келдинг! —
Тарыкъгъанды, къарт къатын къучакълагъанды,
Джылагъанд, сытылгъанды, ыйнакълагъанд.
Ёрюзмекни кёргенде жарыгъанды,
Балалары келген кибик болгъанды.
Нарт Ёрюзмек анга ашау бергенди,
Сора къайтыб юйюне келгенди.

ЁРЮЗМЕК БЛА ДЖАШЧЫКЪ

Дртде-эртде нартла деб болгъандыла. Аланы таматалары къарт Ёрюзмек, биргесине бир сюрюючу джашчыкъны да алыб, уугъа кетгенди. Ёрюзмек кетгенден сора джашчыкъ джатханды да джукълагъанды. Уяныб къарагъанында, оту ючюлюб тургъанын кѣргенди. Андан секириб туруб: «Ой, юйюм къуруду — отум ючюлгенди да къалгъанды, энди алай тургъанлай, Ёрюзмек келиб къалыр», — деб

кѡркѡуб бир терс кѡулакѡны чабыб, бир сыйдам сыртха чыгѡыб кѡрагѡанында, узакѡда бир от джарыкѡ кѡргенди. Ол отха чабыб: «Ёрюзмек келгинчи от алыб келейим да кѡшумда от этиб турайым», — деб чабыб тебregenди.

Джашчыкѡ чабыб, ол от джарыкѡ чыкѡгѡан джерге баргѡанында, бир улуу кѡш, ол кѡшну бир джанында улуу от, отну тѡгерегинде да тогѡуз эмеген. Джашчыкѡ чартлаб кириб от алыб кѡачайым деб тебregenлей, ол тогѡуз эмеген: «Ма оюнчакѡ келди», — деб, тобну атханча, бир бирине джашчыкѡны атыб башлагѡандыла. Алай ата келиб тогѡузунчуну кѡолуна джетгенинде: «Муну кѡзанинга атыб, бишириб ашаргѡа керекди», — дегенди.

Джашчыкѡ ары от алыргѡа кетгенлей, Ёрюзмек да кѡшуна келиб джашчыкѡны да, отну да кѡрмегенинде: «Джашчыкѡ отну ючюлтюб, баям, менден кѡркѡуб от излей кетген болур», — дегенди. Ёрюзмек кеси бек хыйлачы болгѡанды. Аны ары кетгенин билгенлей: «Энди эмегенлеге кесин ашатыб кѡяды», — деб кѡркѡуб, джашчыкѡны ызындан кѡысха баргѡанды. Ёрюзмек, ол эмегенле болгѡан кѡшха кириб:

«Эй, ахшы уланла, бу джаш да, мен да келечиге келгенбиз, мен суу ичеме деб кѡулакѡгѡа кѡайтыб, артха кѡалгѡа эдим», — дегенди.

— Не келечилигинг барды, айт, эштейик? — деб эмегенле джашны ёлтюрюрге тебregenлерин да кѡюб, Ёрюзмекге хапар соргѡандыла.

— Элим битеу тѡйюш болгѡанды, урушадыла, бир бирин соядыла, сиз акѡыллыла, ахшыла айырлыкѡ болурму эдигиз деб келгенме. Бизни джерлерибизде бир улуу ёгюз болгѡанды. Ол ёгюз тили бла Минги Тауну башындан буз джалагѡан заманда, кѡуйругѡу бла Бештаудан чибин кѡругѡанды. Ол ёгюз ёлгенди.

Бир кѳуш келиб, аны джауурун кѳалагѳын алыб учуб барыб, бир текени мѳююзюне кѳонуб, ашаб башлагѳанды. Ол кѳюн джауун кѳюн болгѳанды. Сѳюрючю джауундан бугѳуб, ол текени сакѳалыны тѳюбюне кириб тургѳанды. Джауун тохтамаймыды деб, сѳюрючю кѳѳкге кѳѳарагѳанлай, кѳуш кѳоркѳуб учуб, аузундан джауурун кѳалагѳын джашны кѳѳюне тѳюшюргенди. Ингирде: «Анам, кѳѳюме бир зат тѳюшгенди, не болгѳан ѳсе да бир бек ачыйды», — деб джашчыкѳ анасына кѳѳюн кѳѳргѳюзтгенди. Анасы джашчыкѳны кѳѳюне кѳѳараб: «Кир тѳюшюб турады, джашым», — деб, джашыны кѳѳюнден джауурун кѳѳалакѳны алыб, бир джанына атханды. Ол джауурунну юсѳюне топракѳ чѳѳге, юсѳю улуу тала болгѳанды.

Сора джауурунну юсѳю талагѳа улуу ѳл олтургѳанды. ѳл олтургѳандан сора, хар кече сайын ѳртденбласына ол ѳлде юйлени ѳшиклери, терезелери терсинетерсине айланыб тургѳандыла. ѳл битеу сейирсине-сейирсине тургѳанды. «Бу бизни кече сайын ѳлибизни битеу ѳшиклерин терсине айландырыб тургѳан не зат болгѳанын сакѳлаб бир биллигигизни сѳюебиз», — деб битеу ѳл уучуладан тилегендиле. Бир кече уучула сакѳлагѳандыла да бир улуу тѳюлкѳюню кѳѳргендиле, ол тѳюлкѳю джауурун кѳѳалакѳны кѳѳыйырындан кемиреме деб кѳѳабыб, тѳѳегерек айландыра тургѳанды.

Уучула тѳюлкѳюню ѳлтѳюргендиле, битеу ѳл басыныб терисин сойгѳанларында, ол тѳюлкѳюню терисини бир джаны битеу ѳлге бѳѳрк кѳѳыйрла чыкѳгѳанды. Бир джанын сояргѳа уа, не кѳюрешиб, битеу ѳл тѳюлкѳюню бир джанындан бир джанына аудуралмагѳандыла. Ол ѳлде уа кѳѳб болмай сабий табыб тургѳан бир джарлы кѳѳатын болгѳанды. Ол барыб урчугѳуну сабы бла тѳюртгенлей, тѳюлкѳюню бир джанына аудургѳанды. Терисин соѳюб алыб, кесини джангы туугѳан

джашчыгына бёрк кыйырға ёлчелегенинде, сау элге джартысы бёрк кыйыр чыкыган тюлкюню терисини бир джартысы аны джангы тууган сабийине бёрк кыйыр чыкмаганды. Ол кьатын: «Сау эл битеу кийиннгенигизде, мени джашыма бёрк кыйырлык коймагъансыз», — деб улуу кёлю кьалганды.

— Да, не этейик, сау элге джартысын алганбыз, сени джашынга да тюз джартысын койганбыз, — дегендиле.

Энди аладан кьушму уллуду, Минги Таудан буз джалаб, куйругу бла да Бештауда чибин кьоруган ёгюзю уллуду, ол джауурун кьалак кёзюнде кирча кёрюннген сюрюучюму уллуду, ол джангы тууган джашчыкымы уллуду? Сиз барыгыз да акылла, ахшыла, быладан кайсы улуу, кайсы гитче болганын айыргыз деб келгенбиз, — деб Ёрюзбек алай айтханды.

Эмегенлени бири: «Ол киши аудуралмаган тюлкю уллуду», — дегенди. Экинчиси: «Ол битеу эл джыйылыб бир джанына аудуралмаган тюлкюню аудурган кьатын уллуду», — дегенди. Ючюнчюсю: «Ол джауурун кьалак кёзюнде кирча кёрюннген джаш уллуду», — дегенди. Эмегенледен бири: «Мен айтхан тюздю», — деб, бирсиси: «Огъай, сен айтхан терсди, мен айтхан тюздю», — деб, бири бири бла даулаша келиб, улуу кызгандыла, бир бирлерине улуу хыны болуб, туююшуб тебregenдиле.

Эмегенле бир бирлерине болуб, джагъалаша башлаб, тюблю-башлы болганлай, Ёрюзбек джашчыкыны да алганды да, хайда кьачханды.

СОСТАР ТАШДАН ТУУГЪАН¹

ачан эсе да бир заманда Соджук атлы бир сюрюучю болгъанды. Ол бир джолда къойларын Адил сууну джагъасына джайыб кюте тургъанлай, сууну бирси джанында, сюрюучюню тюз къаршысында даммырлыкъ ариу Сатанай бийчени быстыр джууа тургъанлай кёреди.

Соджук аны кёз къаматхан чиммакъ къоларын кёргенде, мардасыз сукъланады да, бир

¹ Соджукну атхысы (урлугъу) сууну ол джанындан атылыб, Сатанай олтургъан ташха тийиб, таш алай бууаз болгъанды деген таурух да джюрютюледи.

ташны юсюне джатыб, кёз джуммай къатынга къараб термиледи. Эшда, сюрюучюню ол халын дамырлыкъ Сатанай сезиб болгъанды дерге да джарайды.

Сукъланыб аз, кёб къарагъан эсе да, ахырында туруб къойларыны ызындан кетеди. Соджук кетгенден сора, ол ташны ичинде сабий джаратылыб башлайды, (таш джеллей тебреди). Хар затны билиучю Сатанай аны сезиб, къаратон болгъаны себебли артыкъ да бек къууанды, сора ол сабий ёсюб ташны ичинден къачан алыргъа джарарыны болджалын шашдырмай тергейди.

Сатанай ол сагъатдан Дебет деген темирчиге 60 чёгюч ишлетеди.

Ташны ичинден джашны алыргъа болджалы джетгенде, Сатанай юч джыйырма джашны биргесине алыб, алагъа ичирирге кёб ичги да хазыраб, состар ташха барады.

Ол къарыулу джашла ишни, эрлай, къолгъа аладыла. Ташны тёрт джанындан сюелиб, эслеб сакъ джонадыла. Ташны ичинде не болгъанын, аны не ючюн джоннганларын'а бири да билмейди. Ташны джонуб джашха джетеди деген заманда, Сатанай джашланы азыкъгъа олтуртады. Аланы ичириб эсиртеди.

Джашла эсиргенден сора, Сатанай кеси бир чёгючню алады, шош барыб ташны джукъа джеринден тешик этеди: баш чокайы тауукъ кикирикча, инчге бутлары урчукъ сабха ушаш бир джашны чыгъарады. Джашны ол сагъатдан джинлеге элтиб асыраргъа береди. Джинле аны асыраб, санларын къуршча къатдырыб ёсдюрдюле. Джинле аны хар кюн сайын Сатанайгъа кёргюзтюр ючюн келтириб тургъандыла. Ол джашны аты Сосрукъ болгъанды. Уллу болгъунчу аны ол халда ёсдюрген да этгендиле.

Ол кезиуледе Ёрюзмек нартны башчысы болгъанды, алай'а къартлыкъ аны юсюне къонакъ болуб тохтагъан заман эди. Аны къарт болгъаны себебли, нартны юсюнден башчылыгъы тайсын деб бир къауумла аллай ушакъгъа киргендиле. Къына сакъаллы Къызыл Фукну джашы да ол къауумну ичинде болады.

Ёрюзмекни суймеген бир къауум адам, башха мадар табмай, аны эсиртиб ёлтюрюрге оноу этеди. Этген оноуларын толтурургъа Аликланы юйню белгилейдиле.

Эсиртир ичгиле хазыр болгъанлай, Ёрюзмекни душманлары Аликлагъа джыйылыб 40 къулакълы уча къазанны отха асдыла, аны ичине да 40 бугъаны кесиби туураб саладыла. Ызы бла Ёрюзмекге келечи иерге оноу этдиле. Сен бар, мен бар болдула, алай болса да барыргъа киши базынмады.

Ол кезиучюкде арбазда ойнай тургъан Сосурукъ аланы даулашханларын эштеди да, чабыб араларына кириб: «Къазанда бише тургъан 40 бугъаны аякълары манга берсегиз, Ёрюзмекни чакъырыргъа мен барырма», — дейди.

Нартла аны джигитлигин билмегенлери себебли, безиреб айтады деб, уллу эс бермедиле. Джашчыкъ дагъыда къайтарыб айтханда уа, керти кёлю бла айтханын билиб: «Бар, джигит, айтханынгы берирбиз», — деб Ёрюзмекни чакъырыргъа джибердиле.

Ёрюзмек бёрю тонун кийиб арбазда олтуруб тургъанлай, джаш шырылдаб джетеди да: «Ёрюзмек, нартла мени санга джибергендиле, ала сени Аликлада сыйгъа чакъырадыла. Суйсенг бар, суйсенг къал! Мени билгениме кёре, ала сени игиликге чакъырмайдыла, аманлыкъгъа чакъырадыла, кесинг суйгенлей сен эт!» — деди.

Ёрюзмек джашха айланыб: «Манга иерге нартла

сенден игирек адам кылай табмадыла», — деб ачыулан-
ныб джашны кыстады.

Ёрюзмекни кыатыны Сатанай, джашчыкны Ёрюз-
мек бла сёлешгенин эштиб, чабыб эшикге чыгъады
да, бери кыайт деб, джашчыкны чакырады. Джаш-
чык Сатанайны кыатына келгенде, Сатанай аны эр-
келетиб, ыйнакылаб былай айтады: «Ёрюзмек нарт-
лагъа барыр, мен аны кийиндиргинчи сен бууурул аты-
ны орундан чыгъар да, тазалаб иерин сал!» — деди.

Джашны атха джибериб, Сатанай кеси уа Ёрюз-
мекни юйге чакырады да ма былай айтыб юйрете-
ди: «Нартла сени ёлтюрюр мурат бла таша оноу эт-
гендиле, сени чакыргъан да аны ючюн этедиле.
Сен'а кесинге не азчык да кюркыуу алма! Бар!
Ала санга бир зат да эталмайдыла. Алай'а аланы
ичинде этер ишинги юйде кыаты билдириб кыояма:
сен нартлагъа барыб кирсенг, ала санга улуу хурмет
этиб, тёрге ётюр олтур дерле, сен'а аны унама!
Эшикден кирген джыйгыч тюбюнде чиргиле болур-
ла, мени кибиб кыартха бу джумушак чиргиле иги-
диле деб, алагъа олтуруб кыал! Ичгини игисинден
джарык болур чаклы ич! Ала сени эсиртир ючюн
кёб тюрлю осал ичгиле келтирилле, сен'а аман ичги-
ни ичмей ма бу быргы бла тышына — чиргилеге джи-
бер деб, Ёрюзмекни тамагына багыр быргыны су-
гъуб, аны кыйырын бирси джанындан чыгъарады.

Хар этер ишни юйретиб, хазыр болгъандан сора,
Ёрюзмек кесини бууурул атына миниб джолгъа чы-
гъады.

Джолда кетиб бара, аны чакыра келген джаш-
чыкны ызындан джетеди. Экиси да кетиб бара,
джашчык, ойнагъан халда, Ёрюзмекге айтады: «Кел,
Ёрюзмек, кимники узак барлыкды, садакларыбыз-
ны бир атыб кёрейик», — дейди.

Ёрюзмек джашчыкыны айтханына бойсунду. Алгъа Ёрюзмек, ызы бла джашчыкъ атдыла. Бек узакъгъа да кетмей, Ёрюзмек кесини садакъ огъун табды. Джашны огъун табмадыла. Ол заманда Ёрюзмек джашчыкъгъа чам этиб кюледи: — Ай, хариб джашчыкъ, сени огъунг бери къайдан келсин, ол артда къалгъанды. Аны былайгъа келирге амалы джокъду. Бар, артха къайт да джолда изле, анда тюшюб къалгъан болур», — деди.

Болса да джаш аны ючюн улуу къайгъырмады.

— Хата джокъду, тас болгъан ол болсун, джарсыр зат туйюлдю! — деб джууаб къайтарды.

Андан сора кёб мычымай экиси да Аликлагъа келдиле. Келиб къарасала, эшикни башына бир садакъ окъ чанчылыб, халкъ да алайгъа басыныб, садакъ окъну тартыб чыгъарыргъа кюреше тургъанларын кёрдюле.

Эшикни башына чанчылгъан окъну тартыб киши чыгъаралмады. Ол джашчыкъ аны кёрюб чабыб барады да: «Да бу мени огъумду да», — деб тартды да, бир къолу бла суууруб алды.

Халкъ арбазда джашха сейирсине, Ёрюзмек да сый, оюн эте тургъан нартланы юсюне киреди.

Бары да бирден ёре туруб, Ёрюзмекни тёрге тартдыла, болса да Ёрюзмек тёрге ётерге унамады, эшикден кирген джерде: «Ма мени кибиб къартлагъа таб джер», — деб чиргилеге олтурады.

Нартланы джыйылыб ичген джерлеринде ичги гоппанланы алгыш бла джюрютючю таматалары болгъан адетлери эди. Ол тамата эртдерекден окъуна джылан, макъа, дагъыда ала кибиб ёлюр отла бла хазырланган ичгиден гоппанны толтуруб Ёрюзмекге элтеди.

Ёрюзмек гоппанны алыб, кесин алагъа ичген кибиб

кёргюзтүб, кертисинде уа багъыр быргъы бла тёшек-ге джибереди. Нартла керти да ичген сунадыла.

Уулу ичгини Ерюзмекге ичириб бошагъандан со-ра, ахшы ичгилени ичиб башладыла. Ерюзмек маджал ичгиден иги джарыкъ болур чакълы ичди.

Алай бла бир бёлек заман озду, Ерюзмекни тюбюнде чирги тёшекле джибиб, быргъы бла джиберген сырасы кёл болады.

Ичген джыйын аны кёреди да:— Аха, Ерюзмек өсириб тюбюне сийгенди,— деб энди дамырлыкъ бо-лат кылычын сылтау бла кёолундан алыргъа хыйла къурайдыла.

Ёзге мадар табмай: «Ерюзмек, тутчу бу айтхылыкъ кылычынгы бир кёрейик»,— деб кёолундан алыргъа кезлейдиле.

Болса да Ерюзмек алагъа айланыб: — Мен сизге билдиреме, мени сырпын (болат) кылычымы алай айырма кылыгы барды, ол къабындан бир чыкъса, ызына къуру кирмеген адетиди,— деди.

Къынасакъал Къызыл Фукну джашы Батыр-Мыр-за Ерюзмекге къараб: — Сени кылычынгы айырма болгъаны, болмагъаны да бизге бары бир, алай бизни джалпыннганыбыз, аны игилигин кёрюргеди,— дегенди. Ерюзмек кылычын кынындан чыгъарыб, аланы кёолларына бермей, кеси айландырыб барына да кёр-гюзтдю.

Ала Ерюзмекни кылычын кёргенлеринде, аны джылтырауукъ ариулугъуна тамаша болуб: «Былай кылыч биреуде да джокъду. Ай байтамал! Аузунда сыннган кезчиги болмаса, нечик тамаша кылыч әди»,— дедиле.

Ол заманда Ерюзмек Батыр-Мырзагъа къараб: «Да, ол да сени ийисли атанг Фукну юсюнде бол-

гъанды. Ол менден кърккѹб кѣклеге кѣачханды, мен аны сѹрюб ызындан чыкѣгъан эдим. Анда табыб бу кѣылыч бла башын кѣайпагъанымда, аны тишине дже-тиб кез болгъан эди.

Ерюзмек ол хапарны айта келиб джюрексине, кѣылыч бла сермеб эки джыйырма бугъа ичинде бише тургъан кѣазанны сынджырын зыб деб юздюреди. Кѣазанны башы тѹбюне айланыб, ичинде болгъан зат кѣалмай юйню тѹбюне тѣгюледи. Юйню ичи кѣайнагъан шорпадан бла этден толду. Ерюзмек, аны бла джунчумай, эки джанына кезиу сермеб натрадан бир бѣлегин кѣырады, кѣалгъанлары да кѣымсыз боладыла. Кеси да кюерге аз кѣалады.

Ол кѣаугъаланы эштиб, биягъы джашчыкѣ чабыб эшикни ууатыб юйге киреди да, Ерюзмекни кѣтюрѹб тышына чыгъарады.

Ерюзмек бираз эс джыйыб, бу джашчыкѣны болушлугъу бла ёлюм кърккѹудан кѣутулуб сау, эсен юйюне барады. Кѣатыны Сатанайгъа болгъан ишлени барын да айта келиб: — Ай анда бир айтхылыкѣ джашчыкѣ бар эди, мени балахдан кѣутхаргъан ол болду, — деб хапарлады.

Ерюзмек: «Ай анассыны уа, ай медет, ол болгъан болса эди...», — дегенде:

— Не дейсе? — не болгъан болса эди дейсе? Ол кѣарындашынг болса сѹеми эдинг?» — деб сорду Сатанай.

— Кѣой, кѣарындаш дегенинг, ол кѣанлы джауду.

— Да ёзге уа не? Ким биледи, ол сени джашынг болурун сѹе болурса?

— Манга аллай насыб кѣайда!

— Да алай эсе, сен манга ийнан, ол джашчыкѣ сени джашынгды.

Сатанай башындан башлаб, ол джашчыкны къалай туугъанын, къалай табханын, къалай ёсдюргенин къалдырмай Ёрюзмекге айтды.

Ол джашчыкъ — джинле кесин асыраб, юйретиб ёсдюрген Сосурукъ эди.

СОСУРУКЪ БЛА ЭМЕГЕН ¹

арт батырла джортууулгъа чыкъдыла,
Ала джолда отсуз, къуусуз къалдыла.
Сосрукъ да ол джыйында болгъанды,
— Бир от алыб келейим, — деб джортханды.
Бир дорбунда от джарыкъны кѣргенди,
Джукълаб тургъан эмегенни эслегенди.
Ат юсюнден узалды кесеуюне,
Джинки тюшдю эмегенни кѣзюне.
Джукъусурагъан эмеген узалды,

¹ Андан сора Сосрукъ ат юсюнде тургъанлай, атны да кесин да эмеген сермеб джастыкъ тюбюне салгъанды, къылкъыяр бичакъ да эмегенни кекел тюбюнде угъай, кюбюрде асыралыб тургъанды деб, аллай таурухла да бардыла.

Магъанасында бу джырдан кѣб башхалыгъы болмай, быллай таурух Къарачайда да джюрюйдю.

Сосурукъну, атны да къолгъа алды...
Ала эмегенни кѣзюне тюшдюле.
Деу эмеген джукъ да сезмей джукълайды,
Кѣзюнден'а от джилтинле чартлайды.
Бир заманда ол уяныб сюелди,
Кѣз ичиндеги атлыны сермеди.
Сейир болду: — Кимсе, къайдан келгенсе?
Мени кѣзюме уа къалай тюшгенсе?
— Биз,—дегенди,— нартла, джолгъа чыкъгъашек,
Отсуз къалыб, от алыргъа келгенме.
Сен'а сермеб кѣз ичинге салгъанса,
Уянгынчы барамталаб къойгъанса.
— Сизде,—дегенд,— Сосурукъ деб бармыды,
Аны оюнларындан не билесе?
— Айхай барды, уста таныйма аны,
Кѣб кѣргенме ол этген оюнланы.
— Сора айтчы, оюнлары кѣбмюдю?
— Оюнларын айтсам'а бек кѣбдюле,
Алай санга кереклиси ючдюле.
Бири олду: мен къаягъа чыгъыучем,
Уллу къаяланы оюб, эншге ийиучем,
Ол ырбында къаяланы сакълаучед,
Башы бла уруб, артха аудуруучед.
— Хайда, сора, бир кѣрейик! — дегенди.
Нарт Сосурукъ тауну башына миннгенди.
Эмегеннге къаяны оюб ийгенди,
Ол'а, башы бла уруб, ташланы
Джангыз бирин да джибермей башлады.
Ташла, къушла киби, учуб чыкъдыла,
Сосурукъну тѣппеси бла аудула.
— Аха,—дейд,— Сосурукъча ойнаймамы?
— Айхай,—деди,— андан да иги ойнайса.
— Экинчи оюну уа къайсыд? — деб сорду.
— Ол'а— дегенди,— алтмыш сабан темирни

Отха салыб, кып-кызыл кыздырады,
Джутады да, арты бла чыгарады.
— Ол да жарайд, джый да кыздыр, хазыр эт,
Энди аны да бир кёрейик! — дегенди.
Сосурук темирле джыйыб, кыздырганд,
Сора эмегенге, джут деб буюрганд.
Деу эмеген темирлени джутханды.
Суутуб арты бла чыгарганды.
— Ай бу уа нечик ахшы оюн эди,
Суук кярным энди бираз джылынды!
Ючюнчюсю каллай оюнд? — дегенди.
— Ол'а, — дегенд, — кямиш келге кирирсе,
Анда кыш чилледе беш кюн джашарса,
Баш токмагынг суудан тышында болур,
Калганынг'а сууну тюбюнде турур.
Кёл бузласа, кямиш бузну кётюрюрге,
Сосурук да алай этиб ойнаучед».
Деу эмеген кямиш келге киргенди,
Айтхан болджалына дери турганды.
Кыш чилледе кямиш кёл бузлаганды.
Сора эмеген тюбюнден кётюргенд,
Кёлю чыкыр-чыкыр этдиргенд,
Ол заманда уа Сосурук кюркүганды:
«Джангылганма, энтда беш кюн керекди», —
Деб, Сосурук эмегенни алдады.
Мондай¹ эмеген да анга ийнанды.
Нарт Сосурук кямиш башланы алды,
Бузну жарылганларын да джашырды,
Сора Сосурук тейриден тиледи,
Беш джыл суукну беш кюннге эт деди.
Келди алай бир суук, ахырзаман.
Кёл бузлады, кятды, ташдан да аман.

¹ Мондай — тели, сылхыр деген магынада.

Сора айтды: «Ха, эмеген силкинчи!»
Къымылдады, силкинди, болалмады.
Къысыр бузгъа милдеу да эталмады.
— Ай, медет'а, адам улу! Болалмайма,
Сосурукъну бу оюнун эталмайма!
— Къарт эмеген! Сосурукъ деген менме,
Энди уруб башынгы кетереме!
— Сен къаягъа чыгъа туруб сезгенем,
Сен Сосурукъса деб шекли болгъанем!
Ай байтамал! Энди кесмей къоймайса,
Сени бичагъынг эмегенни кесмейди.
Кекелими тюбюнде бард бичагъым,
Аны бла кесалырса башымы.
Бу аман гадур¹ хыйла этер деб къоркъгъанд,
Сосурукъ къязыкъ алыб узалгъанд.
Бичакъ къязыкъгъа секириб башлагъанд,
Джетген джерин кесиб, юзюб ташлагъанд,
Кесе келиб къол тутумгъа джетгенди,
Сосурукъ да сермеб сабындан алгъанд.
Эмегенни кекелинден сермегенд,
Башын кесгенд да, отну алыб кетгенд.

¹ Гадур — әршиши, сылыкъ.

танчы къарындашыбыз, кичибизден он кычырым узакълыкъдады да, ол'а чалсакъалды, мен'а аланы таматары болгъанлыкъгъа ортанчыдан он кычырым узакъдама да, алыкъа къарасакъаллай турама. Энди сен кесинги атынгы мени атыма алышындыр. Сора аны уа ортанчы къарындашыбызны атына, ортанчыны атын да кичибизни атына алышындыр. Ызынга къайтыб келе туруб да, атланы бирин бирине алышындыра къачарса ансы, ол кызыны кьолундан кёбле джоюлгъандыла. Ишанма. Ол кызы юч кюн бла юч кече джортууулда джюрюб, уруш этиб турады. Юч кюн бла юч кече тоханасында бир да уянмай джукълайды.

Сосурукъ къарасакъал киши айтханча эте келиб, алтын чабакъ тургъан мермер къалагъа джетди.

Сосурукъ атын тышында такъды; шош барыб, къалагъа кирди. Пил сюекледен ишленнген къаланы ичинде кюнча джарытхан бир тамашалыкъ ариу кызыны тёше-мёшеледе джатыб, джукълаб тургъанлай кёрдю. Аны алтын чачы ундурукъдан эншге тёгюлюб эди. Ундурукъ аллында уа алтын гулланы ичинде джарыкъ сууда алтын чабакъла джюзе болгъандыла.

Сосурукъ, шош барыб, кызыны чачын ундурукъ къулакълагъа байлады. Чабакъладан бирин тутуб, кьойнуна салды. Чабыб чыгыб, секириб атына миниб, къаладан чыгъа тебрегенлей кызы уянды. Тереклени, тауланы сибириб, алыб кетеди дерча, бир улуу джел урду. Таш, топракъ джерден ёрге кётюрюлдюле.

Нартны ызындан: «Ай, итден туугъан, кьутулуб'а кетмезсе», — деб кызыны ачы кычырыгъы джууукълаша тебреди.

Ол заманда Сосурукъ кичи къарындашыны атын ортанчыныкына алышындырды, аны бла кызыдан узайды. Дагъыда кызы джетиб тебрегенде, ортанчы

къарындашны атын таматаныкъына алышындырды. Аны бла бираз баргъанлай тамата къарындашны атын кесине бериб джабагъылы джары тайгъа минди.

Къарасакъал къарындаш Сосурукъгъа айтды:

— Атынга бу къара шаудан сууундан ичир.

Бир заманда къыз джетиб тебрегенлей:

— Ай, хомух! «Сен кишилик этсенг, мен атлыкъ этерме» деген эдинг да, — деди Сосурукъ атына.

«Джыгълмазча бек тур. Къоркъма. Джалкъамдан къаты тут!» — деди ат.

Къыз къуйругъундан тута тебрегенлей, ат сюзюлюб джерден кёкге кётюрюлюб, булутланы башларына чыкъды. Къыз джерде къалды. Джабагъылы джары тай, улуу къара агъачны, тенгизлени, терен тарланы, таракъ-таракъ къаяланы башлары бла, акъ булутланы ичлерин ары-бери джыра келе келиб, бир дорбуну аллында шош тюздю. Чабакъны да алыб келиб къоннган джерин таныды. Атын отларгъа бошлаб, кеси да джатыб солуй тургъанлай, бир заманда Сосурукъну нарт къарындашлары да алайгъа джетдиле. Ала хапар сордула. Сосурукъ алагъа къууаныб хапар айтды, алтын чабакъны да кёргюзтдю. Сосурукъну нёгерлери аны джояргъа, чабакъны да сыйырыргъа джашырын оноу этдиле.

— Баштакъ туугъан, бу бизни къуру бетибизни джойобму турлукъду? Халкъ бизни хар заманда деменгили батырлагъа санаб келгенди. Ма санга! Барыбыздан да кичи, кимден туугъаны белгисиз, бизни аякъ тюб этиб къоярыкъды, — дедиле.

Аладан бирлери: «Елтюрюб, джерге басдырыргъа», бирси уа: «Угъай, джер башында къоймай, андан эсе тюбсюз тешикке атаргъа», — дедиле.

Ала Сосурукъну тутуб тешикке атдыла, чабагъын

сыйырдыла. Атын тутаргъа умут болса да, туталмадыла. Атны тутаргъа кюрешиб, дорбунну аллына тыйсала, ол, секириб, дорбун къаяны башына чыгъа эди; къая эриннге тыйсала уа, секириб тюбюне тюше эди. Не кёб кюрешселе да болалмадыла. Сосурукъ джер тешикни къабыргъаларына кезиу тие, ташлары оя, къолу-бети сыдырыла баргъанды. Аны узакъдан чыкъгъан тауушуна тынгылаб, къарындашлары улуу къуанч болдула. Бара кетиб, тешик тауусулуб бир къая ыранга чыкъды.

Алайда тургъанлай, «...хайда кел! Этегими тутханлай кел дейме да», — деб, бир сабийни къойнуна алыб, бирси сабийин а ашыкъдыра келген бир къатынны кёрдю Сосурукъ.

Ол къатын алайгъа джетиб тешикке атылгъан Сосурукъгъа джолукъду да, аны ары къалай тюшгенин сорду.

— Кёремисе? Мен да къоркъуб бу абадан джашчыкъгъа уруша келеме. Ол мюйюз тауушланы эштемисе? Ала къочхарладыла. Экиси да мюйюзлери бла сермеше, уруша, къагъыша келедиле. Сен а, ала къагъыша келгенлей, сермеб акъ къочхарны мюйюзюнден туталсанг, ол сени силдеб, сен тюшген тешикден джерни башына чыгъарыр, алай къара къочхарны мюйюзюнден тутсанг а — силдеб, мындан эншгеде бир дуниягъа сызарыкъды.

«Зарх-зурх! Зарх-зурх!» — деб бири бирини башына къагъа, къочхарла алайгъа джетдиле.

Сосурукъ сермеди. Акъ къочхарны мюйюзюнден тутаме деб къара къочхарны мюйюзюнден тутду.

Нартны къочхар силдеди. Ол тешикни ичи бла кете-кете барыб, джерни тюбюнде бир башха дуниягъа чыкъды. Анда бара кетиб, эл къыйырында бир юйге кирди.

Ол юйде эки кызы бла бир кытын джашай эди. Сосурукъ кыайдан, нек келгенин айтды. Ол нартладан болгъанын билдирди.

Суусаб тилегенинде уа:

— Суу джокъду да, элни халкъы кырыла турады. Сууну башын тогъуз башлы эмеген алыб, сууну тыйыб, элге мылысын да джибермейди. Кыатына джаллагъанны уа ашаб кыояды. Анга бир киши да, бир зат да эталмайды. Халкъны ашаб, тауусуб барады. Кёб элле тюб болуб кыалгъандыла,— деб кыызланы аналары джууаб этди.

— Да алай эсе, анам, сен манга сегиз топпан этчи,— деди Сосурукъ.

Нарт батыргъа кыылыч, садакъ табдыла. Кыатын Сосурукъга — ана, кыызла — эгеч болдула. Сосурукъ төрт топпанны онг имбашына, төрт топпанны да сол имбашына тикдиреди. Барысына да бёркле кийдиреди. Кыылычны билеб, кыылкыяр этиб, джанына алды, садакны бойнуна атды, окъланы да кыалчаннга джыйды.

Андан сора эмеген бла сермеширге кетди. Бара барыб, эмегенни болгъан джерине джетди.

Сууукъсураб тургъан эмеген:

— Уф, ийис! Ас ийис! Мус ийис! Адам ийис! — деб, эрнин-бурнун джыйырыб башлады. Сора, ёрге кыоба келиб, джашыны кёрюб:

— А-а-а-а, келдингми? Атышмы, тутушму? — деди.

— Бек алгъа атыш, андан сора тутуш,— деб ташдан туугъан алай айтды.

Ала атышыб башладыла. Сосурукъ атыб, эмегенни онг башын тайдырды. Эмеген атды,— батырны онг топпанын тайдырды. Сосурукъ дагъыда атды — эмегенни сол башын тайдырды. Эмеген атды да нартны

сол топпанын агъызды. Алай эте, атыша кетиб, Сосурукъ эмегенни тогъуз башын да тайдырды.

Эмегенни ёлтюрюб, сууну элге ийди. Эл суудан къанды. Сыр сырына, суу ызына айланды.

Элни халкъы джыйылды, Сосурукъга алтын къала ишлерге, бек ариу къыз берирге оноу этдиле.

Сосурукъ: «Манга бир зат керек туююлдю. Манга не алтын, не кюмюш керек туююлдю. Мен нартма, халкъыма къайтыргъа сюеме, андан багъалы манга зат джокъду», — деди.

Халкъ анга не ахшылыкъ эталлыгъын да аямады. Къартла джыйылыб Сосурукъга айтдыла:

— Ол джерде, ол джерде бир къуш хар джыл сайын балала чыгъарады. Бир джелмаууз'а къуш тауладан къайтхынчы аны балаларын ашаб, уясын да чачыб, кетиб турады. Аны балаларын ол джелмаууздан къутхарсанг эди, ол къуш санга этмезлик ахшылыкъ болмаз эди, — дедиле.

Сосурукъ сауутун-сабасын алыб, ол къушну уясыны къатына барды. Къуш балала буюкъдула, алай алагъа хата этмезин кёргенде, къууандыла, аны бла шагърей болдула.

Бир заманда, джерни башын къызыулукъ алыб, терек чапракъла, кырдыкла да хууерилиб, саргъалыб, ылыкым болуб башладыла. Бир кесекден'а, аузундан да отла чыгъа, джелмаууз келе кёрюндю. Къуш балала къайгъы эте, уяларына къысылдыла, Сосурукъ'а, садагъын къолуна алыб, хазырланды. Мараб туруб, джелмауузну ёшюн аллындан урду. Джелмаууз чулгъанды. Къаны тегерекге джайылды, къайнагъан сууча, болгъанны тылпыу этдиреди. Джарты ёлген джелмауузну Сосурукъ къылычы бла туурады.

Къуш балала Сосурукъну уяларына чакъырдыла, ёйнакъладыла.

Сора кюн тутулгъанча, джерге улуу ауана тюшюб, тегерек къарангы болду.

— Бу неди? — деб нарт батыр, улуу сейир болуб, къуш балалагъа сорду.

— Бу уа бизни анабыз келе турады да аны ауанасыды, анабызны къанатлары кюнню тыякъларын джерге тиерге къоймагъанлай, алларын джабадыла, — дедиле.

Мычымайын джылы тамычылары бла сакъ джауунчукъ джауду. Сора ол тохтаб джарыкъ кюнчук тийди. Батыр дагъыда сорду:

— Бу уа неди?

— Джауунчукъ, бизни анабызны, балаларымы биягъы джелмаууз ашагъан болур деб, джылагъан джыламукъларыды. Кюнча джарыгъ'а, ким биледи, балаларым сау болурла деб, къууаннганын кѣргюзтеди.

Бир кесек замандан улуу джел кѣтюрюлдю. Тереклени ары-бери бюкдю. Кырдыкла джерге сыландыла. Бюгюлмегенлей джалан да ол къушну уясы болгъан мазаллы ъмен терек къалды.

— Бизни анабыз сени кѣрсе, билмей, бир хата ътер, — деб къуш балала Сосурукъну алыб, кеслерини къанат тюблерине джашырдыла.

Къуш джетиб, балаларын сау тургъанлай кѣрюб, къууанды да, балаларына сорду:

— Джыл сайын сизнича балала чыгъара ъдим. Джыл сайын аланы бир джелмаууз ашаб кете ъди. Бу джол сизни сау табарма деб ъсимде джокъ ъди. Сиз саулай къалай къалдыгъыз? Сизни ким къутхарды? Сизни сау къалдыргъаннга не ахшылыкъ да ътер ъдим.

— Да бизни сау къалдыргъан бу адамды, — деб балала Сосурукъну къанат тюблеринден чыгъарыб кѣргюзтдюле.

Ол заманда кѳуш джигит джашны кѳанат тюбюне кѳысды. Аузу бла джутуб, бурну бла чыгъарды. Кѳуш бир талай кере алай ѳтди, ыйнакѳлады.

— Мен санга не ахшылыкѳ ѳтейим? — деб нарт батыргѳа сорду.

Сосурукѳ кесини хапарын айтды.

— Да сора, — деди кѳуш, — сен бар да тогѳуз геммеш сойдур. Аланы терилеринден ѳки гыбыт ѳтдир да, бирине геммешлени кѳанларын, бирсине уа ѳтлерин салдыр, ол гыбытланы мени сыртыма орнатдыр. Сен'а бойнума миниб, «кѳаркѳ» десем ѳт кѳабдырыб, «кѳуркѳ» десем'а кѳан уртлатыб келирсе.

ѳлге кѳайтыб, Сосурукѳ кѳушну айтханын адамлагѳа билдирди. Халкѳ джыйылыб, кѳуш айтдыргѳанны толусунлай ѳтдиле. ѳтни, кѳанны да кѳушха джюкледиле. Сосурукѳ минди. Нарт улун джолгѳа атландырдыла. Битеу халкѳ анга кесини ыразылыгѳын билдирди.

— Ахшы джолгѳа бар! Сени ѳтген ахшылыгѳынгы биз ѳмюрледе да унутмабыз! — деб ызындан кѳараб ашырдыла.

Кѳуш тѳгерек айлана, бийикден бийикге чыгѳа, кѳзден ташайды.

Кѳб да турмай, кѳуш Сосурукѳ кетген тешикке джетиб кирди. Аны ичи бла ѳрге чыгыб тебреди. Сосурукѳ да анга ѳт кѳабдыра, кѳан уртлата барды.

Тюз да ѳнди башына чыгъаргѳа тебрегенлей, кѳуш «кѳаркѳ» деди. Кѳабдырыргѳа уа ѳт джокѳ. Дагѳыда «кѳуркѳ» деди. Уртлатыргѳа уа — кѳан джокѳ. Андан сора кѳуш ѳншге ѳниб тебреди. Кѳанатлары кѳарыусузландыла. Тѳзе кетиб, дагѳыда «кѳаркѳ» деди. Сосурукѳ терк окѳуна кесини бут шаугютюн кесиб, кѳушха кѳабдырды. Кѳушха кѳарыу кириб, ѳрге айланыб, чыгыб тебреди.

Тейри джарыгы кёзге илине башлагъанлай, биягы кёуш «кёуркё» деди. Батыр кесини бутундан акыгъан къанны уртлатды.

Алай бла Сосурукъ кесини нарт къарындашларындан айырылгъан джерге джетди. Кёуш да аны кесини бойнундан тюшюрдю.

Кёуш сора: «Ол артда къабдыргъан этинг бла уртлатхан къанынг бир бек татыулу эдиле. Кесинг да джерде джюрюгенинги унутмай тура эсенг, атлаб бир кёрчю», — деди.

Сосурукъ акъсаб-акъсаб, кючден-бутдан эки атлады.

Кёуш джашны джарасын кёрдю. Артха айландырыб, артда къабхан этни бла уртлагъан къанны джашны бут джарасына кёусду. Джалады да джарасын сау этди.

— Хайда, санга — саулукъ, манга — эсенлик, — деб кёуш ызына айланыб кетди.

Сосурукъ айлана, джюрюй кетиб, дорбун аллы талагъа чыкъды.

Джабагылы джары тай, агъач ичинден чыгыб, кишнеб, иесини къатына келди. Экиси да бир бирни ыйнакъладыла. Джабагылы тайгъа да миниб, элине келе тургъанлай, эл кыйырында бир сюрюучю джашха тюбеди. Ол'а бирде джылай, бирде уа джырлай тургъанды.

— Ой, джаш кёб болсун! — деди Сосурукъ.

— Ой, сау бол, джууукъ бол! — деди джаш.

— Мен къарайма да, сени ангыламайма. Бирде джылагъан, бирде уа джырлагъан этесе. Аны мен ангылаялмайма. Алай нек этгенинги айтсанг'а.

— Бизни элде нартланы бек кичилери, алая бек батырларындан бирлери, атасына дарманнга алтын чабакъ излей кетгенлей тас болуб къалгъанды. Бу

ингирде улуу тейриден болушлукъ излеб, ашын юлеширикдиле да, манга да бир кѣабын джетер деб, бирде аны ючюн джырлайма, бирде уа ол батыргѣа джаным ауруб джылайма.

— Аны ючюн джарсыма. Ким биледи, сау кѣайтыргѣа да болур, — деди Сосурукъ.

— Огѣай, аны агѣач джаныуарла, сюегин да кѣалдырмай, ашагѣандыла.

Ташдан туугѣан, нартланы кичи кѣарындашлары, ѳл джыйылыб, отлада кѣазанла кѣайнай тургѣанлай, ѳлге кирди.

Джыйылыб тургѣан халкъ, Сосурукъну таныб кѣууанды. Хар ким да сейир-тамаша болду.

Ёрюзмек Сосурукну кѣатына чакѣырыб:

— Ай, хомух, нартны бетин джоюб кѣойдунг да. Сени тамата кѣарындашларынг алтын чабакъ табыб, мени ёлюмден кѣутхардыла, сен'а бу аман джабагѣылы джохарны алыб келдинг, — деди.

— Керти керек эсе, атам, алтын чабакъны, ма бу джабагѣылы джары тайны болушлугѣу бла мен табханма. Сени ийнандырыр ючюн не этейим? — деди.

Сосурукъ ишни кѣалай болгѣанын айтды.

Быланы кѣайсы тюз, кѣайсы терс болгѣанын билир ючюн, обур Сатанай былай айтды:

— Юч батырны да халкъ гюренни арасында олтуртугѣуз. Кѣолларына бирер садакъ бла бирер садакъ окъ беригиз. Алларына бирер джауурун салыгѣыз, садакъланы кѣкге айландырыб атсынла.

Халкъ гюрен тохтады, ортагѣа джашланы олтуртдула, алларына бирер джауурун кѣалакъ салдыла.

Сосурукъну садакъ огѣу келиб, джаууруннга тийди. Бирси экисини окълары келиб, бирини имбашындан, бирсини уа тѣппесинден тийдиле.

Алай бла иш белгили болду.

СОСУРУКЪ ЧАРХ ОЮНДА

Нарт батырланы арасында Сосурукъ асыры бек къарыулу болмагъанды. Болса да Сосурукъ джютю акъыллы, уста амалчы батыр эди. Аны ючюн нартладан Сосурукъну суймегенле болгъандыла, аны ёлтюрюр амал излегендиле. Ол мурат бла чарх оюн ётерге оноулашхандыла.

Темирден бир улуу чарх джарашдыргъандыла.

— Чарх оюн боллукъду, ол оюннга къатышыргъа сюйген, чынгыл тауну къатына келсин, — деб билдиргендиле.

Кеслерине базынган нарт джашла барысы да алайгъа джыйылгъандыла. Ары Сосурукъну да чакъыр-гъандыла.

Оюн былай болгъанды: нартла чынгыл тауну башындан бек улуу, бек ауур, узунлугъу кычырым болгъан, жантау тегерегине джетмеген, темир чархны эншге тенгеретген заманда, биреулен тюбюнде туруб, тенгереб келген чархны алгъа мангылайы бла, аны ызындан кюллеры бла, бек артда уа кекюреги бла уруб, ызына кыйтарыргъа керек болгъанды.

Оюн башланганда башха джашла кеслерин сакълаб, алгъа чыгъаргъа унамадыла.

Аланы аман акъылларын билмей Сосурукъ алгъа чыккъды.

Сосурукъну ѳлтюрюрге кюрешген нарт къауумну джашлары тауну башына чыккъдыла, чархны да ары чыгъардыла. Сосурукъ тауну тюбюне барды, аякъларын къаты тиреди, мангылайын чарх келлик джанына айландырыб тохтады.

Чарх тенгереб тебреди. Окъ атылганча, асыры терк келгенден ол от чакъдырыб, кыяланы оюб, ууатыб, ташланы ун этиб, тенгереб джетгенлей, Сосурукъ, сюелиб туруб, мангылайы бла уруб, чархны артха кыйтарды. Экинчи кере уа кюллеры бла кыйтарды, ючюнчю кере кекюреги бла уруб, кыяны башына чыгъарды. Нартла сейир-тамаша болдула. Оюнланы бошаб, джол бла кетиб баргъанлай, Сосурукъ бир алтын джюзюк табды. Аны алыб, хурджунуна салды. Юйге келиб, оюнда хорлагъаныны юсюнден хапарны бардырады. «Чарх мени кятмагъан тобукъларыма тиймесин ансы, ол оюн бла мени бир киши

хорламаз», — дегенлей, джолда табханы эсине туюшуб: «Мен бюгюн ариу джюзюк табханма. Кырачы бери», — деб Сатанайга кёргюзтюрге умут этиб, хурджунуна узалды.

Сатанай: «Угъай, ол джюзюк туююлдю, сен джюзюк табмагъанса, сен кесинги башынга палах табханса», — деди Сосурукъга. Сора: «Чыгъар да кёргюзт, кыаллай джюзюк эсе да бир кыарайым», — деди.

Сосурукъ аны чыгъарыб, Сатанайга кёргюзтеме десе, ол хурджунундан думп болуб кыала эди. Ол обур эди.

Сатанай Сосурукъга былай айтханды:

— Энди сен нартланы чарх оюнларына барсанг, эки аягъынгы да кыркыдыркыкса.

Сосурукъ: «Бир заманда кюркюб, затдан артха турмагъанма. Мен андан кюркъсам, нарт дукъумну бети джоюлур, тамбла башыбызга джаулукъла кысыб, орамга алай чыгъарча боллукъбуз», — деди.

Сосурукъну кюркюулу, кыарыусуз джери тобукълары болгъандыла.

Сосурукъну дагыда чарх оюннга чакъырадыла.

Нартла энди чарх оюн алай боллукъду дедиле: чархны тобукъла бла уруб, артха кыайтарырга керекди.

Чархны тёнгеретгенлени ичинде Сосурукъну хурджунуна туюшген обур да болгъанды. «Энди чархны эки тобугъуна тиерча джибермесегиз, аны кыалгъан саны битеу кюрчду, джукъ да этерик туююлсюз», — деб юйретгенди ол.

Чархны джиберген нарт джашла: «Сосурукъ, энди тобукъларынг бла уруб тый», — деб кычырдыла.

Чарх аллындагы кыая джухланы оя, ташланы юзмезча ууата, келиб Сосурукъну бутларына тийди. Со-

сурукъну эки тобугъун сындырды. Чархны тѣнгеретгенле аны алайда къоюб кетдиле.

Учуб бир улуу къуш келди.

Сосурукъ андан: «Сатанайгъа бар да мени былай болуб тургъанымы айт. Аны этсенг, санга нартла сюйген ашынгы ашатыб, дуняда алай къубултуб, джаша-тырла», — деб тиледи.

— Бармам. Сен агъачда джаныуарланы къырыб, манга бир аууз къабын къоймай алыб кетиучюнгю унутханмы этгенсе, джигит Сосурукъ? — деб джууаб этди. — Сен былайда ёлсенг манга аш боллукъса, — деди.

Аны ызы бла къоян келди. Сосурукъ анга: «Къоянчыкъ, сен да джаныуарладан къоркъуб айланыучу бир джарлыса. Барыб нартлагъа мени былайда бутсуз болуб тургъанымы айт, мен сени джаныуарладан сакъларма», — дегенди.

— Угъай, мен къоркъгъан этеме. Бёрю ызымдан джетиб ашаб къояр, — деб алайдан къачыб кетгенди.

Бек ахырында кёгюрчюн келди. «Къанатлыланы бек сыйлыларынданса сен, мени тобукъсуз болуб тургъанымы барыб Сатанайгъа билдир», — деб тилегенди Сосурукъ.

— Мен сизни алтын алмала битген терегигизге къонуб, алмаларын джерге кёб кере агъызгъанда да сен мени садакъ бла атмагъанса. Сен нарт батыр Сосурукъ болгъанынгы мен билеме, — деб кёк кёгюрчюн джелден эсе терк учуб Сатанайгъа джетди:

— Тёгюледи, ёзен къандан толгъанды, къанатлыла джубанадыла аны къанында.

Къуртха Сатанай Сосурукъну къатына мычымайын джетгенди. Аны джаралы тобукъларын тили бла джа-лагъанды, ууалгъан тобукъ сюеклерин бирге джама-гъанды. Сора биргесине нарт элlege алыб кетгенди

СОСУРУКЪ БЛА СИБИЛЧИ

Ртде, бурун заманлада эки нарт къарындаш болгъанды. Аланы атлары Сосурукъ бла Сибилчи болуб, нарт элlege атлары эштилгенди. Кюнлени бир кюнюнде Сибилчи:

— Сосурукъ, кесинг хар заманда джортуулгъа джюрюйсе, айланаса, мени да биргенге айландыра, эрликге, батырлыкъгъа, чыдамлылыкъгъа юйретсенг'а, — деб тилегенди.

Сосурукъ: «Айтханынг тюздю, игиди», —

деб бир джолда биргесине тогъузоуланн алыб джолгъа чыкыгъанды. Орманладан¹, сууладан ёте барыб, ас-мус ийис ургъан бир улуу къара тѣбени къатына джетгендиле. Сосурукъ кесини нарт джыйынын алыб, тюзюнлей ол тѣбеге баргъанды. Барсала: сыртында, кѣкюрегинде тюклери шинджи тереклеча, мыйыкълары лѣкъу чырпылача, бири — кече, экинчиси уа — кюндюз кѣрюучю, бурун сыртында эки кѣзю; аузуну улулугъу беш къулач, тишлери да темир ылытхынлача болуб, солугъаны тереклени джел этдирген бир эмегеннге тюбегендиле. Сосурукъ джете барыб ол залим эмегеннге салам бергенди. Ол салам алгъандан сора, Сосурукъну, нѣгерлери бла, къонакъ этеди. Къонакълыкъгъа тогъузусуна тогъуз къазан асханды. Хар къазаннга улулугъу тѣбе киби болгъан, къурум бетли бир доммай этни салгъанды. Эт бишиб бошайды деген заманда, уугъа кетиб тургъан эмеген нѣгерлери маралла, буула, доммайла, ёлтюрюб джетгендиле. Ала да нарт улулары бла саламлашхандыла.

Хапарла, таурухла айтыша онунчу кечеге джетгендиле. Онунчу кече эмегенле: «Эй, нарт улулары, энди бюгече сиз бизни сыйларгъа кезиу джетгенди, сиз къонакълыкъ этерге керексиз», — дегендиле.

Сора Сосурукъ:

— Да элибизде, джерибизде болсакъ биз да мал кесер эдик, былайда небизни кесейик? — дегенди. Ол заманда эмегенлени таматасы: «Сизни уа атларыгъыз барды, аладан бирин кесигиз, ат эти татыулу болады, бизге не эт да бирди», — деб атларындан бирин сойдургъанды. Алай бла бир кече эмегенле, экинчи кече нартла ушхууур эте, нартла атларын тауусхандыла.

Алай эте келиб, атларын бошагъандан сора, бия-

¹ Орман — улуу терен агъачлагъа айтылады.

гъы кезиу нартлагъа джетгенди. Нартланы таматасы Сосурукъ кѣб сагъышлагъа, ойлагъа къалгъанды. Эмегенле: «Хайдагъыз, союм этерге кезиу сизникиди, ашатыгъыз», — деб тохтагъандыла.

Сосурукъ:

— Да нетейик, атларыбызны бошадыкъ, сояр затыбыз джокъду, — деб тохтагъанды. Ол заманда эмегенле:

— Атларыгъызны тауусхан эсегиз, биз адам эти да ашайбыз, ол бютюн да татыулу болады, — деб тохтадыла. Ол заманда нарт улулары сагъыш этиб, Сибилчини: «Ма муну кесигиз», — деб кѣргюзтдюле.

Эмегенлени башчысы, мур-мур эте, джеринден ёрге къобду. Узакъ болмагъан бир дорбундан беш къары узуну, юч къарыш эни болгъан къып-къызыл багъырдан ишленген бир бичакъны алыб келиб, къыл-къайыракъгъа¹ билеб башлады.

Эки эмеген да Сибилчини алыб келиб, союм ташха джатдырыб, геммеш чындыла бла къолун, аягъын байладыла. Сора Сосурукъ кѣз къыйырлары бла Сибилчиге къоркъа болурму деб, къараб туруб, нарт тил бла: «Сибилчи, бек къоркъамыса, алай бек да къоркъма!» — деб билдирди.

«Къалай къоркъмазса, къолунгу, аягъынгы байлаб, бир бичакъны да алыб, аны да къылкъайыракъгъа билей, союм ташха джатдырсала», — деди. «Затдан къоркъмам деучю эдинг, эндиден сора алай айта турм», — деб билдирди Сосурукъ.

Была сѣлеше тургъан кезиуде эмеген дженглерин артха къайырыб, таш таба атлаб башлагъанда, Сосурукъ эмеген таба бурулуб: «Хей, акъыллыла, эслиле,

¹ Къылакъайыракъ — билеу таш.

бир сабыр этигиз, кечеле узундула, эт бишер, ашар-сыз, тоярсыз, сиз тергеучюле, эсепчилесиз, биз сизге соргъа, келечиге келгенбиз, сормагъан сиз, айтмагъан биз», — деди. Эмегенле бу сёзлени эштгенде бир къауумлары алгъа союб сорайыкъ, башхалары угъай, сойгъунчу сорайыкъ, деб даулаш болсала да, сойгъунчун къарайыкъ деб алайгъа тюзелдиле да, Сосурукъгъа сёз бердиле. Сосурукъ айтханды: «Да, бизде бир сюрюучю болгъанды. Ол элни юч минг къоюн кеси бойнуна алыб кютгенди. Бир кюн ол къойланы Минги Тау джалпакъларында кюте тургъанлай, кёкню бетин къара туманла басхандыла. Кёк къаралыб, джашнаб, кюкюреб тауланы зангыдатыб, джерни титиретиб тебрегенди. Алай эте келиб, не хапарлада, не таурухлада эштилмегенча уллу бир буз, джауун джетгенди. Ол заманда элни къоюн бузгъа къырдырмайым деб, ол сюрюучю къой сюрюую аллында джюрюучю башчы эркечни сакъал тюбюне джыйыб, кеси да аны тюбюне киргенди. Алай бла, элни къоюн буздан сакълагъанды. Сора кеси тауланы башында бугъейледен, чыранладан суу ичиб, салкъын этиб, тюзеледе чибинлени къуйругъу бла къоругъан, асыры уллудан тау-тарларына кючден сыйынган бир бугъа болгъанды. Ол бугъа Минги Тауну джалпакъларыны биринде джатыб ышныр эте тургъанлай, бир чыгыр-баш къара къуш джетиб бугъаны кётюрюб, ала келиб, къой сюрюую аллында джюрюген башчы эркечни мюйюзлерини арасына салыб ашай тургъанлай, арабий буз тохтай болмазмы деб сюрюучю кюн кёзюне къарайма дегенлей, сюрюучюню бир кёзюне кирпич тюшгенди. Ингирге дери кёзюн ууа, сюрюуюн юйюне джыйгъанды. Сюрюуюн джыйгъандан сора юйюне келиб, анасына: «Анам, бюгюн кёзюме бир кирпич тюшгенди, къараб бир тил айландырсанг

эди», — дегенди. Анасы уа: «Угъай, кече тил айландыргъа ырысды. Андан эсе эл ичинде Сандыракъ деб уста къатыннга бар, не этсе да ол бир мадар этер», — деб джашны ары ийгенди. Джаш нартланы Сандыракъ усталарына баргъанды. Уста сюрюучю джашны кёзюне къарагъанды. Къараса Къуфу таланы сыртларыча бир акъ сыртны, къар джаугъанча бир акъ тюзню кёргенди. Агъач, темир ылытхынлары, кюреклери, сибирткилери бла токъсан тогъуз адам сюрюучюню кёзюне киргенди. Ала, кюреше, тюрте, тебере кетиб бир джауурун къалакъны кёзюню ичинден алыб, тышына атхандыла.

Эртденликде бир сабийчик бузоуларын кыystай барыб, ол джауурун къалакъны кёлу бла ала барыб, бир джанына атыб кетгенди. Талай заман озгъандан сора, ол джауурун къалакъны юсюне топракъ, букъу кьона кетиб, кьыртиш, кырдык чыкыгъанды да, алайда улуу эл орналгъанды. Кёб джылла, ёмюрле кетгенден сора, хар кече сайын, ол элни терезелери, эшиклери башха джанына айланыб чыгъа башлагъанды. Эл улуу къайгыгъа, кьоркъуугъа кьалгъанды. Ким эмегенле этедиле, кими да джерни тебгенинден болады деб тёрелей болгъандыла.

Ахырында элни тегерегине мараучула, къараучула салгъандыла.

Сора кечелени биринде бир тюлкючюк келиб элни кыйырында жардан къараб тургъан бир акъ тегерек ташны кемире тургъанын кёргендиле. Сакълаучула садакъла бла атыб ол тюлкюню ёлтюргендиле. Эл джыйылыб тюлкюню бир джаныны терисин сыдырыб алгъандыла. Экинчи джанын сыдырыгъа онг табмагъандыла, тюлкюню бир джанындан бирси джанына аудуралмагъандыла. Алай бла, тюлкючюкню терисини экинчи джанын соялмай кёюб кетгендиле.

Тюлкю терини джартысы элни эр кишилерини барысына да бирер бёрклюк чыкьгъанды.

Бир кюн'а кьоншу эллеринден бир къатын эртденликде ийнек, бузоу кыыстай, кьолунда урчугъун бура келе келиб, бир джаныны териси союлуб, экинчи джаныны териси уа союлмай тургъан тюлкю мыллыкга джолукьгъанды. Арабий, муну экинчи джанын нек соймай кетгендиле, деб, урчукъ сабы бла тюлкюню бирси джанына аудуруб, джашыма бёрк кыйырлыкъ чыгъаргъа болур деб, союб юйюне элтгенди.

Ол къатын тюлкю терини джартысына балата¹ этиб, ийри агъач бла ийлегенди. Ийлегенден сора не кюрешиб джашына бёрк кыйырлыкъ чыгъаралмагъанды.

Энди быладан: бугъамы, кьушму, эркечми, сюрюучю джашмы, къатынмы, аны урчукъ сабымы, не да битеу элге бёрк, тон джагъала чыкьгъан тюлкюмю, не да барысындан да ол джашны башымы уллуду деб, нартла даулаш болуб, ахырында араларында туююш, уруш чыгъыб бир бирлерин кырадыла.

Да, сора нартланы къартлары оноу этиб, сизге (эмегенлеге) барыгъыз, ала терен акъыллыладыла, ала айырырла деб, бизни келечиге джибергендиле. Сормагъан сиз, айтмагъан биз деб тохтады Сосурукъ. Ол заманда эмегенле къашларын-башларын туююб, бир бирлерине къарашдыла. Ол улуу, бу улуу деб, кызадан кыза, бир бирлери бла туююшуб башладыла. (Была бу заманда нартланы да беклеб, Къуф тауланы бир дорбунунда болгъандыла. Нартла къачарла деб кьоркьуб, дорбунну аллына бир къая джарты-

¹ Балата деб зынтхы унну, терини ийлер ючюн, ачытыб териге сюртюлгенине айтылады.

ны суюб тургандыла). Туююше, джыртыша, талаша келген кезиуде къалай эсе да бирлерини аягы тийиб, дорбунну эшигинден къая джартыны бир джанына чартлатыб тышына тёюледиле. Тышында сермеб, тереклени тамырлары бла къобарыб, бир бирлерин ура, аудура, бир терен къолгъа къуюлушхандыла. Ол кезиуде нартла эмегенлени хазналарын да алыб, къайгъысыз, эллерине кетгендиле.

СОСУРУКЪ ЭМЕГЕНЛЕ БЛА ТУТУШАДЫ

Нартла айлана барыб, бир улуу агъач талада юч къатлы бир къалагъа тюбейдиле. Къаланы — темир эшиклери, адам бузуб болмазча къалын къабыргъалары.

Нартланы таматалары къаланы къатына кършы барыб: — Эй, къалада ким барды? — деб кычырады.

Къаланы эшиги ачылады. Андан бир мазалы эмеген къарайды. Нартла, нартланы малла-

рын сюрген эмегенни таныйдыла, аны юсюнден эмегеннге билдиредиле. Бир кесекден сора дагыда бир эмеген кёрюнеди. Экиси да оноулашадыла, сора нартлагъа айланыб: «Алай эсе, таматагъыз ким эсе да чыкъсын бери, тутушууда ким хорласа ол айтханлай болур»,— дейди.

Ол кезиуде нартланы таматалары ыразылыгъын билдире, сауутун-сабасын тешиб, тутушха хазырлана башлайды. Тамата эмеген жангыдан эшик юсюнде кёрюнеди.

Сосурукъ анга къараб туруб, дженгил окъуна сауутларын тешиб, нарт таматаны аякъларына ауа: «Мен бу эмегенни хорларма деб умут этеме, андан сора да сен къартса, мен'а къарыууму, акъылымы сынаргъа сюеме»,— деб эмегенле да къараб тургъанлай, алай тилейди. Нарт Сосурукъну ол халын нартла бек джаратадыла, аны бла бирге уа Сосурукъну джанына боладыла. Сосурукъ ёрге къобады. Нартланы алларына чыгъады. Барына да ыразылыгъын билдире, эмегенлеге айланыб: «Бизни таматабыз сени бла тутушургъа асыры багъалыды, алгъа мени бла тутуш да, мени джыкъсанг, ол заманда тутушур»,— дейди. Эмегенле харх болуб кюледиле. Болса да, ыразылыкъларын билдиредиле.

— Тутушууда,— дейди эмеген,— бир болум: хар эки сагъатдан ким къаллай бир суйсе, суу ичерге, бетин, къолун джууаргъа. Суу экибизге эки чыкгыр, былайда, къалада отоудады. Мен кёргюзтюрге.

— Ахшы, болсун,— дейди нарт Сосурукъ. Эмегенле, кийимлерин тешиб, башха кийимле киерге кетедиле. Ол сагъатдан къаланы бир джанындан бир ариу нарт къыз чыгъады да, Сосурукъну къатына келиб:

— Къарындашым, мен сизни сѣлешгенигизни эштиб тургъанма. Санга болушургъа сѣюме: сен хайт де, къоркъгъан этме, биринчи эки сагъатда кючюнѣю аяма, экинчи тутушууда уа суу ичерге тебресенг, сол джанында чыкгырдан ичсенг, къарыуунгу тас этерсе, онг джанында чыкгырдан ичсенг'а — къарыуунга къошхан этерсе, аны ючюн'а эмеген сол чыкгырдан ичерча, сиз тутуша туруб, мен чыкгырланы джерлеринден алышындырырма, — деб къыз чыккъан эшигине кириб кетди. Дагъыда бир кесекден чыгъыб келиб: «Эсингде тут: сени ол тутушуб хорлаялмаса, аны ташны кесген бир бичагъы барды, джаны болгъан затны кесерге тебресе уа созулгъан этеди, ол'а эки чыкгырны ортасында къабы бла болур».

Эмеген тутушуучу кийимлерин, къолкъапларын да кийиб тигелеб келеди. Экиси да къаланы аллында къыртиште тутушадыла. Экисини да тютюнлери кѣкге барады, ариу, гелеу къыртишни къара топракъгъа бурадыла. Нарт Сосурукъ кючюн таусургъа джетеди, эмеген да джерден букъусу кѣкге джете олтурады. Бир кесекден экиси да суу ичерге къалагъа киредиле. Нарт Сосурукъ алгъа кириб тебрегенде, эмеген кесин алгъа урады, къалада суула тургъан чыкгыргъа кесин атады. Эмеген онг чыкгыргъа джабланыб, нарт Сосурукъ сол чыкгырдан чолпу бла алыб ичедиле. Экиси да ичиб солуйдула. Эмеген чыкгырны белине тюшюрген эди. Сосуругъ'а чолпуну толтура да, иги сѣюмеген кибик эте тынч-тынч иче болгъанды.

Эмеген аны алай джийиргениб ичгенине къарай, бир кесек ичмей туруб къалмагъа эди деб кѣлюне келе эди. Алай Сосурукъ къобар къайгъы этмей, ярабий, бир кесек къарыу кирген болмазмы деб, сагъышлана, эки джийырманчы чолпусун иче эди. Терлегенлери кетгенлей, экиси да джууунургъа къаланы джа-

нында джылы суугъа киредиле. Алай нарт Сосурукъну джууунур къайгысы джокъ эди. Эмегенни айтхылыкъ къылычы аны эсинден кетмей эди.

— Мен джылы суу бла джуууннгандан эсе баргъан сууда джууунургъа сюеме, эркин эт,— дейди Сосурукъ эмеген башын, кёзлерин кёмюкден толтургъанлай.

— Бар, терк бол,— дейди эмеген. Сосурукъ дженгил окъуна чыгыб, нартлагъа барыб, бичагъын тагыб, эшикни сакълагъан эмегеннге уа бир суу ичейим деб, суула болгъан отоугъа киреди.

Чолпу бла суудан иче, кесини бичагъын чыгъарыб эмегенни бычакъ къынына, эмегенни бычагъын'а кесини къынына салады. Олсагъатдан чыгыб, суу бойнуна барыб, джуууннган этгенча тешинеди. Эмегенни бычагъын суу ташлагъа уруб кёрсе, хар ургъан ташын сапын кесгенлей юздюреди. Олсагъатдан окъуна къайтыб эмегеннге келеди. Экиси да биягъынлай тутушуб башлайдыла.

Бир бёлек сагъатдан сора, Сосурукъ эмегенни хорлайды. Сыртындан салады. «Энди,— дейди эмеген,— сени хорлагъанынга сёз джокъду, тутушууда сен хорладыңг, кел энди бычакъла бла сермешейик. Мында да сен хорласанг, сен айтханны мен берирме».

— Болсун сен айтханлай, алай бу къалада адам ауазла чыгъадыла, ала кимдиле, къайдандыла? Ол биринг.

Экинчиси уа, аланы бусагъатдан сёлеш да, бери чыкъма къой,— деди Сосурукъ.

Эмеген эшикден къараб тургъан эмегеннге Сосурукъну буйругъун береде. Кёб да бармагъанлай эмегенле кеслерине къарауашха тутханлары не да сояр-

гъа семиртгенлери бары да чыгъыб Сосурукъну этегине ауадыла.

Эмеген бла Сосурукъ бычакъ оюн этиб башлайдыла. Нарт Сосурукъ хар сермегенден къайда чачын, къайда этегин, дженгин юздюрте келиб, бычакъны эмегенни бойнуна салыб тохтайды.

— Да,— дейди эмеген,— бу мени бычагъыма бюгюн не болгъан эсе да билмейме, аллахдан аман таб, не сые эсенг да аны берейим, сен суюгенни этейим, джанымы къой,— деб тилейди.

— Сен айтхан бу джол да болсун,— дейди Сосурукъ,— алай ол кезиуде эки къолунга бла эки аягъынга бугъоу салыргъа эркин эт.

— Сал,— дейди эмеген.— Бугъоула къаланы сол къабагъындадыла.

Бугъоулагъа къаладан келген нартладан бирин иедиле. Алай бла эмегенни эки аягъына, къолуна да бугъоула салыб, Сосурукъну хайырындан, къалада болгъан тутмакъ нартланы башларына эркин этедиле. Эмегенледен'а, нартлагъа тиймезге деб сёз алыб, тынчыллай, эллерине къууанч бла джырлай къайтадыла. Ол кюнден артында уа Сосурукъну нартла бек джигитге санайдыла, олсуз джортууул оноу болдурмагъандыла. Андан артында да Сосурукъ кёб кере нартланы эмегенледен къутхаргъанды. Къарыуу джетмеген джерде акъылы бла, батырлыгъы бла да кёб кере джарагъанды. Аны бирси нартладан не улулугъу не да бет сыфаты башха болмагъанды. Джалан да аны бирси нартладан былай къарагъанда аякъ балагъыны бийиклигинден таныгъандыла. Аягъыны балагъыны тюбю бла тауукъ балала ётюб болгъандыла. Адамгъа болушлукъ излегенди. Аны къой, джауларына да зорлукъ джюрютмегенди. Батырлыкъ бла, халаллыкъ бла чынт-

ды тюзлюк бла баш болуб турганды. Эмегенле уа нарт Сосурукдан бек кьоркыгъандыла. Аны ол белгисин, ол шартларын кёбюсю билгенди. Алай аны бир огъай, беш башлы эмегенле да хорлаялмагъандыла. Эмегенлени ол созулгъан ташкес бычаклары Сосурукну кьолуна тюшгенден сора уа аны бир эмеген да хорлаялмагъанды.

СОСУРУКЪ БЛА ШАЙТАНЛА ¹

Нарт Сосурукъ атланганды, чыкыгъанды,
Уллу агъачны ичинде кетиб бара болгъанды.
Уллу агъачны ичинде джолун тауусуб
тохтагъанды,
Къалай барыргъа, къалай барырын'а
билмегенди.
Ол агъачны ичинде бир от джарыкъ кёргенди.
«Ол шайтанланы отуду, барама да — джугъум
джокъ,

¹ Быллай таурух Ёрюзмекни юсюнден да барды.

Бармайма да хантым джокъ.
Затдан кьоркьуб кьалмазгъа тейри бла антым барды,

Ол аманладан кьоркьуб'а тейрими алдамам».

Уруб джетгенди от джарыкьны кьатына.

Къараб аны танылла:

«Состардан туугъан Сосурукъ.

Адам джюрюген джол туююл,

Адам джашагъан джер туююл.

Бу бери кьайдан келди, — дейдиле. —

Биз аны кёрюб болмайбыз,

Аны бёрю тону джелпегей.

Аны кьоюб сен келсенг,

Бу эки ариуну сен кёресе,

Сайлагъанынгы санга берирбиз».

Сосурукъ кёб къарады,

Тойларын, оюнларын аланы ол кёрдю.

Сора ол атын такъгъанды,

Бёрю тонун ол атханды.

Сосурукъ тойгъа кирди,

Ол арагъа чыкъды.

«Эй, ишигиз аман болсун, аманла! —

Деди Сосурукъ былагъа —

Тебсеген алаймы болады, сылыкъла?

Къарачыгъыз бери!» — деб ол башлады.

«Онгча» деселе — онгча бара эди,

«Солча» деселе — солча бара эди.

Ала да сейир этиб, къарай эдиле.

Кечелени бир тенги болгъанды.

Таматалары къарт шайтан чыгъыб,

Ойнагъанлагъа айланыб сёлешди:

«Танга къаршы болгъанды,

Биз джолубузгъа кетейик,

Ариучукъну санга бергенбиз,

Сен аны бла былайда къалырса,
Бизге уа айыб этмезсе».
Ала атланыб чыкъдыла,
Эки атлы — юч атлы.
Эртденблагъа чыкъгъанда,
Кесим джатыб тура эдим,
Отун джаркъаны къучакълаб.
«Ой, итден туугъан аманла,
Нечик аман алдатдым
Кесими сизни кибиб сылыкълагъа».

НАРТ КЪОЙЧУСУ СОЗУККУ

артны кьойчусу Созуккуду, дейди,
Нартны кьойчусу Созуккуду, дейди,
Джети джол айырылгъаннга кѣчгенд, дейди,
Джети джол айырылгъаннга кѣчгенд, дейди.
Нартну кьойчусу Созуккуду, дейди,
Джети джол айырылгъаннга кѣчгенд, дейди,
Кѣчгенед, дейди,
Джети минг кьой этгенед, дейди,
Джети минг кьой этгенед, дейди,

Этгенед, дейди.

Аны бла улуу Адилге ¹ кёчгенед, дейди,

Аны бла улуу Адилге кёчгенед, дейди,

Кёчгенед, дейди.

Улуу Адилни ары джанында хан бийче, дейди,

Улуу Адилни ары джанында хан бийче, дейди,

Хан бийче, дейди.

Бери джанында Созукку, дейди.

Ары джанында хан бийче, дейди.

Хан бийче, дейди.

Хан бийчени къарауашы, дейди,

Кюнден Созуккугъа келеди, дейди,

Келеди, дейди.

Созуккуну кёрюб, ары булгъаныб,

Созуккуну кёрюб, ары чулгъаныб,

Бери чулгъаныб,

Акъ гёгенни джылтыратыб, дейди,

Созуккуну таза ачыудан джарады, дейди,

Джарады, дейди.

Сосуккуну къарауашы кёргенде, дейди,

Созуккуну къарауашы кёргенде, дейди,

Кёргенде, дейди,

Таза ачыудан ёледи, дейди,

Таза ачыудан ёледи, дейди,

Ёледи, дейди.

Кюн да тюшге миннгенди, дейди,

Кюн да тюшге миннгенди, дейди,

Миннгенди, дейди.

Къойчу джашха да къозу кёрге,

Къозу кёрге келгенди, дейди,

Келгенди, дейди.

Созукку табатъа къайытханды, дейди,

¹ Адил — Волга сууду.

Созукку табагъа къайытханды, дейди,
Къайытханды, дейди.
Къарауашла бла халын, дейди,
Къойчу джашлагъа айтады, дейди,
Айтады, дейди.
Ай, марджа, джашла, улуу Адилни
Ары джанында хан бийче, дейди,
Хан бийче, дейди.
Хан бийчени къарауашы, дейди,
Хан бийчени къарауашы, дейди.
Къарауашы, дейди.
Акъ гёгенни ары-бери булгъаб,
Акъ гёгенни ары-бери булгъаб,
Ары-бери булгъаб.
Ары чулгъаныб, бери булгъаныб,
Таза ачыудан джарады, дейди,
Джарады, дейди.
Улуу Адилге ким секирсе, дейди,
Улуу Адилге ким секирсе, дейди,
Ким секирсе, дейди.
Ары джанына ким ётсе, дейди,
Ары джанына ким ётсе, дейди.
Ким ётсе, дейди.
Ол къарауашха этерин, дейди.
Ол къарауашха этерин, дейди.
Этерин, дейди,
Ким этсе, дейди,
Ким этсе, дейди,
Этсе, дейди.
Аллах арадад, дейди,
Аллах арадад, дейди,
Арадад, дейди.
Джюню бла джюз ишек къой, дейди,
Джюню бла джюз ишек къой, дейди,

Ишек кьой, дейди.

Бир энли, акъ-къарабаш ишекден,

Бир энли, акъ-къарабаш ишекден,

Акъ-къарабаш ишекден,

Берирме анга, дейди,

Берирме анга, дейди,

Анга, дейди.

Ёксюз, чыгырбаш джалчы джашчыкъ, дейди.

Джалчы джашчыкъ, дейди.

Эшик артындан ёрге кьобханд, дейди,

Эшик артындан ёрге кьобханд, дейди,

Ёрге кьобханды, дейди.

Джююсхан Созукку, мен ётсем, дейди,

Джююсхан Созукку, мен ётсем, дейди,

Мен ётсем, дейди.

Манга берирменг ишек кьойланы,

Манга берирменг ишек кьойланы,

Ишек кьойланы.

Созукку айтады: «Айхай, берирме»,

Созукку айтады: «Айхай, берирме»,

Айхай, берирме.

Джюнлерин кьыркьмай джюз бирча ишеки,

Джюнлерин кьыркьмай джюз бирча ишеки,

Джюз бирча, ишеки.

Онган, джыртыкъ, сары джамычычыгъын,

Онган, джыртыкъ, сары джамычычыгъын,

Сары джамычычыгъын.

Джалчы джаш суу бойнунда сюейди,

Джалчы джаш суу бойнунда сюейди,

Суу бойнунда сюейди.

Саурукъчу гыбытына джел этед,

Саурукъчу гыбытына джел этед,

Джел этед.

Аны белине кьаты кьысады,

Аны белине кьаты кьысады,
Кьаты кьысады.
Суудан ёталмай, бек чырмалгъанды,
Суудан ёталмай, бек кыйналгъанды,
Бек кыйналгъанды.
Адилге элтдирмей аздан кьалгъанды,
Адилге элтдирмей аздан кьалгъанды,
Аздан кьалгъанды.
Нарт улучукъ бир заманда,
Нарт улучукъ бир заманда,
Бир заманда.
Аргъы джагъагъа ётгенед, дейди,
Аргъы джагъагъа ётгенед, дейди,
Ётгенед, дейди.
Къарауашха кьатылыргъа умут ётгенед, дейди,
Къарауашха кьатылыргъа умут ётгенед, дейди,
Умут ётгенед, дейди.
«Кет, итден туугъан, тобад, гёген бла,
Кет, итден туугъан, тобад, гёген бла,
Тобад, гёген бла,
Башынгы сени мен сындырырма,
Башынгы сени мен сындырырма,
Мен сындырырма,
Деди, чексиз ачыуланыб, къарауаш,
Деди къарауаш.
Нарт къарауашдан артха тирелди,
Нарт къарауашдан артха тирелди,
Артха тирелди.
Тюз ол сагъатда джагъаны ёрге,
Тюз ол сагъатда джагъаны ёрге,
Джагъаны ёрге
Гатча ит келе эд,
Гатча ит келе эд,
Гатча ит келе эд.

Аны ийисгеген парийге,
Аны ийисгеген эртли ¹ парийге,
Эртли парийге
Гатча ачы джууаб береди, дейди,
Гатча ачы джууаб береди, дейди,
Береди, дейди.
Алай эте, гатча парийге бой береди, дейди,
Алай эте, гатча парийге бой береди, дейди,
Аланы кёрюб, бу хан къарауаш,
Аланы кёрюб, бу хан къарауаш,
Хан къарауаш.
Сынтыл болду, дейди, джумушакъ болду,
Сынтыл болду, дейди, джумушакъ болду,
Джумушакъ болду.
Аны сезерек нарт улу, дейди,
Аны сезерек нарт улу, дейди,
Нарт улу, дейди.
Хан къарауашны юсюне къонду,
Хан къарауашны юсюне къонду,
Юсюне къонду.
Ма кюзлюк къочхар къойгъа ычхыннганча,
Ма кюзлюк къочхар къойгъа ычхыннганча,
Къойгъа ычхыннганча,
Анга сёлешди нарт анча-мынча,
Анга сёлешди нарт анча-мынча,
Ким билед, ненча.
Къарауашха этерин нарт этгенди,
Къарауашха этерин нарт этгенди,
Нарт этгенди.
Адилни джырыб, джюзюб Созуккугъа,
Адилни джырыб, джюзюб Созуккугъа,
Джюзюб Созуккугъа,

¹ Эртли — къумалы.

Артха айланыб, эрлай, кетгенди,
Артха айланыб, эрлай, кетгенди,
Эрлай кетгенди.

Созукку саугъасын тынгылы этгенди,
Созукку саугъасын тынгылы этгенди,
Ыразы этгенди.

Ёксюзню кёлюн ыразы этгенди,
Ыразы этгенди.

СОДЖУК

Соджуклары тогъуз къарындаш болгъандыла. Эм кичилери Соджук болгъанды. Ол атланы суугъа элтиб, къуйрукъларындан тереклеге такъгъанды. Суу ызында ол къара ташла бла акъ ташланы джыйгъанды. Къара ташланы къара къойла, акъ ташланы акъ къойла этгенди.

Аны алай эте тургъанын бирлери къарай келиб кѣргенди.

Салыб барыб къарт къуртхагъа аны эте тургъанын айтханды.

Къарт къуртха: «Джети джол айырылгъанда джети чалман этигиз, джети чалманга джетишер джюз къой кирликди. Аланы ичине джети къарт къой атыгъыз. Соджукга кёзлери ачылмагъан бир ит кючюк бла бир сабий беригиз. Джети джылдан барыб къарагъыз.

Къарт къуртха айтханча этгендиле, джети джылдан барыб къарагъандыла.

Чалманланы ичлери 700-шер къойдан толуб тургъанды. Сабийчик къой сюрюулени бир джанларын тыйгъанды, ит кючюк да улуу болуб, джанындан джатыб, «хап-хуп» этиб тургъанды.

— Анангдан туугъанлы да тели эдинг, къойланы кысырлары бла саулукъларын бир биринден айыра билмегенсе, — деб къарындашлары урушхандыла.

Кысырларын айыргъандыла, Соджукну аллына этиб джибергендиле.

Кысырланы кюте-кюте Соджук Къайынлыгъа¹ чыкъгъанды. Кысырла иссилегендиле да алайда джатхандыла. Соджук тыякъны джерге чанчханды, кёк гебенекни тюбюне киргенди да джатханды. Тюшюнде тиширыуланы кёргенди. Къойла, сизни бёрю къырсын деб, аланы кьоюб, Терк сууну бойну бла эншге айланганды.

Ол джанында нарт элледен, челеклени да алыб, маскечиги да ызындан, къарауашчыкъ келе эди.

Маске аджирге тура, итле, юсюне басына, «хоп» дегенлей итле ары-бери чачыладыла. Сора ол айтды:

¹ Къайынлы — джерни атыды.

Джетгенлей секирди
«Хир» гаджи,
Сени кьарнынг бурсун огьесе,
Эр десе эрлик эте кёреме.

Соджук сууну бу джанында эштгенди. Сора суудан уруб ётгенди. Джетгенди да кьарауашны тюблсгенди, тогъуз кере да бюклегенди.

Кьарауаш суу алыб, бийчесине кьайтханды. «Эй, гяур! Не болгъанды санга? Чачынг-башынг нек тозурагъанды?» — деб бийчеси ачыуланнганды.

Эртденбла орунланы
Кьагъа-согъа тургъанлай,
Кюн тыякъла ургъан элле юсюме,
Ол сагъатда ишек болгъан эдим кесиме.

Бийче секириб кьобханды да орунланы кьакъгъандысокъгъанды. Юсюне да кюн тыякъла урдургъанды, алай'а ишек болалмады кесине.

— Эй, гяур гаджи, кьахме, нек алдадынг, тюзюн нек айтмайса? — дегенди бийче кьарауашха.

— Эртденбла суугъа кетиб баргъанлай, эркек эшек тиши эшекге секире тургъанын кёрдюм да, ишек болдум кесиме.

Бийче сабийлени чабдырыб, эшеклени арбазгъа джыйдыргъанды.

Эшекле бир бирине секиргендиле, алай'а бийче бир да ишек болмагъанды.

Ол ачыуланыб:

— Нек алдадынг, тюзюн нек айтмайса, ёлтюреме, — дегенди кьарауашха.

Кьарауашы тынгылай туруб:

«Былай-былай», — деб болумун, тюзюн джашырмай айтханды.

Бийче дженгил окъунакъ адамларын чакъыргъанды.

— Ол адамны манга табыгъыз, — деб буюруб, аны ызындан сюрдюргенди. Адамлары аны тутуб алыб келгендиле. Уллу къазан бла отха суу асханды бийче, сапынны алыб аны бошагъынчы Соджукну джууундургъанды. Баллы хантдан тойдургъанды. Джат дегенди да джатдыргъанды. Къойнуна киргенди да, кеси да аны бла джатханды.

НАРТ ТЕМИРЧИ — ДЕБЕТ¹

Дертде-эртде дорбунлада тургъанда,
Таш тегене, агъач элек болгъанда,
От тейриси джер тейрини алгъанды,
Кёк кюкюреб джер бууаз болгъанды.
Тогъуз джылны, тогъуз кюнню
Ол бууаз болуб тургъанды,
Джер джарылыб сора Дебет туугъанды
Суу анасы алыб аны джуугъанды.
Череклени аны аузуна бургъанды,

¹ Дебет, Деует деб джюрютюледи.

Суу анасы эмчек ана болганды,
Ол ёсдюрюб нарт акъылдан толганды.
Ол Дебетни отдан болганд джюреги,
Къурчдан болганд санларыны кереги.
Сингирлери джыя киби́к созулганды,
Керек болса ол ызына джыйылганды.
Хар бир джиги безги киби́к ачылганды,
Сюймесе уа ол артына джабылганды.
Джаны, къаны отдан болганд къуралыб,
Къолу джетсе ташла эригенд къызарыб,
От тейриси отну тилин билдиргенди,
Джер тейриси ташла тилин бергенди.
Суу тейриси ашын, сууун ийгенди.
Дебет бир кюн нарт таулагъа барганды,
Ташла бла сёлеше анда къалганды.
Ала бла оноу, кенгеш этгенди,
Ташла алыб ол элине джетгенди.
Ол ташланы къолу бла эзгенди.
Хар бир ташда не болганын сезгенди.
Ол ташланы гырджын киби́к ашаганды,
Кёб ташлада не барлыгъын сынаганды.
От тейриси болушханды Дебетге,
Кёб ташладан не суйсе да этерге,
Темир анга тылы киби́к болганды.
Къалай суйсе алай ары созганды.
Отну, сууну, джерни тилин билгенди,
Ол нарт болуб темирчиге киргенди.
Хар бир ташда не болганын кёргенди.
Ол ташланы суула киби́к эритгенди.
Магъаналарын айырганды, алганды.
Кюбелени, къалкъанланы ишлегенди,
Усталыкъны ол эбине тюшюннгенди.
Тау ташланы шишлик этиб биширгенди.
Ол ишлегенди алгъа тери кёрюкню,

Ол чыгъаргъанды джер юсюне темирни,
Ол башлагъанд джандырыб таш кѣмюрню.
Гюрбеджисин салыб тырмы тауну джолунда,
Темирлени чайыр кибик созгъанд ол къолунда
Ол Дебетни чемерлигин билгендиле.
Джюз-джюз нартла сапаришле¹ бергендиле.
Тырмы таудан магъаданны тюшюргенди,
Садакъ окъла, кюбе этиб кийдиргенди.
Дебет бу джанында темирлени созгъанды,
Усталыгъы хар бир нартны озгъанды.
Хар кюн сайын джюз къылычны битдиргенди,
Нарт аскерге кѣб затланы келтиргенди.
Къылычлары къуйрукънуча кесгендиле,
Аны окълары кѣб тауладан ѳтгендиле.
Кюбелерин аны къылыч алмагъанды,
Садакъ окъ да андан ѳтюб болмагъанды.
Дебет мында бу джанында таулары
Кѣб сауутла этиб табдыргъанды,
Таула башы бла ол джанына узалыб,
Къара тенгизге сугъуб къатдыргъанды.
Чий темирни болат этиб бергенди,
Нарт аскерге кѣб садакъла ѳтгенди.
Гемудагъа кюбе этиб бергенди.
Садакъ бла уруб аны кѣргенди.
Къылыч бла атны уруб сынагъанды,
Ол кесмей аузу сыныб къамагъанды.
Садакълары къааладан ѳтгендиле,
Окълары Къара тенгизге джетгендиле
Нарт аскерни сауут кючу ѳсгенди,

¹ Сапариш — эски малкъар тилде заказ деген магъанада джюрюгенди.

Къылычлары къаяланы кесгенди.
Нарт халкъы кѣб джигитликле этгенди,
Хар керекни Дебет этиб бергенди.
Дебет болгъанд темирлени чыгъаргъан,
Темир ишге юренирге буюргъан.

АЛАУГАН БЛА ЭМЕГЕН КЪАТЫН

Темирчи Дебетни бла аны къатыны Матчалыу-ну онтогъуз джашлары болгъанды. Ала, кичиден башлаб, къатын алдыла, юйдегили болдула. Бек таматалары Алауган тогъуз кере къатын алды. Бары да ёлюб бардыла. Аны нафсысы¹ бек кючлюден къатын чыдаялмагъанды. Кеси да къарт бола тебреди. Тюб болуб къалама деб къайгъы этди. Аны мудахлыгъын анасы да эследи.

¹ Нафсы — эрлик, урлукъ.

Алауганны джаш заманындан кьалгъан ашыкъларын сабийлеге бериб, ныгъышха ийди.

— Барыгъыз да сиз ашыкъ ойнай туругъуз. Мен'а бусагъатдан Алауганны ызыгъыздан джиберейим. Сиз ашыкъ ойнай тургъанлай ол сизни къатыгъызгъа барыр.

Сиз'а: «Мен кытмагъан эсем Алауганлай къатынсыз къалайым»,— деб, бир биригиз бла даулашханча этигиз. Алауганнга да: «Ныгъышха бар да кёзюнгю, башынгы бир ач»,— деди анасы.

Алауган ныгъышха чыкъды. Къартланы къатына барлы. Сабийле ашыкъланы юсюнден даулашханча этиб, Алауганны анасы юйретгенча айтдыла: «Бу ашыкъны мен кытханма»,— деди бири. «Угъай, сен кытмагъанса, мен кытханма»,— деди экинчиси. «Даулашма бошунакъгъа, мен кытханлай»,— деди ючюнчюсю. «Алауганлай къатынсыз къалайым мен алдай эсем»,— деди бир башхасы.

Алауган ныгъышда олтуруб, джашчыкъланы алай «даулашханларын» эштгенде анга бек ачыу тийди. Олтуруб тургъан джеринден ёрге къобуб, бети тюрлениб, мудахланыб, башын эншге тутханлай, тюзюнлей юйюне кетди.

«Сабийлеге беишлик болуб кьалдым да»,— деди Алауган кеси кесине. «Сабийлеге кюлкюлюк, беишлик болуб тургъандан эсе, мен къатын алмай къоймам»,— деб къатын излерге хазырланыб тебреди.

Ол джер юйде тургъан «Гемуда» деген атын чыгъарды. Гемуда адамча сёлеше билгенди, не тюрюлю хайыуан болургъа суюсе да алай болгъанды. Кесин да темир ургула, бурхула ашатыб тутханды. Иерин салыб, атха ашатыргъа да эки артмакъ темир ургу алыб, темирден ишленнген айылларын тартыб, Алауган нарт элледен чыгъыб, джолгъа тебреди. Кёб ёзенлени,

таулары, суулары юсю бла ётдю. Бек ахырында бир узакъ ёзенде бир улуу кьаралдым эсledi.

Алауган иги да джууугъуракъ кысылыб кьаратанда, эки ёшюнюн да (эмчеклерин да) имбашлары бла сыртына атыб, улуу чинар терекча ийнеси, антау джибча халысы бла, джерни джарылгъанларын (тешиклерин) джамай тургъан бир эмеген кьатынны кёрдю.

Ол деучаны кёргенде, Алауган бек абызырады. «Не этейим? Кьачама да, — деди ол, — эмеген кьатын ызымдан кьууарыкьды, джетсе уа ашамай кьоярыкъ туююдю. Кьачмай кьатына барыргъа уа бютюн да кьоркьуулуду».

Гемуда ол заманда Алауганнга былай юйретди: «Мен тюлкю джортуууму этейим, сен'а дженгил окьуна джерге тюшюб, сермеб, эмчегин аузунг бла кьаб. Ол сени эмчек ананг болур».

Алауган Гемуда юйретгенча этди. Эмеген кьатын терк окьуна башын буруб кьарады, Алауганны кёрюб былай айтды: «Ой, сен мени балам болуб кьалгъанынг кьалай табсыз болду ансы, бир татлы кьабын боллукъ эдинг». Алауган да кесини кьоркьгъанын кёргюзтюрге сюймегенлей: «Ай, кьалай терк анам болуб кьалдынг ансы, кылычымы тотун бир ачар эдинг», — деди.

Эмеген кьатын Алауганнга: «Кьайдан келесе, кьайры бараса?» — деб сорду. Кьатынсызлай кьарт болуб, энди уа кьатын излей айланнганын эмеген кьатыннга айтды ол.

— Ой, кьалай таб тюшгенди! Мен да кесими джангыз, бир бек ариу кызым бар эди да, анга эр излей чыкьгъан эдим. Кьалай таб тюбешиб кьалдыкъ бирге! Кел, кёрейик, кёргенлей сен сюеригинге ишек

джокъду, — деди эмеген къатын. Алауган ачыудан кесини эринлерин къабды. Алай кесине къоркъгъандан, суюмесе да, эмеген къатын айтханнга угъай демеди. Ала экиси эмеген къатынны юйюне тебретиле. Узакъ да бармагъанлай, бир чынгыл къаяны къатына джетдиле. Анда эшигине улуу гыйы таш салыныб, бир къарангы дорбуннга бардыла. Эмеген къатын гыйы ташны бир къолу бла бир джанына тюртдю да къаяны ичине кирдиле. Дорбунну тешигинде — къайда тик эншге тюше, къайда тик ёрге чыгъа, кёб бардыла. Танг кесек баргъандан сора, Алауган бир от джарыкъ кёрдю. Ол от джарыкъгъа джууукълшханда: «Ма ас-мус ийис, адам ийис урады, къалай татлы къабын боллукъду», — деб къууаннган ауаз эштилди. Ол'а эмеген къатынны къызыны ауазы эди.

Эмеген къыз Алауганны бла анасыны алларына чабды. «Мен санга эр алыб келеме», — деб эмеген къатын къызын тохтатды. Ол эршиши, сылыкъ къызын кёргенинде, Алауган улуу сейирге, тамашагъа къалды. Эмеген къызын тишлери ассыры уллудан, тюб тишлери бурнундан ёрге, баш тишлери уа сакъал тюбюнден эншге оза эдиле. Алауган аны кёргенинде бек мудак болду... «Ма санга, къатын алгъанма деб, нартлагъа махтаныргъа умут этген эдим да, быллай джапысызны алыб барсанг'а, иги махтанырса», — деди. Сокъуранса да, амал эталмады. Эмеген къатын бла къыз бир улуу бугъаны этин саулай биширдиле. Алауганнга бир-эки туурам эт бердиле. Къалгъанын'а, бир джугъун да къоймай, анасы бла къызы ашадыла. Алауган ол кече анда къалды. Эртденликде уа: «Мен барыб юйде айттайым да, хазырлана турсунла», — деб Алауган юйге къайтады. Барыб Дебетге битеу темирден болгъан бир улуу арба ишлетеди. 60 киеу нёгерни да биргесине алыб, эмеген къызын келтирирге барадыла. Эрт-

денликде Алауган киеу нёгерлери бла бирге эмеген кызыны чыгъарыб, эшик аллында тургъан темир арбагъа миндирдиле. Арбагъа Гемуданы джекгендиле. Гемуда сыгъыныб тартханлай арбаны төрт чархы да джерге батдыла. Экинчи кере сыгъыныб тартханда, арбаны джерден чыгъарады, алай, кызыны ауурлугъундан, арба муру-чуру болуб кетди. «Энди уа не амал?» — деб Алауган кызыны ат бойнуна алды. Тогъуз — он атлам этгенлей, атны бели бюгюлдю, кърны джерге джетерча болду. Аякълары тобукъларына дери джерге бата бир кесек барды. Болмагъанда Алауган атдан тюшдю, джюгенинден тартыб, атны аллында барыб тебреди. Киеу нёгерле да Гемуданы ызындан тизилдиле. Ызларына кыйтыб келе бир темир кёпюрге тюбейдиле. Эмеген миниб баргъан Гемуда кёпюрге мингенлей, кёпюр ууалыб, экиси да суугъа кетдиле. Ат джюзюб чыкъды. Эмеген сууну аллын тыйды. Алайы улуу кёл болду. Тёгерекни суу басыб тебреди. Киеу нёгерле кириб, аны бек кыйналыб чыгъардыла.

Танг кесек баргъандан сора, нарт элле кёрюнюб тебредиле. Киеу нёгерле да, Алауган да тохтадыла. Алауган къатынына айтды: «Келин элге джууукълашыб тебрегенде, тиширыула, кызла джыйылыб, келинни аллына чыгъадыла. Ол заманда келин атдан, арбадан тюшюб, аланы биргелерине элге алай кире-ди. Нартлада төре алайды. Аны себебли, мен алгъа барайым да, джетиб келгенибизни нартлагъа билдирейим», — деб къатынын киеу нёгерле бла алайда кёюб, кеси алгъа кетди. Киеу нёгерлени элни кыйырына джетиб келгенлерин билдиреди. «Алауган къатын алгъанды! Алауган къатын келтиредиди!» — деб халпар төгерекке джайылды. Нарт джашла атлагъа миниб, тиширыула, сабийле джыйылдыла, төбе болуб,

Алауганны къатыныны аллына тебретиле. Алай къарагъан этеме деб, аны къатына джууукъ кысылгъан-ланы бирини ызындан бирсин къабыб, джутуб баргъан, ол эрши, джийиргенчли эмегенни кёргенде уа, улуу сейир болдула, кьоркъдула. «Алауганны къатыны бумуду?» — деб кычырадыла.

Андан сора уа сабийлени къатына джууукъ джибермей, келини Алауганны юйюне келтирдиле. Алауган къартлыгъында къатынлы болду. Эмеген къатыннга бууазлыкъ тюшгенде, нартла улуу къайгъылы болдула. Эмегенле табхан сабийлерин ашагъанларын нартла билиб болгъандыла. Алауганны къатыны да эки-юч кере да табханын ашаб барды. Алауган, не этерин билмей, кьуртха Сатанайгъа сорду. «Къатынымы къарны болгъанлай, мен джыл джортууулгъа кетеме. Келсем'а не къарны, не сабийи джокъ. Эт манга бир амал», — деди Алауган.

— Энди къарны болса сен ары-бери кетме. Къозлар заманы джетсе уа, бизни адетибизге кёре, келин-лерибиз оджакъны башына чыгъыб, андан къозлаучу-дула, сен да алай этмесенг мени бетими джоярса де да алай айт, — деди Сатанай. — Кесинг а — деди, — Гемуданы ол заманнга хазыр эт, къатынынг къозлаб, сабий одджагъагъа тюшгенлей, сабийни алыб бир узакъ джерге къач. Анасына уа, къатын юй башындан тюшгюнчюн, эки ит кюнчюн хазырла да, элтда одджагъагъа сал. Ол юй башындан тюшюб одджагъагъа чабар, кюнчюклени кесини сабийлери сунуб къабар».

Обур Сатанай айтханча, Алауганны къатыныны къозлар кюню джетгенде, оджакъ башына чыгъардыла, къозлаб джашчыкъ табды, сабий одджагъагъа тюшгенлей, юйретилгенича, аны орнуна ит кюнчюклени салыб, Алауган сабийни сермеб алыб, Гемудагъа миниб къачыб кетди. Эмеген къатын, муштухул, юй

башындан тюшюб, юйге кириб, сермеб, ит кючюкле-
ни джутуб кьойду.

Алауган'а сабийни алыб кьачыб, Минги Тауда буз
тешикке салды. «Бу буз тешик сени бешигинг бол-
сун, джашауунгу уа Минги Тауну сюмеклерине¹
аманат этеме». Тилегин этиб, кьагъанакъны буз те-
шикке салыб, Алауган юйюне кьайтды. Бир ыйыкъ оз-
гъандан сора, Алауган сабийни кёрюрге Минги Тау-
гъа барды. Сабий буз тешикде сыртындан джатыб,
буз шешаланы эме тургъанлай кёрдю. Къараб кёрюб,
тиймей, тургъанынлай кьоюб кетди. Алауган бир ай-
дан кьайтыб барды. Джаш чыбыкъла бла кырдыкла-
дан солтанджияла² этиб, кьанатлылагъа бла буулагъа
уугъа айлана, аланы терилеринден кесине бир кесек
кийимле этиб, къысха заманны ичинде терк ёсгенине
Алауган бек сейир этди. Джашчыкъ атасын кёрюб,
солтанджия бла марады. Болса да Алауган терк окъу-
на аны тутуб, бек кыйналыб юйге келтирди. Анасы-
на кёргюзтмей, джер юйде букъдурду. Джашчыкъ
терк ёсуб, айныб баргъанды. Атына Шауай³ деген-
диле. Башхала айгъа ёсгенни ол бир кюннге ёсгенди.
Иги абадан болгъандан сора, Алауган джашны элтиб
анасына кёргюзтгенди. «Къарачы, сен ашаргъа умут
этген сабий кьаллай тулпар болгъанды. Мен аны ол
заманда алыб кетгеним кьалай иги болгъан эди», —
деди. Анасы джашчыкъгъа къараб туруб, кьучакълаб,
ыйнакълаб тебреди. Ол ыйнакълагъан заманда, сан-
сыздан, джашчыкъны башы анасыны аузуна тюшдю.
Джашчыкъ терк окъуна анасыны бойнундан бууду,

¹ Сюмеклерине — буз эмчеклерине.

² Солтанджияла — садакыны бир тюрлюсю.

³ Шауай, Къарашауай деб эки тюрлю джюрюйдю.

ассыры къаты къысхандан, анасы джашны башын джибериб къойду.

Шауай кеси бек джаш болгъанлыкъгъа, деу болгъанды. Аны себебли Алауган битеу кесини ырысхысын кѣргюзтдю. Джер юйге элтиб анда тагъылыб тургъан Гемуданы кѣргюзтгенди. Атны тауушлукъ, сейирлик затларын айтханды: адам тилин билгенин, не тюрлю хайыуан болургъа суюсе да болгъанын д. а. к. «Бюгюнден башлаб Гемуда сени болсун», — дегенди. Шауай бла Гемуда бир бирлерин кѣргенлей окъуна, ала бир бирлерине ийнаннгылы болургъа сѣз бердиле.

Шауай: «Джашагъан дуниямда башха атха сукъланмазгъа, не да сени башхагъа алышмазгъа ант этеме», — деди.

Гемуда адам тил бла: «Джашагъан дуниямда бир заманда да сенден башха адамгъа сукъланмазгъа ант этеме», — деди.

Алай бла, Шауай да Алауган да юйге къайтдыла.

АЛАУГАН КЪАЛАЙ КЪАТЫН АЛДЫ?

Нарт улулары, тейри кѳуллары,
Нартанлары эл багъалары,
Алтын-Деуетни онтогъуз уланы,
Таматалары — Алауган быланы.
Ала таматалашыб туудула,
Кичилешиб юйдегили болдула.
Алауганнга кезиу дженгил джетмеди,
Алауган да ашыгъышылыкъ этмеди.
Ол себебден къатынсызлай турады,

Элде лахорлагъа эсин бурады.
Деу Алауган кесича деу табмайды,
Деу болмагъан къатын анга бармайды.
Кёб кере да къатын алыб сынады,
Аны бла бир къатын да турмады.
Ахырында халкъ аузуна тюшгенди:
«Ол Алауганлай къатынсыз къалгъанды», —
Деген сёзлени Алауган эштгенди.
«Бу уа уллу беишди да», — дегенди,
Гемудагъа эски джерни салгъанды,
Къатын излей, узакъгъа атланнганды.
Кете бара, бир тёбе эсегенди,
Тёбе туююл, ол'а эмегенди.
Джууукъ барыб тамашагъа тирелгенди,
Не этерин билмейин, сирелгенди.
Илкич киби кълундагъы ийнеси,
Ийнсинде джантау киби халысы,
Джангыз кёзю мангылайында джылтырайд ,
Джерге тийсе, туюнде джер къалтырайд.
Къымыджалай, къарын джауу салыныб,
Эмчеклери имбашларына атылыб —
Адам кёрмегенча сылыкъ джапысы
Джамай эди ол джерни тешилгенин, джеписин.
Томуроу киби ийне бла тутдура эди джерни
териси»

Къаты къысыб эки эрнин,
Алауган аны къатына шош баргъанды,
Эслетмей эмчегине аузун салгъанды.
Артха къараб, эмеген къатын кёргенди,
Алауганнга былай дегенди:
«Билмегенлей балам болуб къалгъанса,
Эмчегими сен аузунга салгъанса.
Нечик татлы къабын боллукъ эдинг», — дегенди.
Алауган да анга былай джууаб бергенди:

«Эмчегинги намысы болмаса эди», — дегенди,
 Нечик ахшы сермешир эдик», — дегенди.
 Кыатын сорду, Алауган, хапар айт дегенди,
 Алауганны эмеген бек джаратханды,
 Киеу болурун суююб, кызына кыратханды.
 «Ариу кыыз барды, сен аны ал», — дегенди.
 Сора аны дорбунларына кыуаныб элтгенди.
 «Кызым, санга эр алыб келдим», — дегенди.
 Алауганны сырты кыулач кибик болганды,
 Доммай бугьаланы байлаб, сойганды.
 Эмеген кыыз, томуроулай, добарды,
 Юйге кире, эшик джанларын кыобарганды.
 Деу Алауган эмеген кызыны алганды,
 Гемудагга миндириб, джолгга чыкганды.
 Томуроубел эмеген кыыз ауур эди,
 Ол Гемуданы белин бюге эди.
 Аякыларын тобукгга дери джерге батдыра эди.
 Нарт элlege аллай келин кирмеген эди.
 Эмеген кыыз нартха келин болган эди.
 Хар табханын таймай джутуб турганды,
 Алауганнга ол бек кыйын болганды,
 Бир кюн, мудах болуб, юйге кыайтханды.
 — Нек мудахса, — деб кыатыны сорганды,
 Алауган да анга былай айтханды:
 — Сен бизде кыатынлача кыозламайса,
 Джашла табыб, мени кыууандырмайса.
 Табхан сабийлеринг сау кыалмайла,
 Алауганны джюрегин джабсармайла.
 Бизде келинле оджакгга минелле,
 Сабийлерин, кыозлаб, андан иелле.
 Эмегенни кыозлар кюню джетгенди,
 Юйню тебдире, ол оджакгга миннгенди.
 Деу Алауган'а тубюнде кыалганды,
 Ол сабийни тюшерин сакылаганды.

Ит кючюклени буууб гуллагъа салгъанды.
Туугъан сабийни терк сермеб алгъанды.
Алыб, къачыб Минги Тауда букъдургъанды.
Буз эмчекле эмиб ёсерча кьойгъанды.
Эмеген оджакъдан тюшюб баргъанды,
Джашы сунуб ит кючюклени джутханды.
Ачыудан джюреги толгъанды,
Джер тебдире юйню урчукъ кибик бургъанды.
Алауган уланына кьууаннганды,
Атына Къарашауай атагъанды.
Нарт Алауган кюбе, кьылыч бергенди,
Уланыны нарт боллугъун билгенди.
Алгъыш бла Гемудагъа миндиргенди,
Нарт эллени сакъларса, деб ийгенди.

КЪАРАШАУАЙ ГЕМУДАНЫ СЫНАЙДЫ

Къарашауайны къарт атасы Дебет бек уста темирчи болгъанды. Нартла уста ишленген адыр кёрселе: «Бу Дебетни къол ызына ушайды», — дегендиле. Осал ишленген адыр кёрселе уа: «Ай муну уа Дебет ишлерге керек кёреем», — деб бюсюремегенлерин билдиргендиле. Темирчилик Дебетден башланнганды деген хапарла да джюрюйдюле.

Дебетни къартлыкъ джылларында Къара-

шауай иги маркъа джашчыкъ болгъанды. Къарашауай къарт атасын алыкъа танымагъанды. Дебет аны къаруун сынаркъа суюуб, кюнлени биринде кесине чакъырды. Дебетни гюрбеджисине Къарашауай салыб келеди. Дебет кесини темир салтасын аны къолуна береди.

— Ма, муну бла тѣшню юсюнде темирни ур! Сени атанг — Алауган муну бла эки ургъанлай балтагъа ауузлукъ чыгъарыучу эди, — деди.

Къарашауай салтаны алыб, тѣшню юсюнде темирни азыракъ урду. Дебет бегирек ур деди. Къарашауай керилиб урду. Салта тѣшге, тѣш да джерге кирдиле. Гюрбеджини чырдысындан къурумлары акъдыла. Салтаны сабы сыныб, къолунда къалды.

Дебет къачыб гюрбеджиден чыгъыб тебреди.

Къарашауай: «Къайры къачаса?» — деди.

— Да кѣремисе, юй оюлуб келеди, — деб джууаб этди.

— Юй оюлмайды, салта тѣшге, тѣш да джерге киргендиле, — деди.

Дебет къайтыб келиб, Къарашауайны эркетиб къучакълады. Джашны тулпарлыгъы аны кѣлюне джарады. — Сен атанг Алауганны уланы болгъанынга, атауулунгу бетин чыгъарлыкъ нарт пелиуан болурунга да энди ийнандым, — деди.

Ол арада тѣбе санлы деу Алауган, Дебетни мура-тын билир ючюн, сынчылай, юслерине келеди.

— Да атам, къалай къарайса, бу джаш сени джумушунгу тындыраламыды? — деб сорду.

— Да къалай тындыргъанын ма, салта бла тѣшден сура! Бирин ууатды, бирин да батдырды, мени да гюрбеджиден къачыб чыгъарлай гузаба этдирди, — деб джашха къарады. — Сен аталыкъ эталсанг ол бала-лыкъ этеди, — деди.

Алауган онгсунуб ышарды. «Алай нек этгенсе?» — деб сорду.

— Мен билмедим. Алгъа аз урдум. «Бегирек ур», — деди. Кёлюне джетеде деб ургъанымда салта тёшге кирди, тёш да джерге кирди, салтаны сабы да кьолума келди да кьалды, — деб джууаблады.

— Ай, марджа, бу джолдан сора сакъ ура тур. Ала бизге дагъыда керекдиле. Энди кьарт атанг да таныды, бар юйге, — деб ашырды.

* * *

Къарашауай — пелиуан нарт уланы,
Ким да демлешиб онгламагъанд аны.

Гемуданы кёб затлагъа юйретгенд,
Тёбелени тагъыб тюзге скойретгенд.

Къарашауай Гемуда бла атланды,
Ычхынмазча иерине къабланды.

Ура, бере, кёз кёрмезге бардыла,
Тик къаягъа джетиб ёшюн урдула.

Тик къаяны джарыб эки этдиле,
— Черек аузу ма бу болсун, — дедиле.

Туягъы бла Чирик кёлню ачды,
Солууу бла дылгам тауланы чачды.

Чегем тарны аны кючю джаргъанды,
Чынгылындан чучхурла тамдыргъанды.

Ызы бла Тихтен таугъа келдиле,
Суу агъарча эки юлюшге бёлдюле.

Сыртха чыгыб, Минги Таугъа къаралла,
Юсю бла секирирге маралла.

Гемуданы туякъларын билелле,
«Джер тейриден болушлукъ!» — деб тилелле.

Бир секириб, Минги Таугъа джетдиле,
Юсю бла ол джанына кетдиле.

Тёппеси бла ызларына ётдюле,
Туякъларын тийиб айры ётдиле.

Къарашауай Гемудагъа къууанды,
Суусабына гараладан суу алды.

Сылаб, сыйпаб терлегенин кетерди,
Буздан гулла ишлеб, гара-суу берди.

Экиси да оноу кенгеш ётедиле,
Алайдан да Къазман ¹ таугъа кетдиле.

Къазман тауну булутларын чачдыла,
Ызы бла къаяларын ачдыла.

Олтурдула бойсундуруб, джарашыб,
Тёппесинден кенг къырлагъа къарашыб.

Къазман тауну быгъынларын ойдурду,
Гемудасын тау кырдыкдан тойдурду.

Къурчдан кючлю болгъанды джиякълары,
Турчдан къаты ёди туякълары.

¹ Къазман тау — Къазбек тауду.

Къарашауай минди Гемудасына,
Иери бла джабышды аркъасына.

Гемудасы джыйырылыб секирди,
Джюрексиниб, от джалынла кекирди.

Гемуда бла кюн чыгышха кетдиле.
Джорта, чаба бир тенгизге джетдиле.

Тенгиз юсюнде чаришни кёрдюле,
Ала къачыб, была артдан сюрдюле.

Ала къоркъуб, суу тюбюне сингдиле,
Къоркъуб къачханларын была билдиле.

Къум аулакъгъа чыгыб солуу алдыла,
Тёгерекге къарай, бираз къалдыла.

Узакълада от тауланы кёрдюле,
Ол от джин от болур дедиле.

Къарашауай деди: «Энди не этейик?
Ол отдан'а кюймей къалай ётейик?»

Гемудасы деди: «Манга тынгыла,
Къалай сюйсенг мен этерме, ангыла!

— Эй, Гемудам, — деди, — сени бла антлы
нёгербиз,
Сен сау болсанг, от тауну да дженгербиз.

Джерни, сууну, хауаны да атыса,
Санга къаршы джукъ чыдамаз къатыса.

Мен барырма, теринг кибики юсюнгде,
Отдан ётер болсун сени эсингде.

Атламларын чакъырымгъа салыб,
Таугъа джетди, Къарашауайны алыб,

Бурун тылпыуларын таугъа юфгюрдю,
Джаннган отну суу къуйгъанча ючгюлтдю.

Эки джигит Алауганнга къайтдыла,
Хапарларын нарт Дебетге айтдыла.

КЪАРАШАУАЙНЫ ЭМЧЕК АНАСЫ

ъарашауай туугъанлай окъуна аны анасындан урлаб, эмчек анасы ёсдюргенди. Ёсюб уллу киши болады. Бир кюнлени кюнюнде ол эмчек анасыны кюбюрюнде алтын башмакъ табады. Алтын башмакъны кёнчек хурджунуна салыб къояды.

Башмакъ бир къызны алтын башмагъы болгъанды. Сора Къарашауай бу алтын башмакъ къайсы къызны аягъына тенг болса

да, аны излеб кесиме юйдегиге алмай кьоймам деб кьаргъанганды. Къарашауай аны излерге деб барыб, саны болмагъан кёб джылкыдан сайлаб, бир улуу ат тутады.

Андан сора ол улуу атха да джерни салыб, джортууулгъа тебрейди. Бара кетиб, бир тирмен суугъа тюбейди. Тирмен суугъа киргенлей, ат джатыб къалады. Къарашауай атдан секириб тюшюб, сууну ортасында атны эки къулагъындан тутуб, ары-бери суюреб: «Ай бёрю ашарыкъ, саны болмагъан джылкыдан сени сайлаб алгъанем да, сен'а тирмен суугъа джетгенлей джатыб къалдың да»,— дейди. Ол заманда Гемуда адамча тиллениб: «Къайры барлыгъынгы айтмасанг турлукъ туююлме»,— дейди. Къарашауай: «Ай, бёрю ашарыкъ, адам тил билесе да»,— деб къууаныб, хурджунундан алтын башмакны чыгъарыб Гемудагъа кёргюзтеди. Гемуда: «Аны айтсанг'а сен манга»,— деб секириб ёрге къобуб. «Ол башмакъ Хийсар ханны кызыны башмагъыды, аны джолуна мен бек устама, сени ата тукъумунг алау-ганла мени сыртымы ол кыызгъа джюрюй тауусхандыла. Мин энди сыртыма»,— деди...

Кете-кетиб Къарашауай бир узакъ джолда, ёзенде кече къалады, атны джерин алыб, ат джерни башына джастыкъ этиб джатады. Гемудагъа да кишен салады, ол джер бир ханны кызыны джери болады, ол кызыны ауазын эштген ёлюб къалгъанды.

Ол кыыз эртденликде эртде къобуб, мияладан этилген къаласыны башына чыгъыб, не барды, не джокъду деб тегерекге къарайды. Къарагъан заманда, Къарашауай бла Гемуданы кёреди. Кыыз Къарашауайгъа айланыб, ачыуланыб эки да, юч да кычырады. Къарашауайны уяталмады. Уяталмагъандан сора, тюшюб барыб, кесини атыны джерин салыб, сауутун-

сабасын да тагыб, тюзюнлей Къарашауайны юсюне барыб, атасын, анасын къаргъайды. Къарашауай ёрге кётюрюлюб: «Елгенле бла кюрешмей, дунядагыбла бла кюрешсенг да болур»,— деди. Андан сора кыыз Къарашауайгъа хата эталмазлыгъын билиб, барыб Къарашауай бла саламлашыб: «Не джорюйсе, не айланаса, ахшы улан? — деб сорду. Къарашауай кесини кыйры баргъанын айтыб кыызгъа билдиреди. Кыыз: «Мени да нёгер эт»,— деб Къарашауайдан тиледи. Къарашауай кыызны нёгер этиб алады. Экиси да атланыб кетдиле.

Джолда бара баргъанда бир джаш агъачны кыйырында бир марал кийикни сермей да бутундан тутта, дагыда джибере да къоя, дагыда сермей да тутта, джылай тургъанлай юсюне барадыла. Къарашауай джашха: «Нек джылайса, не болгъанды. Тейри юйюнгю кырылыкъ, адам этмегенни этесе да»,— деди. Джаш айтды: «Мени атам тау кийикни бир секиртиб тутуучу эди да, мен'а эки секиртиб, ючюнчю секиргенде туттама, аны ючюн джылайма»,— деди. Ол джашны да Къарашауай бла кыыз кеслерине нёгер этдиле.

Дагыда кетиб бара бир улуу сууну бойнунда бир джаш, сууну да, ташланы да аузуна уртлай да ызына тёге, дагыда кычыра да джылай тургъанлай юсюне бардыла. Къарашауай джашха: «Нек джылайса, не болгъанды, адам этмегенни этесе да»,— деб сорду. Джаш былай айтды: «Мени атам сууну да, ташны да, юзмезни да бирге уртлаб къоюучу эди, мен'а таш бла сууну болмаса урталайма да, аны ючюн джылайма»,— деди. Ол джашны да нёгер этиб алдыла, джолларына тебретдиле.

Бара-барыб дагыда бир джашха тюбедиле. Ол джаш къумурчха тебеге къулагъын салыб тынгылаб

тургъанлай юсюне барыб: «Алан, не бауурланыб тураса?» — деб сордула. Джаш алагъа былай айтды: «Къумурчхала къатын аладыла, къыз бередила да бир экиджашар ючюн джарашмайдыла да, анга тынгылаб турама», — деди. «Ахшы, алай болса — сен бизге нёгерсе», — дедила. Ол джаш да алагъа нёгер болуб атланыб кетдила.

Хийсар ханны юйюне къонакъгъа тюшдюле. Хийсар хан алагъа: «Не айланасыз, не джюрюйсюз, къонакъла?» — деб сорду. Ол заманда Къарашауай нек баргъанларын айтыб билдиргенди. Хан айтды: «Ахшы, алай эсе, сизни юч да зат бла сынаим да, аланы толтурсагъыз, андан сора элтирсиз къызны, — деди. Чабыучум бла чабыучунгу сынашырма деди. Чабыучунг чабыучуму озса, аны бла утаса мени. Андан сора ашаучунг ашаучуму озса, анда да утаса. Сора ингирликде багъыр печни ичинде кесинги олтуртуб, тёрт джанында тёрт кёрюк орнатыб юфгюртюрге да, эртденликге дери саулай чыкъсанг, къыз сеникиди.

Андан сора Къарашауай, кийикни сермей да бутундан тута тургъан джашны чабаргъа джиберди. Джаш бла чабаргъа хан да къуртха къатынны джибере... Къуртха къатын бир суулукъну, юч хычинны чыгъарыб ашайыкъ деди. Джашха суулукъну ичирди, джаш эсириб суулукъну да джиякъ тюбюне салыб джукълаб къалады. Къуртха къатын къачыб кетеди. Андан сора къумурчха тёбеге къулагъын салыб тынгылагъан джаш джерге къулагъын салыб тынгылайды. Ол: «Чарыкъ таууш келеди, чабыр таууш'а келмейди», — дейди. Къарашауайны къыз нёгери къараб, джашны джиягъыны тюбюнде суулукъну садакъ бла атыб уруб, джашны уятады. Джаш тёгерегине къараб, нек келгенин билиб, джолгъа тебрейди, къуртха къатынны къуууб, джетиб джол джанына уруб атады, ке-

си да белгиге алгъа джетеди. Алай бла Къарашауай утады.

Экинчи кере хан кесини ашаучусун Къарашауайны ашаучусу бла эришдиреди. Ёгюзле, гаммешле союб, чийли-бишли этиб эки юлюш этеди. Ол заманда Къарашауай черекни ташы, сууу бла бирге джухтан джашны аша деб салады. Хан да кесини ашаучусун салды. Сагъат да турмай Къарашауайны ашаучусу кесини юлюшюнден къутулуб, ол бирсини юлюшюнден да бир эки сермейди. Аны бла да Къарашауай утады.

Андан сора Къарашауайгъа ингирликден эртденликге дери багъыр печни ичинде олтурургъа тюшдю. Багъыр печь къызыб башлагъанда, биягъы ол черекни уртлаучу джаш нёгери, черекни уртлаб, багъыр печни юсюне къуюб, джауун джаугъанча сундуруб, печни сууутуб, танга чыгъарады. Хан, Къарашауай кюйген болур деб, эшикни ачыб къараса, Къарашауай бутун да чалиш салыб, олтуруб болгъанды. Андан сора: «Бары бла да дженгдигиз», — деб хан къызын арбазында бутагъы болмагъан алтын терекни башына миндириб, элтигиз деб къояды. Къумурчха тёбеге башын салыб тынгылагъан джаш къумурчха болуб, къызгъа чыгъыб кетиб къызны джиб бла энште бериб, кеси да энште тигелеб келеди. Алай бла, Къарашауай Хийсар ханны къызын кесине джашау нёгерге алыб кетеди...

КЪАРАШАУАЙ ЧАРИШДЕ

артланы заман заманда тюрлю-тюрлю чариш-
лери болгъанды. Бир джолда 15-кюнлюк узакъ
джолгъа чариш салгъандыла. Сайлама атланы
джыйгъандыла. Атланы ичинде Ёрюзмекни
къолан алашасы, бир акъ ат, дагъыда бир чыч-
хансырт ат да болгъандыла. Энди ёчню ол юч
атдан бири аллыкъды деб мурат этгендиле.

Къарашауай чаришни хапарын эштгенди.
Гемуданы да ала бла бирге чаришге салыргъа
суюгенди.

Чаришчиле бирер кынгырбоюн атлагъа миниб атланырыкъ джерлерине джыйыладыла. Эсирик атла, аякъ юсюнде тохтамай, пырхылдаб, бирер жанлары бла тебсейдиле. Хар бириси ёчню алыб, джигитлиги бла Ёрюзмекни ариу кызы Агунданы тилерге деб умут этеди. Халкъ ол джерге тул-туман болуб джыйылганды. Ол кезиуде зыкгыл Къарашауай да маштакъ Гемудасына миниб, аты да сынчыкълай алай келеди.

— Ой, чаришге барлыгъ'а энди келди. Ант юйюн къурутха эди, аны аллына уа къанатлы да ётмесе,— деб бир къауумла: ««Эй, джашла, джюйрюкде сын джокъду»,— дегенле, кюлмегиз дегенле да болдула.

— Чаришге барыргъа манга да эркинлик беригиз,— деб Къарашауай тиледи.

Масхара этиб кюлдюле. «Ой, хариб, сен'а не этеме дейсе, къой, аякъ тюбде къалыб эзилirse»,— дедиле.

Къарашауай тохтамады. Барыб Ёрюзмекден тиледи. Ёрюзмек эркинлик берди. «Барма къоюгъуз, джашды, мудах этмегиз, ол да чабалгъанына кёре келир,— деди.

Чаришчиле чабар джерлерине кёз туурадан джокгу болуб ташайдыла. Къарашауайны Гемудасы да ала-ны ызларындан гуппур болуб, сынчыкълай сыртдан ауду. «Ай, зауаллы къуш джетерни барыууна къарачы, ат чабса ит да чабар»,— деб харх болдула.

Гемуда кёз туурадан ташайгъанлай, джелча тебреди. Чаришчилеге кесин кёргюзтмей бир жанлары бла озуб, чабар джерине джетиб тохтады. Бир бёлек замандан сора ала да джетдиле. Тамаша-сейир болдула.

— Аха! Улан, сен бери къайдан чыкъгъанса, бизден анда къалгъаненг да, — дедиле.

— Мен да сизни ызыгъыздан аяусуз чабыб келгенме, сизни уа кёрмегенме, — деб сансыз джууаб къайтарды.

— Ыхы, биз аулакъда къау-къалакъ эте акъырын келгенбиз, бу джигит'а джетеде деб къысха джолну чабыб маштагъын тюгендиргенди, энди ызына къалай баралы, — деген лахорланы этдиле.

Къарашауай лахорланы эштди, болса да джукъ айтмады. Атланы сорукъдурдула, сора айылланы къаты тартыб, чаришге бошладыла. Къарашауайгъа аз да акъыл бёлмедиле. Къачан болса да бир заманда келир деб кетдиле. Къарашауай да аланы ызларындан сюрдю. Джетиб алгъа ётдю, дагъыда артха къалды. Экинчи кере да джетиб алларына ётдю. Дагъыда артха къалды. Алай эте, эм ахырында кёз джетмез узакълыкъгъа барын да артда кёюб, чекге джетди. Андан аны тегергине басындыла.

— Джигит, сен къалайдан къайтыб келесе, ала бла бармагъанмы эдинг? — деб олсагъатчыкъдан сордула.

— Мен ала бла баргъан эдим, ала бла да къайтханма, — деген джууабны берди.

— Да ала къайда къалгъандыла?

— Ала да келе къалгъандыла, — деди. Болса да ийнанмадыла. Шургу болдула. «Баралмай, къалайдан эсе да къайтыб келгенди», — деб кёйдула.

Бир бёлек замандан сора чаришчиле узакъдан кёрюндюле. Халкъ бири бирин тюртюб къарайды. Акъ атны белинден ал джаны кёлан атдан эсе чекден алгъа ётдю. Ючюнчюге чычхансырт ат келди.

Энди ёчною юсюнден даулаш болдула. Бир къаууму Къарашауайгъа, бир къаууму да акъ атлыгъа берирге дедиле.

Акъ атны иеси чурум этди: «Ол мындан ала бла

кетмегенди, баралмай джолдан къайтыб келгенди», — деб тохтады.

«Баргъанмы эди?» — деб чаришчилеге сордула. Чаришчиле ары баргъанын, бери озуб кетгенин да джашыралмадыла. Суюмеселе да, болумун айтдыла.

Акъ атны иеси дагъыда дау илиндирди: «Биз аны чаришге къошмагъанбыз, ол кеси кесин къошуб айланганды. Анга ёч берирге тийишли туююлдю», — деб сёз салды.

Ол заманда Къарашауай Гемудагъа секириб минди. Акъ атны тартыб, Гемуданы бойнуна салды. Ары бери да бир эки джагъалаб, сора келтириб, иесини алына атды. Халкъ тамаша болуб, къарс урду. «Ёч, ёч, ёч!» — деб бирден кычырдыла.

Къарашауай ёчню алмады. «Мен сизге ёч салыб чабмагъанма, алай бош, эрикгенден, кёз ачаргъа чабханма, сизни ёчюгюз манга керек туююлдю», — деб Гемудагъа миниб кетиб къалды.

ДЖЫЛКЪЫНЫ ДА БЕРИБ КЕТДИ

барашауай — Алауганны деу джашы,
Чыран бузла болдула сууу, ашы.

Ол болгъанды нартны пелиуан баласы,
Томуроулай, эмеген къызд анасы.

Юч джыллыкъны ол юч кюннге ёсгенди,
Акъ маралланы тутуб кесгенди.

Анасындан джашырдыла ёсгюнчюн,
Тулпар болуб, пелиуан кюч келгинчин,

Къарашауай маркъа болуб келгенде,
Деу кючю бла анасын да дженгенде,

Алауган базынды тулпар джашына,
Джютю къарады кёзюне, къашына.

Адам тенглешалмаз кючюн ол кёрдю.
Кёкюрегин, санын кирпилдеб керди.

«Къарашауай» атаб, ол кюн атына,
Алыб барды Гемуданы къатына.

— Сен нарт болсанг, ма бу ат болур, — деди
— Танышыгъыз! — деб, алгъышлаб берди.

Танышдыла, бир бирге сёз бердиле.
— Ёлсек, къалсакъ да бирденбиз, — дедиле.

Суугъа кириб, таугъа ёрлеб кёрдюле.
Тюзде да джюрюб, бир бирин билдиле.

Гемуданы айыл тутмайд керилсе.
Юзюлелле, толкъун тебинсе.

Сатанайны сийдиги бла къатдырыб,
Болат¹ айылла ишлетди джарашдырыб.

Къарашауай джюрюйд, джамчысын кийгенлей,
Гемуда да асхайд къулакъларын ийгенлей.

Аланы кючлерин киши сезмейди.
Къараб кёрген'а, кюлмейин тёзмейди.

¹ Болат — кърч.

Схуртуклада улуу чариш болгунчу,
Тергемелле ат чариште озгунчу.

Къарашауай тиледи чаришге барыргъа.
Масхаралаб, унамалла биргелерине алыргъа.

Бир Ёрюзмек Къарашауайгъа изни берди.
— Сакъ бол, аякъ тюбде къалырса! — деди.

Къарашауай барындан да кеч кетди.
Къайтханда, чакъырым¹ алгъа джетди.

Ёч алыргъа базгъан биреу бар эди.
Хорлатханда, — Бу зыкгыл'а кимд? — деди. —

Бу, джыйындан туююлдю, — деб дау этди.
Ол сёз Къарашауайны мыйысына ётдю.

Махтанчакъны атын кётюрюб алды,
Джуммакъ² эте келиб, аллына салды.

— Ма, атынгы, ёчюнгию да ал энди! —
Деб танытмай, ишан³ кёюб кетди.

Эки деуден тууду ол пелиуан джаш
Къарыуу бла болгъанды ол нартха баш.

Къарыусузну кёрсе — ариу сёлешгенд,
Ёхдемлени кёрсе — аспар⁴ демлешгенд.

Пелиуан Къарашауай татлы сёзлю болгъанды,
Ачы сёзлюлеге да тёзюб къалмагъанд.

¹ Чакъырым — бир кычырым.

² Джуммакъ — бирге кысыб.

³ Ишан — белги.

⁴ Аспар — улуу, ёхдем.

Гитчеликден Гемуданы алгъанды,
Эски джауурлугъун анга салгъанды,

Аны джюрегине кьоркъуу келмегенд.
Эталмам деб бир затдан элгенмегенд.

Бир кюн Къарашауай Ёрюзмекден тилегенд:
Сен мени да джортууулгъа элт, — дегенд.

— Да, хариб, сен сабийсе, болалмазса,
Джашса, нартла бла айланалмазса,

Нарт джортууул, джел ургъанлай барады.
Юч — төрт кюнню ашсыз, джукъусуз къалады.

— Угъай, — дейди, — джаш болсам да джюрюрме.
Сиз айтхан джумушну мен да этерме.

Нёгерлери суймедиле барырын,
Онгсундула аны бармай къалырын.

«Да, хариб, кел, биз болгъанлай болурса,
Болалмасанг'а, — деди, — къошда солурса».

Тебретиле хауаны джел этдире,
Туякъ тауушлары джерни тебдире.

Гемудасы кёз туурада сынчыкълайды.
Ташада уа, илячинча сылдыжырайд.

Чаба, джорта талагъа джолукъдула,
Агъач талада бир кесек солудула.

Къабхынлагъа барыр оноу этдиле
Къарашауайгъа уа — былай къал, деб кетдиле.

— Биз келирге отун джыйыб тур,— делле,
Кеслери да джалпакъ сыртны ёрлелле.

Къарашауай аслан кибиб тебинди.
Уллу тереклени ташыб тебреди.

Къош ишледи, отун джарды, от джакъды,
Уугъа барыб бёлек маралны табды.

Атыб-атыб ол аланы ёлтюрдю,
Джыйыб барын бирден кётюрдю.

Маралланы сыдырды терилерин,
Ала бла джабды къошну хар джерин.

Нартла джукъ да табмайын, кеч келдиле.
Ала, улан, бу къош кимнид? — дедиле.

— Ма бу къошда бёлек адам турдула,
Мен келгенде, сизден хапар сордула.

Сизден хапар айтханымда алагъа,
Думп болдула,— деди,— агъач талагъа.

Нарт батырла керти да ийнандыла.
Махтауну да кеслерине алдыла.

Къарашауай аны эталыр деб билмелле.
Ол оюмгъа арталлы да келмелле.

Экинчи кюн башха джерге къондула
Къарашауайны да биягъыча къойдула.

Тулпар Къарашауай тюненеча этгенде,
Кюн да батыб, къарангылыкъ джетгенде,

Нёгерлери къуппа-къурлай келдиле,
Марал териледен къошну кёрдюле.

— Къайдан табдынг муну уа? — деб сордула.
Къарашауай алдагъанда, кертти сундула.

— Сизни кючюгюзден табдым аны да, —
Деб айтханда, ийнандыла дагъыда.

Алай эте бир бёлек кюн ётгенди
Сора Къарашауай былай сынау ётгенди:

Биягъыча къошну ол джарашдырды.
Ингирикге хар затны къурашдырды.

Джан чыдамаз бир бузлауукъ тиледи.
Тилегине кёзю бла тубеди.

Сууукъ уруб, джетди аллай тул-туман;
Кёз ачдырмай басды бузлауукъ боран.

Нартла бёлек атчыкъ сюрюб келдиле.
Кючден-бутдан от джарыкъны кёрдюле.

Боран урса, бир бирге сюрюшелле,
Джол табмайын тирелиб тюртюшелле.

Къарашауай къарайд сейирликге туурадан,
— Бери, бери! — деб кычырад буруудан.

Бузлаб кёбчеклеге джабышхандыла
Тюшалмайла, юшюб къабышхандыла.

Къарашауай джетиб айылларын бошлады,
Ат джерле бла къошха ташыб башлады.

Атланы да сюрюб, тогъайгъа урду.
Нартланы да джылы ашдан тойдурду.

— Аха, — дейди, — сизден кючлюдамы барды?
Бу бурчакъдан ¹ джунчуймуду джигит нарт?

Иймендиле, тынгылалла бары да,
Къарашдыла бир бери, бир ары да.

Къарашауай сюйдю барыргъа джигитликге,
Экинчи кюн айтды ол Ёрюзмекге:

— Изни берсенг, бир къыдырыб келирем,
Сыртны, тюзню, дунияны бир кёрюрем.

— Да, хариб, бар, нек бармайса, эригесе.
Айлан, джюрю, алай сакъ бол! Сабийсе.

Гемудасын тартад иер салыргъа,
Ол эринед аны ызындан барыргъа.

Гемуданы салынад къулакълары.
Эти арыкъ, асхайды аякълары.

Нартла аны хыйлалыгъын билмейле.
— Аны бла къалай барлыкъды, — дейле.

Деу Сосурукъ Ёрюзмекден тиледи:
— Джашха сен къолан атынгы бер, — деди.

Къарашауай Ёрюзмекни атына минди,
Маштагъын да адеж тартыб тебреди.

¹ Бурчакъ — бузлауукъ.

Узайгъанлай Гемуданы бошлады,
Джюйрюклюгюн къуш учханча башлады.

Кёз джумгъунчу джетди ол узакъ джерге,
Талай джылкыны джыйды бир ёзеннге.

Маджалларын, къабыб, джаралы этди.
Джылкы къошну сюрюб Къарашауайгъа. джетди.

— Аха, энди сен сёзюме къулакъ сал,
Бу джаралы атланы кесинге ал!

Сау атланы сен нартлагъа берирсе,
Джукъ сорсала, бёрю талагъанд, — дерсе,

— Ахшы, — дед да, Къарашауай буруу ишледи.
Джылкыны сюрюб буруугъа бекледи.

Сора ол барды да нартлагъа айтды.
— Бир джылкы бард, къарагъыз, — деб къайтды.

Ала барыб, къабхынланы кёрдюле.
— Эй-хей, бу уа уллу ырысхыд, — дедиле.

Джигит Къарашауай сюргенди деб билмелле,
Джылкы бла къайтыр оноу этдиле.

Къарашауай тиледи Ёрюзмекден:
— Юлюшюмю бер, — деб джылкы бёлекден.

Нёгерлери аны унамадыла,
— Элге сюрсек, алырса, — деб къойдула.

Ёхдем Къарашауай джууабха бюсюремеди.
Мычымай Гемуданы иерледи.

Чартлаб чыкъды агъачха ол джыйындан,
Къарашдыла зыктыл джашны ызындан.

Чынарланы къауураныча ууатды,
Дагъыда бир агъач буруу орнатды.

Ызы бла уруб, джылкъыгъа кирди,
Къойланыча тутуб, атыб тебреди.

Джаралы атланы кесине алды
Джарасызла нёгерлерине къалды.

Нарт батырла тамашагъа къарайдыла,
Джукъ да айтмай, не этерин марайдыла.

— Аха! — деди, — джылкъыны эки бёлдюм,
Джаралы атланы кесиме алдым.

Бу сау атланы айырдым мен сизге,
Дауу болгъан бармыды энди бизге? —

Деб юлюш алыб, аллына этди,
Сюрюб, кёз туурадан ташайыб кетди.

Нартла аны ким болгъанын билмелле.
— Танымай иерге джарамаз, — делле.

Эки кере келечиле ийдиле,
Джылы джууаб алалмайын келдиле.

Ахырында, кеси Ёрюзмек кетди.
— Эй, джигит! — дей, ариу сёз айта джетди.

— Улан, кимсе, айт, сюеме билирге
Ант этеме, Агунданы берирге! —

Дегенинде, Къарашауай бурулду анга.
Деди: — Мени джууабым олду санга:

Нарт Дебетни джашы Алауган — атам.
Эмеген къызды мени анам.

Минги-Тауда буз тешике ёсгенме,
Сютюм болмай, буз сюммеке эмгенме, —

Деб Ёрюзмекге джууаб этди.
— Бу джылкы да сени болсун, — деб кетди.

ДЖОРТУУУЛДА

Бир эртденликде нарт батырла джортууул-
гъа барадыла деген хапар джайылды. Ол
хапарны эштгенлей Къарашауай атасына ба-
рыб: «Манга нартла бла джортууулгъа барыр-
гъа эркинлик бер, ала бла юйрениб, мени ба-
тырлыгъым, джигитлигим, усталыгъым да
ёсер, алай къатынланы ичинде туруу бла уа
менден джукъ чыкъмаз», — деди.

Атасы аны тилегин къабыл этгенде, Къара-

шауай, эрлай, атланыр к'айгыгыга кирди, джол кёллю болду.

Нартла джортууулга барыры алында Ёрюзмекге джыйылыб, узакъ джортуууллага аны башчылыгы бла барган адетлери эди.

Къарашауай бир зыкгыл кийимни кийиб, хыйла акылы маштакга — Гемудага миниб, ол да кесин асхагъанча кёрюзте, Ёрюзмекге барады. Джолда бара ол бир нарт элге ашарга к'айтады. Ашаб бошагъанлай, сюрюучюле Къарашауайдан тиледиле:

— Дженгилирек кет ансы, нартны бугъасы малла бла келеди, асхакъ маштагынгы кёрсе мюйюзю бла уруб джамызын джыртар, — деб билдирдиле.

— Ингирлик салкын айланырдан алга кетерик туююлме, — деб Къарашауай джууаб к'айтарды.

Сюрюучюле Къарашауайны буга бла кюркютуб, терк кетерир ючюн кёб сылтаулары кёрюзтуб кюрешдиле, алай болса да Къарашауай алага тюрлю-тюрлю чам-лакъырдала эте, ингирге дери мычыды.

Ингирликде малла төрт джанындан, бир бирине тийише, стауатха айлангандыла. Буга жангыз кеси бир жанларында гюрюлдей, аягы бла джерни к'азыб, зылдыларын кёкге учура келиб, тагылыб турган Гемуданы кёргенде, шытыларын бурун тешиклеринден сызгырыб атхан халында к'айырылыб, Гемудага окъча атылды.

Сюрюучюле ол тамашаны кёргенлеринде: «Ой, Къарашауай, маштагынга бир къарачы! Буга аны хауага атса, андан келиб джерге тийсе, «тоб» деб чылгъанын кёрюрсе, — дедиле.

— Къарайыкъ, джигитле, къарайыкъ, не болса болсун, — деб джууаблады Къарашауай.

Ма энди, аха, энди маштакны силдеб кёкге атады деген муратда, сюрюучюле кёз к'акъмай къарайдыла.

Алай болса да иш сюрюучюле айтханча болмады. Бугъа джетиб маштакъ Гемуданы мюйюзю бла къркюнчлу сермеб тебрегенде, Гемуда табаны бла аны ол къадар кючлю ургъанында, туягъы бугъаны мыйысына дери кирди. Махтагъан бугъаларына да къамичини джетдириб, Къарашауай кѣз къарамдан ташайыб кетеди.

Сюрюучюле армау болдула, ауузларын ачыб ызындан къарадыла, асхакъ Гемуда да, асхагъанын кѣюб, Къарашауайны окъ атылгъанча алыб ташайды.

Къарашауай андан сора аллай затха да тюбемей, нартла Ёрюзмекге джыйылыб джортууулгъа хазырланыб тургъанларына келеди.

Зыкгыл Къарашауай къонакъ юйню аллында асхакъ Гемудадан тюшюб, этер ишин ойлашады.

Ол таб заманны мараб, Ёрюзмек болгъан джерге кириб, ма былай айтады:

— Ёрюзмек! Сени башчылыгъынг бла нартла къысха заманда джортууулгъа барадыла деб эштенме, ала бла барыргъа манга да эркинлик бер, деб келгенме. Мен бир джарлы сабийме, бир къарт анам барды. Кереклилик бек уллуду. Мен да бир затыгъызгъа джарарма. Джумушугъузну этерме. Къош ишлерме. Къошну, хапчукланы сакъларма. Шапалыкъ этерме. Аякъ, къашыкъ джууарма. Къысха сѣз, не кереклигизни да этерме. Мени сабийлигиме, анамы къарт кърыусулугъуна да къараб, этген джумушум ючюн нартла табхан хазналарындан манга да бир кесек тигимчик берирле, — деди.

Ёрюзмек, зыкгыл джашчыкъны ол халда тилегенин кѣргенде, джазыкъсыныб, аягъындан башына дери къараб: — Ах, джазыкъ джашчыкъ! Сен алыкъа бек сабийсе, бу асхакъ маштакъдан сора атынг да джокъду, нартла улуу кърккюулу кыйынлыкъланы хорлаб, су-

ху джюрюйдюле, ала бузлауукъ сууукълада, кызыгу иссиликде эки — юч кюнню ашамай, солумай джюрюгенлери болады. Сен ол кыйынлыкъланы кетюрюб нартла бла джюрюялмазса. Сен нартланы ызындан джеталмай джолда кылыб, кыйда болса да бошунакыга джоюлурса, андан эсе, джазыкчыкы, мында кылыганынг ахшыды. Мен санга не болса да бир джукыла берейим, сен, улуу кыйналмай, ол саугыаны элтиб кыарт ананга бар! — деди.

— Ай, ауруунгу алайым, Ёрюзбек! Сен манга, мени кыарт анама да ахшылыкы этерик эсенг, шо мен нартла бла барырча ыразылыкы бер! Не ючюн десенг, сен берген болушлукы бизге бир бёлек заманга болукуду, аны ашаб бошагындан сора уа мен анамы не бла джалчытайым? Сен мени ала бла ийгенден улуу ахшылыкы манга этерик туйюлсе. Мен нарт батырла бла джортууулгы барсам'а, кёб кыйынлыкыны сынаб чыгырма, чыдаб тёзерге юйренirme. Аланы батыр чабханларын кёрюб, мен да алача чабаргы уста болурма. Батырла бла джюрюб, аладан юлгю алыб, мен да нарт батыр болурма, андан сора уа кесим да кыазаныб гырджын кыабын маджарырма. Башханы тигим юлюшо бла джашаргы суймейме, мени ала бла джибер, — деб тохтады.

Ёрюзбек Кыарашауайдан ол сёзлени эштгенде, ол кыадар бюсюреди, сора, башха бир сёз кыошмай, биргелерине элтирге джюрек ыразылыгыын билдирди.

Энди нартла джортууулгы чыгыаргы Ёрюзбекке джыйылдыла. Ол джыйында Сосурукы, Рачыкыау, Шырдан, Сибилчи, дагыда бир кыауумла болдула. Кыарашауай да аланы тийрелеринде кёрюнюб джюрюйдю.

Нарт батырла джолгы хазыр болгыанларында, Кыарашауайгы улуу кёз-кыулакы бермей, будуман

этиб, элни туурасындан ташайдыла. Къарашауай асхакъ Гемудасына миниб орамгъа чыкыгъанда, сабийлени кесине къаратды.

Сабийле аны кёргенде: «Ай анасыны, къуш тугар'а энди барады», — деб хиликгя этиб атына, кесине да кюлдюле, бири чыбыкъ бла джамызына къатылды, бири тыягъын къулагъына сукъду, бири къарнына тюртдю, бири да къуйругъуна чанчыб тебреди. Джашла: «Ай гяуур къушджетер!» — деб харх болдула.

Къарашауай сабийлени ортасындан дженгил чыгъар ючюн, Гемуданы къамичи бла-къамчи бла сылай эди, алай болгъаны ючюн Гемуда алгъа атламай, джогъын этиб, чочуб артына, Ерюзмекни юю таба барады. Къамичи бла ургъан сайын бекден бек чочуб башлайды. Ахырында, сабийле аны туююб, арбаздан тышына чыгъардыла. Гемуда бир кесек джебелей барыб, дагъыда джогъын этиб, ызына арты бла келеди.

— Джибермегиз! Джибермегиз! — деб ала чыбыкъла алыб чабадыла. Сабийле туююб, ол табанлаб, чочуб, не болса да, элден чыгъарадыла да ызындан къараб: «Ма санга, ол'а батыр нарт атлы, энди ол нартланы къараб да кёрмейди, джолдан къайтыб келликди», — деб масхарайдыла.

Гемуда аланы туурасында акъырын асхай барыб, кёзден ташайгъанда сыфаты тюрлениб, кесини джюйрюк барыучусуча атламланы салыб, нартлагъа къысылады. Аланы туураларына джетгенде, биягъы адетин этиб, акъырын атлаб, асхай тебреди. Нартла Къарашауайны унутхан эдиле. Ызларындан джетиб кёрюнгенинде Ерюзмек тамаша болуб: — Ай хариб джашчыкъ! Биз сени унутуб къойгъанбыз, бизни къалай джеталдың? Ол къадар акъырын биз да джюрюмегенбиз, — деб джабсарды.

— Ай аурууунгу алайым, Ёрюзмек! — бу аман маштакъны джаммызларын тјое тјогендирдим, кесим да аманны-кебинден джетдим.

— Аперим, аперим, сайлама джууугъум, бизден артха къалмадың! — деб Ёрюзмек аны эркелетди.

Гемуда къап-къара терлеб, къулакълары да эншге салыныб, кесини да тјогеннген халын кѣргенлеринде, нартла Къарашауай керти айта болур деб ийнандыла.

Кѣбмю бардыла, азмы бардыла, къыдырыб бир джерге джетгенлеринде, алайда тохтаргъа дедиле. Атладан тјошдюле, хапчукларын алдыла, атланы бир бирине къантардыла, айылларын да бошладыла.

Бир кесек заманга атланы солутдула, кеслери да кенгеш этдиле. Къарашауайны алайда къалдырдыла. — Кече къалыргъа бир табыракъ джер табыб, от тиргизиб тур! Биз къарангы болгъан кезиуде келирбиз, — деб атланыб «Къабхынлагъа» кетдиле.

Ала кетгенлей Къарашауай этген буйрукъларын толтурургъа киришеди. Джайылыб, бир агъач таланы табады. Тѣгерекге айланыб бир бѣлек терекни сындырыб алады, келтириб келиб къош ишлейди, ызы бла ичинде от тиргизеди.

Андан сора Къарашауай Гемудагъа миниб, марал уугъа садакъ окъча барыб тебрейди. Ол, кийиклени излеб кѣб да айланмай, бир улуу марал сјорюуню ызындан болады. Къуууб араларына киргенлей, дже-тиб къазыкъ бла уруб, бир бѣлегин ѳлтјореди. Аланы бир бирге байлайды, Гемудагъа джюклеб къошха келтиреди. Тјоу дегинчи терилерин сыдырыб, ала бла къошну башын джабады. Этлерини джартысын къазаннга салады, къалгъанын шишлик этиб отджагъагъа джарашдырыб джаяды. Къарашауай барын да хазыр этиб, энди нарт батырланы келирлерин сакълайды.

Ашхам кѡппа-кѡарангы болду. Нартла арыб, талчыгыб, бир зат да келтирмей келдиле.

Ала кѡшну марал териле бла джабылыб, отда эт кѡзан тылпыу эте, отджагѡда шишликлени да хазыр болуб тургѡанын кѡргенлеринде, хычыуун сейирсиниб: «Бу кимни кѡшуду? Бу ахшылыкѡны кѡайдан, кѡалай, не себебден табханса? — деб джютю кѡараб сордула.

— Бу сизни насыбыгѡызгѡа табылгѡанды, — деб Кѡарашауай джууаб этеди. — Сиз кетгенлей мен кѡш салыргѡа таб джер излей джайылгѡан эдим. Айлана келиб бу джерге джетгенимде, арбазда маралла кесилиб, отда этле, шишликле бише, кѡшну башы да марал териле бла джабылыб, ичинде да бир бѡлек адам олтуруб тургѡанлай юслерине тюртюлдюм. Ала мени кѡрюб, джууукѡ бол кѡошха дегенлеринде, мен да угѡай демей кирдим. Мени сыйлаб бошагѡанлай, бери не себебли тюшгенсе, деб бары да бирча сордула. — Да мен'а джортууулгѡа чыкѡгѡан нартланы шапаларыма, ала мени от хазырларгѡа кѡюб кетгендиле, — деб джууаб этдим.

— Нартланы атларын айтчы, кимдиле? — деб сордула.

— Аланы уа Ёрюзмек, Сосурукѡ, Рачыкѡау, дагѡыда башхалары, — деб бошагѡанлай, ма бу сиз кѡрген затланы барын да кѡюб, бири да кѡалмай кѡачыб, думп болуб кетдиле. Бу ырысхы, бу насыб сизни улуу болгѡан махтаулу кѡюгѡюзню юсю бла табылгѡанды, — деб хапарлады.

Кѡарашауайны сѡзюне нартла терк окѡуна ийнандыла. Зыкгыл Кѡарашауай кесини маштакѡ аты бла ол затланы этер деб ѡхтем нартланы акѡылларины келмеди. «Аллай насыб бизни титиретген кѡюбюз

бла табылгъанды ансы. Къарашауай'а аны къайдан этиб болаллыкъ эди», — дедиле.

Да, къалай алай болгъан эсе да, нартла ол табылыу-гъа бек къууаныб, шишлик токалла бла сыйланыб джатдыла.

Экинчи кюн эртденликде турдула да алайдан кетиб, башха джерге бардыла. Биягъы Къарашауайны алгъын джолча шапагъа къоюб, кеслери джортууулгъа кетдиле.

Ала кетгенлей биягъы Къарашауай алгъынны джолча къош ишлейди. Эрлай, маралланы къырыб, терилери бла къошну башын джабады. Ашарыкъны уа алгъындан эсе бюгюн кёб да иги этеди.

Биягъы нартла тюненеден эсе бюгюн бек арыб, джукъ да табмай, къарангы бола, къайтыб келдиле. Келиб къарасала, быкъылагъа марал этле тагъылыб, терилери бла къошну башы джабылыб, отджагъада шишликле джау ийис эте, Къарашауай да аланы ары-бери айландыра, маштакъ Гемуда да от джарыкъда отлай тургъанлай кёредиле.

Къарашауай нартлагъа хапарны тюнене айтхан кирик, тюлендирмей, бюгюн да ол халда айтды. Ол ёхтем нарт батырла бу сейирлик ишлени Къарашауай этеди деб аз да, кёб да ишекли, грушха да болмадыла. Кеслерини къоркъунчлу, бёкем кючлерине базыныб: «Ол насыбны бизни джигитлигибиз табдырады», — деб ийнандыла. Ол болум бла юч кюнню ашырдыла.

Тёртюнчю кюн биягъы нартла джортууулгъа кетиб, Къарашауай кеси къалады. Энди бюгюн Къарашауай терен оюмгъа кириб тюшюнеди: «Мен къуру да былай этиб турсам, гынтдылы нартла мени этгеними билмей, табылынган ырысхыны кеслерини мах-

таулу батырлыклары бла келеди деб турлукъдула. Андан эсе, былай этиб турмай, ала мени кючюмю танырча, мен аланы кёзлерин ачайым» деб, Минги Таугъа айланган халында: «Эй, манга эмизик болуб ёсдюрген, Минги Тауну мингле бла буз сюммеклери, мен сизден тилейме, бу ёхтем, гынтдылы нартла кеслерини къарыуларыны джетген джерин сынаб тюшюнюрча, бир бузлатхан боран сиз джиберигиз», — деб тилек этди.

Таб ол айтханча, джетген джерин бузлатыб, гып-пыр къатдырыб бир боран айланды. Къарашауай зык-гыл кийимчиклери бла агъачха джайылды. Боран урады деб да сезмей, къош ишледи, улуу от этди, мараланы кърды, эт салды, шишлик этди. Къысха сёз, харзатны хазыр этиб, энди кеси да отджагъагъа олтуруб, нартланы къалай келирлерин сакълайды.

Энди ингир болубду, болса да алыкъа нартла къошха къайтмагъандыла. Ызы бла кече болду. Къоркъунчу боран, кёз ачдырмай, бузлатыб къысады. Бир кесекден сора арлакъда ат аякъ тауушну эштди, аланы келгенлерин билди. Болса да, хыйлагъа, кесин билмеген кибиб этдириб, къолуна бир мазаллы къазыкъ алды. Нартла от джылтырагъанны кёрюб, джууукъ келгенлеринде: «Эй! — Бери базыб келген кимди? Бу нарт батырланы къошуду. Аладан буйрукъ болмай мен бери бир кишини да къоярыкъ туююлме, келеме дегенни да джер къаны этерикме», — деб ол ачы къычырды.

Аны улуу тауушун эштиб, нартланы атлары элге-ниб тохтадыла. Атла чиммакъ болуб, нартла атланы юсюнде кюрушуб, башлары, сакъаллары чиммакъ, мыйыкъларындан буз шешала салына, не сёлешалмайдыла, не да къатылыб атланы атлалалмайдыла. Къарашауай'а, ёчгеге, танымагъан кибиб этиб, иги кесек за-

манны къязыкъ бла алларында сюелиб, сууукъдан дыгалас этдиреди.

Ахырында, Ёрюзмекни танымагъанча этиб, гузаба кычырыб чабады да: «Бу Ёрюзмекни бууурул аты ушайды да, ай медет, мен танымай джангылыб не зат этиб тургъанма», — деб Ёрюзмекге кыууулады. Атны джюгенинден тартыб от джарыкыгъа келтиреди. Ёрюзмекни аякълары ёзенгиге бузлаб, бутлары халтанлагъа¹ джабышыб болгъаны себебли, аякъларын кымылдатыб болалмады. Ол заманда Къарашауай айылланы бошлаб, Ёрюзмекни ат джер бла бирча кетюреди да, элиб отну джанына олтуртады. Къалгъанланы уа кимини къолундан, кимини аягындан, кимин да белинден сермеб, атны юсюнден сыдырыб алыб, отну тегерегине олтуртады. Нартла асыры кябышыб джунчугъандан, суудан джибиб чыкыгъан тауукълача кымсыз гуппушланыб олтурадыла.

Къарашауай, эрлай, отха отунла къалады. Бир кесекден нартлагъа татыулу аш ашатды. Болса да алыкъын нартла, иги эс джыйыб селешалмайдыла, санлаб бир бирине къарайдыла. Къарашауайгъа бурулуб къарасала уа, аны таныялмайдыла, биринчи кере тюбегенча кёрюнеди. Къыйынлыкъла да аны ючюн чыкыгъан сунадыла. Алай ёз муратын бири да айталмады. Мудахланыб, тынгылаб олтурадыла.

Къарашауай нартланы ол болумларын хайырланыу муратда алагъа айланыб: — Сиз сууукъ да болгъансыз, арыгъан да этгенсиз, эркинлик берсегиз, мен бюгече атланы кютер эдим, — деди. Ызы бла Ёрюзмекге къараб: — Ёрюмек, сен бууурулну бюгече манга бер! Сууукъ болсам, отха чаба да джылына турурма, алай

¹ Халтан — атны терлегени бутлагъа ётмез ючюн салынган тери.

болмаса, ол асхакъ Гемуда бла юшюб къалыргъа къоркъуулуду, — деди.

— Ай джзыкычкы, буурул сени ауруунг алсын, ол манга сенден багъалы туююлдю. Сен аны бла барыр эдинг, алай юсюнде джылы кийиминг джокъду, юшюб, джоюлуб къалырса ансы, огъай демейме, джигит, — деб Ёрюзмек эркелетди.

Ол сёзю эштгенде, Къарашауай, эрлай, хазырланыб, Ёрюзмекни бууурулуна минди, Гемуданы адеж тартыб, къалгъан атланы аллына къууалай, къошну туурасындан къарангыгъа ташайды. Арлакъгъа баргъанлай, нартланы атларын бир джанына къыстаб къояды. Кеси уа Гемудагъа миниб, бууурулну адеж тартыб бир джолгъа айланыб лохлайды.

Ёрюзмекни бууурул аты Гемуданы ызындан дже-тиб кючден-бутдан барады.

Къарашауай, тартыб, Адил суууна джетди. Уруб суудан ётгенлей, сууну ары джанында хыйсабсыз бир кёб джылкыны кёрдю. Алайда Гемуда Къарашауайгъа адам тил бла сёлешиб:

— Сен менден тюш да бууурулгъа мин! Мен'а джылкыны сюрюб былайгъа джетдирейим, — дегенде, Къарашауай ол айтханны этеди.

Гемуда олсагъат ачы кишнеб, джылкыгъа джете-ди да, бир джерге джокгу этгенлей, сюрюб-сюрюб Адил суууна урады. Джылкы гюрюлдеб суудан ётеди. Къарашауай суудан Гемудагъа миниб ётеди да, дагъы-да тюшюб, аны джылкыны сюрюрге бошлаб, кеси уа биягъы бууурулгъа минеди.

Гемуда джылкыны джокгу этгенлей сюрюб-сюрюб, джете да тишлери бла къаба эм маджалларын, эм ариуларын джаралы этеди.

— Мен атланы джаралы не ючюн этгенме, биле-

мисе? — деб Гемуда Къарашауайгъа сорады. Къарашауай «билмейме» дегенинде, Гемуда айтады:

— Сен билемисе, нартла къабхынланы юлешселе, шапаса деб санга арыгъын, джаралысын берликдиле. Сен'а ахшыларын алыр ючюн, сайлама атланы ол себеден джаралы этгенме!

Ол да хайыр. Энди Къарашауай танг аласына джылкыны, будуман этдириб, нарт къошну къатына урады. Нартла джукъу арада ат аякъ тауушланы эштгенлеринде, душман аскер гюрюлдеб чабды деб турадыла. Болса да Къарашауай джортуб келиб, аланы гузабаларын тохтатыб айтады:

— Мен сизни атларыгъызны кюте тургъанлай бёрюле улуу джылкы сюрюуню къууб келгенлерин кёрдюм. Ала мени кёргенде чачылыб къачдыла, джылкы да юркюб келиб мени атларыма къошулду. Гюрюлдеген тауушлары бла сизни гузаба этген да ма аладыла.

Нартла ол хапарны эштгенлеринде: «Эй! Ол да бизни насыбыбызды. «Джауун джауса, кёлге джауар», — деб, дагъыда айланыб джукъларгъа джатдыла.

Нартла эртден бла туруб къарагъанларында, хыйсабсыз кёб джылкы сюрюуню кёрдюле. Къарай барыб джаралы атланы кёргенде:

«Аха, Къарашауай айтханлай, быланы уа керти да бёрюле джаралы этгендиле», — деб ийнандыла.

Биягъы ёхтем нартла Къарашауайгъа аз да акъыл бермей: «Насыблыны юлюшю джастыкъ тюбюнде», — деб, бу да бизни излеб келген ырысхыбызды, биз энди джортууулгъа къыйналыб да не этебиз, бу бизге боллукъду», — дедиле.

Энди нарт батырла ол ахшы саугъа бла сау-саламат юйге къайтыргъа оноу этдиле. Ол заманда Къарашауай нартлагъа былай айтады:

— Нарт батырла! Энди мени сизни бла нарт эллеге барыр джумушум джокьду. Мени джолум башха джаны блады. Сиз манга мени кыйыным ючюн джукь берлик эсегиз, таб ол джаралы атладан берсегиз да, юлюшюмю былайда алыб, кьууаныб кьарт анама кетер эдим,— деди.

Нартла Кьарашауайны тилегин толтуруудан бет бурдула.

— Былайда джылкы юлеширге таб джер джокьду, нартланы кьабхынла юлешуучю джерлери барды, ары кел да, анда ыразы этербиз,— деген джууабны бердиле.

Нартладан ол сёзню эштгенде, Кьарашауай тёзюм-сюз кычырды: — Да иш алай эсе, юлюшюмю мен кесим айырыр мадарын этейим,— деб, тулпар Гемуданы тартыб иерни кьаблады, адамла билмез ючюн, джерк бла боялган кьанджал айылларын тартды, ызы бла секириб миниб, джылкыгьа келди. Бу кезиуде нартла Кьарашауайгьа тамаша болуб кьарайдыла.

Кьарашауай джылкыгьа джетгенлей Гемуданы юсюнден узалыб бир талай терекни кьобарыб алды, аладан кенг тогьай буруу этиб, джылкыны ары джыйды, ызы бла хар нарт сайын бир гитче буруу этди. Буруула бары да тамам болганлай, джылкыны ичине кириб кьолу джетгенин кимин кьуйругьундан, кимин джалкьасындан тутуб, юлешиб тебреди. Джаралылары бир да кьалдырмай кесине алды, кьалганларына, аманын, игисин да теппе-тенг этиб, адам башына юлешди.

Барын да юлешиб бошаганлай нартлагьа айланьб: — Ха, энди иги кьарагьыз! Шапалыгьым ючюн кесиме джаралы атланы алдым. Хайда энди, сау кёрюшейик! — деб атланы кьуууб, думп болуб кёз туурадан ташайды.

Къарашауайны адам ушаталмаз тебиниюун кѣрген-леринде, нартла, хайран болган халда, джукъ да ай-талмай къараб къалдыла. Ала джангыз да Къарашау-ай кѣзден ташайгъандан сора эс джыйдыла.

Ахырында уа, ол къошланы ким ишлегени, аланы марал териле бла ким джабханы, семиз шишликлени ким хазыр этгени, ол джылкъыны къалай табылгъаны да нартлагъа энди ачыкъ болунду. Ол себебден, та-ныгъыусуз бир сабий джашчыкъ бетибизни джойду, намысыбызны учузлады, биз аны ким болгъанын бил-мей нек ийдик, деб бирден къычырдыла.

Нартла кенгешиб: «Аны алай иерге джарамаз. Бизден бирибиз аны ызындан джетиб, ол кимди, аты неди, дукъуму неди,— болджалсыз билирге керек-ди»,— дедиле.

Сибилчини сайлаб, ызындан джибердиле. Сибилчи ызындан джетиб, нартланы аты бла, ким болгъанын сурады. Къарашауай аты не болгъанын айтыр орнуна, Гемуданы аны юсюне айландырыб, кесин да къамчи бла сюртюб нартлагъа джиберди. Сибилчи нартлагъа келиб, ишни болумун айтды.

Экинчи Шырданни джибердиле, аны да Сибилчи-ден аман этиб къайтарды. Ахырында Ёрюзмек атла-ныб, не тюрлю болса да бизни къонакъчыгъыбызны ким болгъанын билмей ийдем, деб тебреди. Атын да акъ кѣмюк этдириб туурасына джетгенде:

«Эй, мени багъалы къонагъым! Къайры гузаба ба-раса? Мен санга сѣз береме: сен ким болгъанынги манга айтсанг, мен дамырлыкъ къызым Агунданы са-нга къалынсыз берирме, ийнан! Сен мени акъ сакъа-лымы хурметин этмей нечик кетиб къалырса»,— деб дагъыда къычырды.

Ёрюзмекни алай айтханын эштгенде, тохтаб:

«Мени атам Алауганды, анам эмегенди; мен Минги Тауну чиран бугьейлеринде ёсгенме, манга Къарашауай дейдиле», — деб джууаб бергенден сора, дагы да ызына айланыб былай айтады:

— Сен манга кызынг Агунданы кылынсыз берирге айтаса, сени кызынгы мен кылынсыз алмайма, ма бу атланы ал, кылыныны бир кесеги болурла! — деб, къарт Ёрюзмекни аллына атланы кыйтарыб, кеси уа Гемудагъа кыамичини джетдириб думп болуб кетеди. Ёрюзмек да атланы сюрюб нартлагъа кыйтады.

Иш кыалай болса да болду. Энди нартла джылкыны сюрюб юлешир джерге келедиле. Тенглешдириб джылкыны юлешедиле, хар ким юлюшюн кьолгъа этгенде, юйлерине барадыла.

Келген кюнюню экинчи кюнюнде Ёрюзмек Кыарашауайны джигит хапарын, кызы Агунданы анга берирге айтханын да кыатыны Сатанайгъа хапарлады. Ызы бла ол: — Кыарашауай эртде болсун, кеч болсун, кесин танытмай бизге, кьонакыгъа келирге боллукъду, аны ючюн сени этеринг: келген кьонакы зыкгыл болсун, омакы болсун, джарлы болсун, бай болсун, ким болса болсун, улуу хурмет бла кыарарса! — деди.

Ол кюнден башлаб не тюрлю кьонакы келсе да Сатанай айырма хурмет бла сыйлаб турады. Киеулюк Кыарашауай кесин танытмай келиб, тасхабызны кермесин деб, Сатанай келген кьонакыны ахшы сыйлай, гумуну джукъартыб бошады. Болса да, Кыарашауай да келмеди, энди кьонакы сыйлар кыарыу да аз калды. Кёб сакълай, киеуню келиринден да тюнгюлдюле. Алай бла бир бёлек джыл да озду, сакълагъан муратлары табылмады.

ЁРЮЗМЕКНИ КЪЫЗЫ АГУНДА БЛА КЪАРАШАУАЙ

Нарт Ёрюзмекни дунягъа айтылгъан ариу кызы Агунданы кѣб нарт джигитле тилегендиле. Агунданы ёчге салыб, улуу чаришле этгендиле. Кишиликлерин кѣргюзтюр ючюн эришиб, къоркъуулу джортууулагъа баргъандыла. Ту-тушуу, секириу, къолташ атыу оюнла этиб ёчешгендиле. Малыны кѣблюгю джерни юсюн джабхан ёхтем, бай Шырдан да Агунданы тилегенди. Болса да джумуртха ичинде тюк из-

леген айтхылыкъ Агунда аладан бирине да бюсюремени.
генди.

Нарт джигитле къарагъан кѣзню кесине тартыб къоярча джарашдырылыб джюрюгендиле. Ала Къарашауайны пелиуан кишилигин сезалмагъандыла. Тозурагъан юс кийими бла зыкгыл ат керегине къараб, сансыз этиб тургъандыла. Къарашауай кеси да омакълыкъны, не да керексиз джерде ѳз башына дараджа¹ тартыб кюрешген адам туююл эди.

Агунданы анасы билгич Сатанай Къарашауайны айырма пелиуан кишилигин уста билгенди. Айтхылыкъ кызы Агунданы бериб, Къарашауайны кесине киеу этерге да суюгенди. Алай'а ачыкъ айтыргъа базымагъанды. Таб заманны сакълар тургъанды. Кызы бла бирге тюбетиб муратын билирге да суюгенди.

Къарашауай сыбызгъыгъа къан уста болгъанды. Пил сюекден ишлениб атасындан къалгъан сыбызгъысы бар эди. Кюнлени биринде факъырача кийиниб, нарт элдеде сыбызгъысын согъуб айланганды. Ол сыбызгъыны тартыб тебресе, адамла кѣз къакъмай къарагъандыла. Солумай тынгылагъандыла. Ким болгъанын билмегендиле. Джарлыды деб садакъа бергенлеринде ол алыргъа унамагъанды. Айлана, кыдыра Агунданы элине баргъанды. Сыбызгъы согъуб, халкъны къалдырмай юсюне джыйгъанды. Нартла тамаша этиб тынгылагъандыла. Андан, мындан да кызла кѣб саугъала келтириб бергендиле. Ол бирин да алыргъа унамагъанды. Ол кезиуде аны Къарашауай болгъанын джаппа-джангыз Сатанай билгенди.

Сатанай ол сагъатдан Агунданы юйге чакъырды.

— Ол сыбызгъычы Къарашауайды. Отоуну иги джарашдыр да, аны юйге чакъыр. Бирге олтуругъуз

¹ Дараджа — кеси башыма деб кюрешмеклик.

Кесинге шагърей эт! Ахшы хант джарашдырыб сыйла, сора муратын бил! — деди.

Агунда аны эштгенде бек суююндю. Ол сагъатдан отоуну бек ариу джарашдырды. Кеси да омакъ кийинди, отоуну ичинде учхан къара чибинле аны къатында мор, джашил, сары кёрюндюле. Ызы бла, чакъырыб кел деб, Къарашауайгъа адам джиберди.

Чакъырылгъан къонакъ келди. Агунда бла саламлашды. Сыбызгъысын терезеге салыб, эшик артында шинтикге олтурду.

— Къонакъ, ёрге ётюб олтур! — деди Агунда.

Къарашауай унамады.

Шапа къой мыллыкны бишириб, къуртумулай, (битеуюнлей) сай табакъгъа салыб келтирди. Къарашауай джугъун да къоймай ашады. Ызы бла суусабма, бир ичер зат келтиригиз деди.

Агунда кесини къолу бла берирге суююб, Ёрюз-мекни чыкгырда джыллыкъ бозасындан бир гоппаны келтириб берди.

— Энтда келтир, — деди Къарашауай.

Дагъыда келтирди. Аны ичиб бошагъанлай, дагъыда тиледи. Дагъыда келтирди. Алай эте чыкгыр бозаны ичиб тауусду.

— Энди джокъмуду? Къанмагъанма, — деди.

— Къалгъанын энди келиринге къойгъанма, — деб джууаб этди Агунда.

— Да, «Асырагъан артха асыу» дегендиле. Ахшы юй бийче боллукъса, сау бол! — деди. Аш бошалгъандан сора ушакъ башланды.

— Къонакъ, сен сыбызгъыгъа уста кибики, джырларгъа да уста болурса, бир джырласанг, тынгыларгъа суюе эдим, — деб тиледи Агунда.

— Угъай, мен джырлай билмейме. Джыр бла айты-

рыгъымы сыбызгъы бла айтсам да ангыларыкъса, —
деб былай айтыб сокъду:

Ата юйюнг ахшы юйдю,
Болса да, тюбю чунгурду.
Башы да таб джабылгъанды,
Алай оджагъы кынгырды.
Эшигине да сёз джокъду,
Бираз кыйсыкълыды, тарды.
Чюйре салыннганды ансы,
Терезелери да барды.

Агунда Къарашауайны чурумларына былай джууаб
къайтарды:

Оджакъ кынгыр болса да,
Тютюн кынгыр чыкъмайды.
Юй тюб чунгур эсе да,
Джюрюгенни джыкъмайды.
Эшик кыйсыкъ болса да,
Къонакъ-тюшюн киреди,
Терс салынган терезе да,
Кюн джарыгъын береди.

Къарашауай секириб турду. Сыбызгъысын алды.
— Берекет берсин, сау бол! — деб саламлашыб,
Гемудагъа миниб кетди.

Сатанай Агунданы чакъырды.

— Не болдугъуз, не айтды? — деб сорду.

Агунда аны сёзлерин, кесини джууабын да айтды.
Ол заманда Сатанай чоъежленди.

— Ыхы, биз джангылыч иш этгенбиз, — деди. —

Къонакъны намысын кёрген адетде олтургъан джерине барыб саламлашмагъанбыз. «Юй тюбю кынгырды», — деб аны ючюн айтханды. Джангыз бир къонакъ-

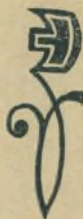
ны суусаб бла къандыралмагъанбыз. «Оджакъ кый-
нгырды» деб аны ючюн айтханды. Джууукълукъ джю-
рютген адет бла юйюнден чакъырмай, къонакълыгъын-
да чакъыргъанбыз. «Эшик кыйсыкъды, тарды», — деб
аны ючюн айтханды. Эки терезе да чюйре салынган-
дыла деб'а, экигиз бир юйюр боллукъ туююлсюз да
аны билдиргенди.

Сатанай Къарашауайны киеу этиуден тюнгюлдю.
Булутла басылдыла, кёк кюкюреди, от да чакъды,
джауун'а джаумай, аязыб къалды.

КЪАРАШАУАЙ БЛА КЪАЗАНБАШ

меген кыздан туугъан Къарашауай нартланы пелиуаны болгъанды. Аны кючюне тенглеширге, аны бла демлеширге да кишини къолундан келмегенди. Алай'а дагъыда ол бир кишиге да артыкълыкъ этмеген тынч, джууаш адам болуб джюрюгенди. Болса да адамлыкъгъа, намысха джарашмагъан затны кёрсе, алайда окъуна деменгили къудретин танытыб къойгъан адети да болгъанды.

Кюнлени биринде Алауган улу Къарашауай джортууулгъа тебрегенди. Маштакъ Гемудасына эшек джауурлукъ, эски ангырчакъ да салгъанды. Эшек джауурлугъуну зыкгыллары салына, атланыб элден чыкгъанды. Нелляй бир джюрюгенин ким билсин, айлана барыб, бир кенг къулакъда нартны тууар къошуна джетгенди. Къошда нартны сюрюучюсюн — Къазанбашны кёргенди. Гемуда кеси кесин асхата, Къарашауай да ёзенгилери бла аны быгъынларына къатыла, къошха джетгенди.

— Эй, кёб болсун, Къазанбаш! — дегенди. Къазанбаш джууаб берирге бюсюремегенди. — Ай, марджа, бир акъсуу тартдырсанг'а, суусабдан джаныб къалабыз, — деб тиледи.

— Мен сени кибик зыкгыллагъа акъсуу бермеучюме, — деб кюлдю Къазанбаш.

— Ай, ауруунгу алайым, акъсуу бермесенг да дау джокъду, алай ол тууарланы арасында мазаллы тебе не затды, аны манга бир таныт! — деб тиледи.

— Ой, хариб, ол санга неге керекди? Аны сени кибик зыкгыл маштакъгъа миниб айланганла сормайдыла. Ол'а, Схуртукланы дуния таныгъан къара бугъаларыды. Аны къабыргъа узуну алтмыш тёрт къулач джетеди. Аны ауанасында джюз ийнек салкъынлыкъ этеди. Къыш болгъанлай Ёрюзмек бла Сосурукъ атларын багъыб семиртедиле. Джаз болса джарау этедиле. Джайны иги заманында къошха келиб, бугъаны юсю бла атларын секиртиб сынайдыла.

— Да къайсы хорлайды да? — деб сорду Къарашауай.

— Ёрюзмекни къоланы иги джыйылыб секирсе, эки ал аягъын аны сыртына салады. Сосурукъ иги силкиниб сермесе, бугъаны ал бёксюмюн кётюрюб, арт аякъларыны юсюне сюейди.

— Аурууунгу алайым, келчи, экибиз да аны кьатына бир барайыкъ,— деб, Къарашауай Къазанбашдан тиледи.

— Бусагъат, мычымай, былайдан къуру, аны кьатына сени кибики зыкгыл чакъмакъламы барадыла,— деди.

Гемуда хыйла этиб сынчыкълай, Къарашауай къамичи бла кьатыла, бугъаны джанына барыб тохтады.

Къарашауай Гемуданы бугъаны юсюне айландыргъанлай, Гемуда секириб бугъаны юсю бла ары да, бери да ётдю, ызы бла Къарашауай секириб атдан тюшдю. Бугъаны арт аякъларындан сермеб, хауада булгъай келиб, джерге ургъанында, бугъаны ал бёксюмю къолтукъ артларына деричи джерге кирди.

Тууарчы Къазанбаш къараб ол тамаша ишни кёргенинде, бек къоркъду. «Ай, мени аузум къурурукъ, не аман адамгъа аууз ачдым, энди ол бери айланса сытыб къояды»,— деб къазан агъачны да алыб, къолну эншге айланыб къачды.

Къарашауай къошха къайтды. Кеси чыкгырдан айран къуюб, суусабын къандырды. Ингирде ийнекле стауатха джыйылдыла. Къарашауай бузоулары орунга джыйды. Ийнеклени уа,— суюгенинглеи эт деб, Гемудагъа буюрду.

Гемуда ийнеклени къуйрукъларын чайнаб юздю, ызы бла сюрюб бир терен къолгъа урду. Къарашауай да юзюлген къуйрукъланы барын да джерге чанчды да атланыб кетди.

Тууарчы Къазанбаш Къарашауайны сыртдан аууб баргъанын кёргенде, эс джыйыб, къошха къайтды. Бузоула орунга джыйылыб, тууар къуйрукъла уа джерге чанчылыб тургъанларын кёрдю.

— Ой, бу джол поху боллукъ, ким эсе да, быланы да бугъаны этгенча джерге кёмюбмю кетди,— деб

къуйрукъланы тартыб кѣргенде, сууурулуб кѣолуна келдиле. Ызы бла къууулуб тууарлагъа баргъанда, барын да чубурла болуб кѣрдю. «Эй, мени тилим керти да сюексиз кѣре эдим. Андан эсе ариу айтыб, айран ичириб ийген болгъа эдим. Оспар сѣлешиб, башыма къан джаудурдум. Ой, не уа, ким эсенг да, джол къаны болгъун», — деб къалды.

КЪАРАШАУАЙ БЛА ЭМЕГЕНЛЕ ¹

Кюнлени бир кюнюнде пелиуан Къарашауай биягъы маштакъ Гемудагъа миниб, ана къарындашлары — эмегенле джашагъан джерлеге атланнганды. Адамла кѳрген джерде Гемуда кесин асхатыб джюрюгенди, ташада уа къушну тутарча джюйрюк болгъанды. Къарашауай аны тилин ангылагъанды. Не затны этерге суюсе, не зат болургъа итинсе да къолундан келгенди. Алай'а Къарашауай буюрмай джукъну да ѳтмегенди.

¹ Эмегенле къарангылыкъ бѳрк, джиб, кийиз къамичи ючюн даулаша тургъанлай Къарашауай юслерине баргъанды деген таурух да барды.

Нелляй бир баргъанын ким билсин. Узакъ джерлеге кетиб, бир аркъа сыртны юсюне чыкъгъанды. Чексиз кенг ёзенни ырбынында дорбунлагъа джууукъ джерледе силкиннген къарелдилени эслегенди. Джууугъуракъ баргъанды. 18 эмеген терлеб, къолташ ата тургъанларын кёргенди. Эмегенледен бирлери аны кёрюб: «Ой, бизге бир къол джагъыу келеди», — дегенди. Бары да къууаннгандыла.

Арлакъгъа баргъанлай биягъы Гемуда арт аягъындан сынчыкълаб тебреди. Къарашауай акъырын-акъырын къатларына барыб: «Ой, иш къолай болсун, арыгъан чий быдырла!» — деб оспар сёлешди.

— Ой, сау бол, сау кел, татлы къабын! — деб эмегенле джабышыргъа умут этдиле. Алай таматалары унамады. Сора гебен чакълы бир улуу къолташны алыб: «Ат, къарыуну бир сынашайыкъ!» — дедиле.

— Ой, аман чий белле, ата келигиз, кезиу джетсе мен да атарма, — деди Къарашауай.

Эмегенле кезиулетиб, къарыуну аямай, ата келдиле. Къолташ джууулдаб барыб джерге тийсе, от орунлукъ къазыб, джерге киреди.

Кезиу Къарашауайгъа джетгенде, келтириб, къолуна бердиле. Къарашауай ташны алыб, сансыз быргъаб джибергенинде, эмегенлени онджети аякъ узуну озду. Эмегенле джангыз кёзлерин джандырдыла. Ёчюгюб-ёчюгюб атдыла, джеталмадыла. Къарашауай экинчи кере алыб быргъагъанда, ол гебен чакълы таш, джууулдаб барыб, къызыуу бла джерге кёмюлюб къалды.

Ой аны кёргенде эмегенле сейир болдула, къоркъдула, къатына къысылыб, билек шаугютлерин тутуб кёрдюле. Кими киеу этерикме деди, кими да эмчек улан этерикме деди. Бары да бирден кётюрюб, ёрге-ёрге атыб эркелетдиле.

КЪАРАШАУАЙ БЛА БИР ДЖАШ

Ъарашауай атланыб, джортууулгъа чыкыгъанды. Жолда бара тургъанлай, саууту-сабасы бла анга бир джаш джолукыгъанды. Салам бергенди, хапар соргъанды. «Иги джаш, — дегенди ол, — эртдеден бери мен санга тюберге суююб тургъанма. Иги болду бюгюн тюбегеним».

Экиси да бара барыб, джылкы отоулагъа (орунлагъа) тюбегендиле.

Джаш Къарашауайгъа:

— Была не затладыла? — деб соргъанды.

— Была эмегенлени джылкыы отоулары болгъандыла. Быланы мен чачханма, — дегенди. Алайдан ётюб бара тургъанлай, кенгден къараб кёб джылкыыланы, дагъыда бир къалаланы кёргендиле. Ол джаш Къарашауайгъа:

— Бу джол мен биргегизге чыкыгъаным себебли, мен айтхан джерге барайыкъ, — дегенди.

Ол кёрген къалаларына джетедиле. Джылкыыны иесин ёлтюрюб, джылкыыны сюрюрге оноулашхандыла.

Джаш:

— Мен барайым да джылкыыны иесин ёлтюрейим, — деб тилегенди. Къарашауай алай ыразы болмаса да, «огъай» деб айтмагъанды. Мени хорлай тебресе, «Къарашауай» деб бир кычырырма, — дегенди.

Джаш къаланы ичине киргенди. Джаш бла эмеген сермешгендиле. Эмеген джашны хорлай тебрегенинде, джаш Къарашауайгъа кычыргъанды. Ол чабыб джетгенди.

Къарашауай кылыч бла уруб эмегенни башын кетереди.

— Энди бу джылкыыда алтын куйрукълу бир аджир барды, джылкыы аны ызындан барлыкъды, — дегенди джаш. — Ол аджирни тутаргъа керекди. Ол бек кыйын ишди.

— Ол аджирни мени чычхан сыртлы, салпы кыулакъ сары атым бла сермешдирирге керекди, — дегенди Къарашауай.

Ала джылкыыны туурасына баргъанлай, аджир ала таба чабханды, Къарашауай да атын бошлагъанды. Ала бири бири бла джагъалашхандыла. Кёб кюреш-

генден сора, Къарашауайны аты аджирни тюбге басханды. Ол заманда Къарашауай джетиб, аны бойнуна нохта салгъанды. Атына миниб тебрегенлей, джылкы аджирни ызындан тѣгюлгенди.

Алай бла, ала джылкыны сюрюб джолгъа чыкыгъандыла.

Къарашауай джашха:

— Ызынга бир къарачы, — дегенди.

Джаш ызына къарагъанында, бир эмегенни ат бла чабыб келгенин кѣргенди. Джаш аны бла сермеширге къалгъанды. «Ой, Къарашауай!» деб кычырсам болушурса», — дегенди.

Эмеген джетгенди: «Урушууму, тутушууму», — деб эмеген джашны аллын алгъанды.

Джаш: «Сен сюйгенни этербиз», — дегенди.

Эмеген анга:

— Кишиле тутушхан этедиле. Биз да тутушхан этейик, — дегенди. Ала тутушуб тебрегендиле.

Эмеген джашны хорлай башлагъанды. Ол Къарашауайгъа кычыргъанды. Эмеген Къарашауай бла сермешгенди. Ала бири бирин уруб, талай кере джерге батдыргъандыла.

Эм ахырында Къарашауай уруб эмегенни башын кетергенди.

Джаш чабыб барыб, къанджыгъасындан суулугъун алыб, аны эмегенни къанындан толтурады. Кеси да чѣмюч бла бир къан ичеди.

Къарашауай джашха: — Сен, быллай ариу джаш, бу кирли къандан къалай ичдинг? — дегенди.

Джаш Къарашауайгъа:

— Айыб этме, Къарашауай, мен джаш туююлме, кызма, — деб бѣркюн алыб, узун, къалын къудас чачын кѣргюзтгенди. — Мени тѣрт къарындашым бар эди да, аланы барысын да бу эмегенле ѣлтюргендиле.

Мен да быланы ёлтюрюб, къанларындан тояргъа деб ант этген эдим да, аны ючюн ичгенме. Мен да ёллюкме, муну ичиб сау къалгъан болмагъанды.

Бу хапарны айтыб бошаб, къыз Къарашауайдан: — Мени атымы айылларын таб кысарса, джюгенин башына таб салырса, саурусуна къамичи бла уруб къоярса, ат барыр джерин билир, — деб тилегенди.

Къыз ёлгенди. Къарашауай аны алайда басдыргъанды. Атны да къыз тилегенча этиб джибергенди. Къарашауай джылкыны сюрюб кетгенди.

РАЧЫКЪАУ¹

ыачан эсе да Бёдене деб бир оруслу кёчюб нартлагъа келгенди. Нартла аны бек ыразы болуб кеслерине аладыла. Къалынсыз анга къыз да бередила. Бёдене кеси да Кенте деген элде джашагъанды. Аны иши джап-джангыз чабакъчылыкъ болгъанды.

Бёдене чабакъгъа барса, аны бла бирге

¹ Рачыкъау, Еречыкъау деб да айтылады.

«эгерлери»¹ джорюгендиле. Аны ызындан кыркь арба айлана болгъанды. Кеси да хар заманда жьолунда темир ыргакъ джорютгенди.

Ол заманда кырс бийчени 40 къарауашы болгъанды. Бийче аладан бирин артыкъ бек суюгенди. Ол джумушчу кызны хар кюн сайын эртден бла эртде суу алыргъа Джаным деген суугъа барыучу адети эди.

Бир джолда, туруучусуча эртде туруб, кышны тутхан кезиуюнде, кюнню кысха заманында Джаным сууну бузлаб тургъанын кѣреди. Ол себебден айланыб Адил суугъа барады. Ол заманда аны ызындан Къанчыкъ деген итчик да джортады. Андан, мындан чабыб, Къанчыкъны тѣгерегине кыркь ит джыйылады. Къанчыкъны тыяргъа ёшюнлейдиле, болса да Къанчыкъ тюкчюклерин чюйре этиб, къуйрукъчугъун къаты кысыб, хырылдаб, тишчиклерин бирге уруб итлени ары-бери чачады. Итлени Къанчыкъдан алай къоркъгъанларын кѣргенде, къарауаш кыыз итлеге айланыб: «Кыркь ит болуб джангыз Къанчыкъдан къоркъасыз, сизни бѣрюлеге берирге керек эди», — деди. Сора бир кесек сюелиб: «Бу джангыз итчик 40 итни хорлагъаннга кѣре, аман мурат бла манга бир эркиши чабса мен да хорларгъа болурма», — дейди.

Андан узакъ болмай, суу бойнунда чабакъ сала тургъан Бѣдене кызны ол сѣзюн эштиб: «Ай марджама, сен айтханынгча эталлыгъынгы бир сынамай къойсам», — деди. Бир кесекден Бѣдене кызны келир джолун сакълайды.

Кыыз суу алыб, ызына къайтыб келе, Бѣдене аллына барыб: «Ариу кыыз, бир суу ичирсенг'а», — деб терк окъуна кызны сермеб кысады. Экиси да иги

¹ Эгерле — уучу итле.

кесек джагъалашдыла, болса да Бёдене кызыны хорлайды, кызы да, суйсе, суймесе да, Бёденеге бой береди.

Бёдене кызыны бираздан бошлайды. Кызы иги кесек мычыб, бети тюрлениб, чачы тозураб юйге келеди. Кыырс бийче къарауаш кызыны алай тюрлениб, кечирек да болуб келгенин кёргенде: «Уялмагъан, бетинг тюрлениб, чачынг да тозураб, эндиге деричи къайда къаукъалакъ этиб айланаса. Мен сени кесиб чегилеринги Къанчыкъгъа берирме», — деб урушду.

— Ой, аурууунгу алайым, бийче! Нек кългъанымы айтайым. Эртден бла суу алама деб Джаным сууларына барсам, ала бузлаб тура эдиле. Андан салыб Адил суууна баргъанма. Буздан ийилиб суу алама дегенимлей, буз сыныб мен да суугъа джыгъылгъанма. Джибиб, кючден-бутдан чыгъыб келалгъаным буду. Бетим да аны ючюн тюрленгенди, чачым да аны ючюн тозурагъанды.

Болса да, «Ётюрюкчюню къуйругъу бир тутум» дегенча, къарауаш кызыны бууазлыгъы бир кесек замандан белгили болду.

Алгъындан да шекли болуб тургъан бийче, къарауашыны бууазлыгъын билгенде, къараб кълды. «Ай уялмагъан бетсиз, сен кимден бууаз болгъанынгы тюз айтмасанг, мен сени кесиб элни итлерине берирме», — дегенде, кызы: «Бийче, сен айтхан зат керти да менде джокъду, алай'а бир бёлек кюн мындан алгъа къонакъ юйге барыб, къонакъла келгенде ала эртденликде къобхандан сора, тёшеклени джыя тургъанымлай, терезеден кюн тыякъ кърныма тийген эди, мени бууазлыгъым да ма анданды. Андан башха бир зат да болмагъанды, — деб, къарауаш кызы кесин ариулады.

Кызы кесини бууазлыгъын ётюрюк бла бир бёлек заманга дери джашырды, алай болгъаны ючюн «Та-

шада бугъагъа айланган, туурада кьозлар» дегенлей болду. Сабийни тууар кезиую джетди.

Къарауашы бийчеден кьоркьуб элден чыгъады да, агъачха бара барыб бир чырпыланы ичине кириб кьозлайды. Джарагъан бир тулпар улан табады.

Сабийни табханлай, ёлмезча, таб мадар этиб, темирчи Деуетге барады. Ичи джабагъы бла джумушакъ тешелген бек кючлю бир темир кюбюр ишлетеди. Кюбюрню алыб келеди, уланчыгъына тойгъунчу эмчек ичириб, ызы бла аны кюбюрге салыб, Адил суууна барады.

Суу джагъада джашчыгъын эркелете иги кесек сюеледи. Ахырында: «Сени манга джиберген тейри, энди сени атанг Бёденеге джибереди», — деб аны суугъа атыб юйюне кетеди.

Таб ёчкеге келгенча, чабакъчы Бёдене ол сабий суугъа атылгъан кюн, ол атылгъан кёлде — джууукъ джерде чабакъ сала болгъанды. Бёдене бир джукъ да сезмей, багъыр ыргъакъларын суугъа салады. Ол заманда ыргъакъла не эсе да бир ауур затха илинедиле. Бёдене тартыб кюбюрню чыгъарады. Ачыб къараса, кюбюрню ичинде бир ариу джаш улан сабийни джукълаб тургъанын кёреди. Бёденени сабийи болмагъанды, ол себебден ол улуу саугъагъа мардасыз бек къууанды. Ол сагъатдан чабакъчы нёгерлерине чабады. Кесин аурукъсундургъан кибики этиб (уланны джашырын юйюне элтир ючюн): — Мени юйге кетерге эркин этигиз, — деб тилейди.

Бёдене табхан уланына улуу къууаныб юйюне келгенде, къатынына былай айтады: — Мен бир тамаша сабий табханма, энди сен ауругъан кибики этиб джат! Бир бёлек кюн озса, ма бу уланчыкъны табханды дербиз, — дегенди. Бёденени къатыны тюз алай этгенди.

Ол алай сансыз «кѳозлагъандан» сора, аны хоншу кѳатынлары даулашыб: — Э кѳатын, ол бууазды деб мен санга айтмагъанмы эдим? Сен а манга ийнанмай: «Кѳой-кѳой, э кѳатын, бош айтаса, ол семизден кѳрюнеди», — деб кѳойгъанынг эсингдемиди?

Бѳденени кѳаратон кѳатыны улан табханды деб, тѳрт джанындан, ким кѳой, ким эчки кѳурманлыкѳла келтириб, улуу хурмет этдиле.

Бѳдене да джашына кѳууаныб, боза, сыра бишириб, кѳурманлыкѳ этиб, нартланы сыйлайды. Нартла кѳурманлыкѳны ашаб, туугъан уланга да «Рачыкѳау» атаб кетедиле.

Рачыкѳау ѳсдю. «Да» деген бир улан болду. Аны джигитлиги битеу нарт эллерине джайылды. Рачыкѳауну алай джигит хапарын тюзледе джашагъан батыр нарт Сосурукѳ да эштеди.

Сосурукѳну джигит хапарын таулада джашагъан Рачыкѳау да эштиб эди. Ол экиси бир бирин кѳрмегенлей, хапарлары бла ташадан шуѳхла боладыла.

Ала экиси да бири бирин эркелетиб, адамла бла сѳлешген заманда «Рачыкѳау ѳлмесин» деб Сосурукѳ, «Тюзде Сосурукѳ ѳлмесин» деб Рачыкѳау бир бирлеринден кѳаргъанадыла.

Ол халда бир бѳлек заманны джашай келедиле да, ахырында Рачыкѳау тѳрт джанына джайылыр кѳлню алыб, атасы Бѳденеге барыб тилейди: — Атам, сен манга эркинлик бер! Мен джайылыб, тѳгерекеге бир кѳарайым, антлы досум Сосурукѳну да бир кѳрейим, — дейди. Атасы иерге унамагъанда, ол кеси джашырын кетерге таукелленеди. Атасы аны билиб, уланын чакѳырыб айтады: — Энди сен бир да бармай кѳалмаздан эсенг, ары баргъан заманда кѳайда да Схуртуклагѳа кѳайтма! — деди.

Рачыкбау атасыны эркинлик бергенине кьууаныб, эрлай, джолгьа чыкьгьанды.

Айлана, кьыдыра барыб, бир бёлек кюнден сора нартланы таматасы Ёрюзмек кесини кьатыны билгич Сатанай бла джашаб тургьан элге джетеди.

Сатанайны кьарауашы Кюлюмджан суугьа бара тургьанлай, суху келген бир атлыны кёргенде, артха кьайтыб, Сатанайгьа былай айтады: — Бийче, ханым! Мен сени улулугьунгу, сыйлылыгьынгы хурмети бла кёб джигит атлыланы кёре тургьанма, алай'а, бюгюн бир атлыны кёрюб келеме да, аллайланы уа ёмюрде да кёрмегенме, айтыб да эштмегенме. Аллында туман келеди, туманны ичинде джулдузла, кьаргьала да уча эдиле, аллын кюн, ызындан ай джарыта, атыны тюбюнден да акь кьоянла кьача эдиле. Аллай дамырлыкьны уа мен бир заманда да кёрмегенме, — деди.

Кюлюмджанны хапарын эштгенлей, билгич Сатанай ол атлы ким болгьанын сезеди. Шубадий улу Рачыкбау эм джигит эм сайлама атлыды деб эштгенме, сен айтхан атлы ол болур. Ол — олду. Ол кеси да бизни Сосурукьну антлы шуёху. Ол сени кёзюнге кёрюннген туман — аны атыны бурун тешиклеринден чыкьгьан тылпыууду; кьаргьала — аны атыны аякьларыны тюбюнден чартлаб кёкге учхан балчыкьладыла, джулдузла уа аны юллесинден учхан джилтинледиле; аллында кюнча джарытхан — аны темир кьубесиди; ызындан айча джарытхан — аны такьыясыды¹, ол санга кьоянча кёрюннгенле — аны кьамичисини чилле учусундан башха зат туююлдюле.

Энди сен барыб аны джолда сакьларгьа керексе. Алай этмесенг ол бизге кьайтмазгьа болур. Ол санга джууукь келген заманда, ариу хал бла: «Кюнюнг ах-

¹ Такьыя — темир бёркдю.

шы болсун», — деб озуб тебрер. Сен ол заманда айтырсан: «Сени да джашауунг кѳууанчлы болсун», — деб, сора аны ызы бла уа: «Ахшы улан, былай ашыгыб нек бараса? Кимден эсе да кѳачханмы этесе, огъесе кѳуугъанынгмы барды? Биз ач, суусаб джолоучуланы кѳонакѳ этерге, сыйларгѳа бек сѳуйюучѳбѳюз. Ма ол юй Схуртукланы юйдю, кѳайтыб бираз солу, андан сора, ахшы улан, джолунга атланырсан деб, тѳюз мен юйретгенча айтсанг, кѳайтыр. Андан башха тюрлю айтсанг'а кѳайтмаз», — деб Сатанай Кюлюмджанны Рачыкѳау келир джолгѳа джибереди.

Кюлюмджан бийчени сѳзѳюн эштиб, эсине алыб джолгѳа барады. Рачыкѳау джел ургѳанча джетгенде, Кюлюмджан анга тѳюз бийче юйретгенлей айтады.

Рачыкѳау, сѳзсѳюз, Схуртуклагѳа кѳайтады. Ол келиб арбазда атдан тѳюшеди, ызы бла кѳонакѳ юйге киреди. Кѳонакѳ юйде эки улан аны сауутун, сабасын алыб, темир чѳуйге тагѳадыла. Рачыкѳауну садакѳ огѳу ассыры ауурдан, темир чѳуйню бѳюгѳоб джерге тѳюшеди. Ол заманда Рачыкѳау кесини темир кѳауурсунун джерге чанчыб, садакѳ огѳун анга тагѳады.

Сатанай тѳрт тулукѳ ундан бир гырджын этдиргенди. Ол гырджынны тѳрт туурагѳан этдириб, юч аякѳ тебсиге салдырыб, кѳонакѳ отоугѳа джибергенди. Аны ызындан юч кѳуулакѳлы бир уллу гопланны ичгиден толтуруб, ючеулен кѳтюрѳоб барыб, Рачыкѳауну кѳолуна: — Ма, бу сени шуѳхунг Сосурукѳну хар заманда ашаучу ашыды, — деб береди. Ол юч улан кѳючден элтген гоппан ичгини бир тартханлай бошатыб: — Ай медет, энтда да аллай бир гоппан ичгини ичсем, суусабымы танг кѳандырлыкѳ эдим, — деб, тѳрт туурагѳан гырджынны тѳрт кѳабынгѳа кѳабыб бошады.

Ол кѳюн Аликлада нартланы бир джыйылыулары

болгъанды. Рачыкъау ашаб бошагъынчы, Сатанай ол джыйылыугъа, терк маджарыб, бир атлыны джибере-ди. Рачыкъауну алагъа барлыгъын да ол атлыдан айт-дырады.

Рачыкъау ашаб бошагъанлай, атына миниб, нарт-ланы джыйылыб тургъан джерлерине тебрейди.

Рачыкъау барлыкъ джолда бир адам бир джангы арбаны ишлеб битдириб, бёркюн да алчи кийиб, къо-лунда балтасы бла, кеси да къууаныб, тегерекге къа-рай тургъанлай, Рачыкъау джууукъ келиб сорады: — Эй, ахшы джигит, нартланы джыйылыб ичген джер-лери къайдады?

Джангы арбаны иеси, сансыз этиб, балтасыны са-бы бла былай бир джанына кёргюзте: «Ма анда!» — деб кёргюзтдю.

Аны алай этгени Рачыкъауну бурнуна ётдю, мар-дасыз ачыу тийди. Ол ачыуу бла джангы арбасын кётюрюб джерге ургъанда, ууалгъан кесеклери төрт джанына чартладыла. Арбаны иеси армау болуб, джелкесин къашый, арбасыны ууалгъан кесеклерин джыяргъа джайылды. Рачыкъау да, джел баргъанча, кёз къарамдан ташайды.

Ахырында Рачыкъау джортуб Аликланы юйге ке-леди. Къабакъ эшикте сакълауурлукъ этиб тургъан «аман тилли Гилястырхан» Рачыкъауну джыйыннга иерге унамай тохтайды. Ол заманда Рачыкъау атын юч кере къамчи бла уруб, кёз джумгъунчу бурууну башы бла секириб арбазгъа тюшеди, атдан тюшюб темир къауурсунун джерге чанчады, садакъ огъун чи-на бармагъы бла кётюрюб анга тагъады. Рачыкъау джыйылыб иче тургъан нартлагъа киргенде, аны уллу хурмет бла алыб, ёрге — төрге ¹ ётдюредиле.

¹ Тёрге — сыйлы джерге.

Къонакъ бла саламлашыб бошагъандан сора, нартла биягъы джортуулда этген джигитлик хапарларын башладыла. Хар бири кесини ёмюрюнде этген джигитликлерин санайды, къалгъанла да анга тынгылайдыла.

Нартланы алай джыйылыуларында бир гитче чыкгырчыкъны белине дери сыра къуюб, джыйынны арасына салыб тургъан адетлери болгъанды. Джигитлик хапарын айтханны, хапарын кертиге санасала, аны саулугъуна ол чыкгырны юч кере толтуруб, джыйынны тегерегине юч кере айландырыб тегген адетлери эди.

Хапар айтыр кезиу Рачыкъаугъа джетгенди. Ол да этген джигитликлерин айтыб бошагъанда, ол чыкгыр юч кере толуб, юч кере да джыйынны бир джанындан бир джанына айланыб тегюлдю.

Нартла олтуруб ичиуню бошаб, тойну башлайдыла. Эм алгъа тебсеу Сосурукъдан башланады.

Сосурукъ тогъуз арба тегерек суу ташла келтиреди. Аланы юйню тубюне тегюб, юслеринде ууатыб юзмез этгинчи тебсейди. Ол тебсеб бошагъандан сора, нартлагъа айланыб: — «Элияны¹ кимге берейим?» — деб сорду. Нартла Рачыкъауну кёргюзтдюле. Сосурукъ хурмет бла барыб, «элияны» Рачыкъаугъа береди.

Рачыкъау тогъуз арба чыгъана келтиреди. Аланы бир джерге къалатады. Джалан аякъ этиб, юслерине минеди, чыгъаналаны кюл этгинчи тебсейди.

Рачыкъау тебсеб бошагъанда, нартлагъа айланыб: «Элияны» кимге берейим? — дейди. Нарт къартла: «Аман тилли Гилястырханнга бер», — дедиле. Аман

¹ Элия — кезиу деген сёздю.

тилли Гилястырхан ол сёзню эштгенде: — Башха миллетден туугъанны элиясын алгъандан эсе, мени ёлгеним ахшыды, — деб сюелди.

Ол заманда Рачыкъау аны джууабына: — Мен дунияда не затдан бек къоркъгъан эсем, ол затны былайда эштирге тюшдю, энди мен былайда туруб болалмам, — деб ачыуланыб, чартлаб арбазгъа чыкъды.

Нартла ызындан чыгъыб, тегерегин алыб, кетме деб джабсарыб кюрешедиле. Алай болса да, ол ёхтем адам тохтаргъа унамай, атына миниб арбаздан чыгъады.

Рачыкъау кетгенден сора, нартла аман тилли Гилястырханны арагъа алыб: — Сен бизни къонагъыбызны сыныкълаб, нартланы бетин джойдунг, — деб къалтыратадыла. — Биз сенден кёрмеген не къалды? Бир да болмай эсе да ол къонакъ кетгинчи тёзалмаймы эдинг, — деб симсиретгенлеринде: «Мен нартны намысына джарашмагъан ишни этдим. Алай энди ызына, артына къайтарсагъыз, терслигими джулур ючюн эгечим акътиш Агунданы бериб, Рачыкъауну киеу этеме», — деди.

Ол сёзню эштгенде, Рачыкъауну антлы шуёху — Сосурукъ аны ызындан сюреди. Джелча шууулдаб баргъан Рачыкъауну артындан джете, къысыла барыб, тауушу эстилирча болгъанда: — Эй, нартны уругъундан джаратылгъан, Кентеде¹ юйрениб ёсген, мени досум! Къайры ашыгъыб бараса? — деб къычыргъанды, Рачыкъау аны эштиб тохтайды. Сосурукъ аны къатына джетгенде, атны арыкълыгъын эр алады, къызын арыкълыгъын а ким алады? — деб аллына ётюб сюелди.

¹ Кентеде — эски тилде «элде» деген магъанадады.

Ол кетгенден сора, нартланы ичинде болгъан иш-лени къалдырмай барын да анга айтды. Ол хапарны эштгенден сора Рачыкъауну джюреги джабсарылады, джюрексиннгени да шошайды.

Сосурукъ Рачыкъауну алыб биягъы нартлагъа келедиле. Болса да алгъындан эсе бу джол иш артыкъ да табсыз болады. Аман тилли Гилястырхан айтхан сёзюне чогыжлениб, Рачыкъауну да сыйсызлаб: — Мен эгечими бир башха миллетден туугъаннга бергенден эсе, дуния башы тюбюне, тюбю уа башына айланыб къалсын!» — деб кеси да Рачыкъаудан къоркъуб терезе бла чыгыб, тюзюнлей, къача барыб Чууна къалагъа кириб бугъады.

Сосурукъ бла Рачыкъау ызындан сюредице, болса да ала джетгинчи къаланы эшиги джабылыб, ичине киралмай къаладыла.

Сосурукъ ызына къайтады. Рачыкъау уа аман тилли Гилястырханны ёлтюрюр мурат бла, къаланы эшигин сакълаб къалады. Атыны юсюнде къаланы эшигине сюелиб, къачан чыгыб ёлтюреме деб, юч айны сакълады. Тёртюнчю айда уа атыны юсюнден кеси джыгылыб, джерге тиеди да ёледи. Узакъ бармай мыллыгы чириб башлайды.

Бир кюн аман тилли Гилястырханны къарауаш къызлары къаладан энште тюшюб, суу алыргъа бара Рачыкъауну чирий тургъан мыллыгын кёрюб озадыла. Суу алыб юйге къайтханларында Гилястырханнга айтадыла: «Рачыкъау ёлюб, мыллыгы да чирий турады, бир башха адам алгъынчы, аны темир кюбесин (кёлегин) алыргъа керек эди», — дейдиле.

Болса да Гилястырхан къаладан чыгъаргъа унамады, обур юфкюрюр деб къоркъду, дагъыда келиб айтдыла: — Сен бизге нечик ийнанмайса! Эти чириб,

темир кюбесини тешиклеринден къарабаш акъ кърт-
ла къараб турадыла. Бир да болмаса да, барыб, кюбе-
син алыргъа керексе. Алай этмесенг, ким биледи, би-
реу келиб сыдырыб кетер, — деб тюшюндюрдюле.

Гилястырхан бу джол къарауаш кызыларына бой-
сунады. Къаладан тюшюб, Рачыкъауну мыллыгына
джууукъ келиб: «Ыхы, энди къалияр къазыб джат», —
деб кюбесин тешерге тебрегенде, этген кърккыууна
тюбейди. Рачыкъаугъа джан кириб, секириб ёре ту-
руб, кылычын суууруб чыгъарды: — Аха, энди мен-
ден къайры къртулаллыкъса, — деб кыджыраб суюе-
леди.

Аман тилли Гилястырхан аны алай кыджыраб
къргенде, ассыры къркыгъандан, ахы къруб, аямай,
къаласы таба къачады. Рачыкъау къруб, ол къачыб,
экиси да къаланы эшигине джетедиле. Гилястырхан
къачыб эшикден кирирге, Рачыкъау аны кылычы
бла сермеб, баш чырчасын жарыб джерге тюшюредди.

Аман тилли Гилястырхан къачыб къалагъа кърту-
лады. Рачыкъау ургъанын джашырыб, элия урду, ма-
нга «чоппа»¹ окъугъуз деб, кычырыкъ этеди. Рачы-
къау Гилястырханни ол сёзюн эштгенде: — Элияны
кючю чакълы бир кюч менде джокъ эсе, мен таб бы-
лайда ёлюб къалайым! — деб джыгъылады да ёледи.

Андан сора аман тилли Гилястырхан башыны кы-
лыч кесиб тюшюрген джерине Дебетте багъыр джа-
мау салдырыб, кёб заманнга джашайды.

Бир джолда кюнню кызыу кезиуонде аман тилли
Гилястырхан джолоучулукъгъа чыгъады. Кюнню мар-
дасыз иссилиги аны башында багъыр джамауун кызы-

¹ Чоппа — малкъар халкыны маджюсю болгъан заманда ёле
тургъаннга, не да ёлгеннге окъугъан тилеклериди.

дырады. Багъыр кызгъанда, мыйысыны квалгъан кесегин биширеди. Ол себеден Гилястырхан бек термилиб ёледі.

Аман тилли Гилястырханны башы, багъыр джамауу бла, энтда да джатхан обасында турады деген хапарла бардыла.

РАЧЫКЪАУ

ачыкъау атланды, атына миниб.
Нарт элге барад деб, къаралла билиб.

Ох-ох, кёрдюле бир сейирлик атлы,
Келеди дедиле бир джигит нартлы.

Кюн тийген чыранча юсю джылтырай,
Тёгерегинде да къоянла ойнай.

Атыны джели туманны чача,
Туманны ичинде чаукала уча,

Чыран дегенибиз темир кубеси,
Толкъунча тебинген — тулпар тёбеси.

Къоянча кёрюннген — къамчи учусу,
Джер тебдирген келед нарт улусу.

Туман дегенибиз, — тылпыу шытыла.
Чаукала — туякъдан учхан зылдыла.

— Кюн ахшы болсун, — деб, — эй нарт уланла!
Джел къатыш джетдиле зылдылы боранла.

— Ой, сау бол, сау кел, джууукъ бол, алан!
Бурулмайын кетме, эй джигит улан!

Къайта барсанг санга, болур алгъышла,
Алай, озуб кетсенг, джетер къаргъышла.

Айтханынг төреди, къайтмай болмаз.
Нартланы адетин бузуу джарамаз.

Атыны джюгенин сермеб тутдула.
Ол джерге тюшгенде, ташла сындыла.

Атны бир джаш темир илчикге такъды.
Ат темир илкични къобарыб атды.

— Улан, сен, атымы сынаргъа суюсенг,
Бошлаб къой, ол кетмез, халджаргъа ийсенг.

Ат кереклерин да чюйге такъдыла,
Чюйню да сындырыб, джерге акъдыла.

— Эй, къонакъ, иеринг атынгдан ауур,
Ол басса, этмеймиди сыртын джауур?

— Ауур болмаса атымы иери,
Аны туягъы тутмайд басхан джерин.

Джылкыгъа тогуз джаш болуб кетдиле,
Къысыр туу байталны алыб джетдиле.

Битеулей къазаннга туураб салдыла.
Бишириб, къазанны отдан алдыла.

Рачыкъау барын да этни ашады.
Сюек-мюегин да джерге ташлады.

Аш юйге тогуз джаш бирден кетдиле.
Деу къошун бозаны алыб келдиле.

Бир гоппан джетгинчи бирин ичеди,
— Сиз айыб этмегиз, суусабма, — дейди.

Бозасыз ол къошун ючеуге джюгед,
Бозасы бла уа, тогузгъа кючед.

Байталны ашады, къошунну ичди.
Сора саламлашыб, кетерге тюшдю.

Къонакъбайы тутду атны джюгенин.
Билдирирге сюдю анга джюрегин.

— Сен, — деди, — бир байталны ашадынг,
Эки къулакълы къошунну бошадынг.

Атынгы гюняхы джетмезми санга,
Джат, тынчай бир кесек, тынгыла манга!

— Джер атны кетюрсе, ат элтед мени.
Сау къал деб, алгъышлаб, къутлайма¹ сени, —

¹ Къутлайма — алгъышлайма деген магъанадады.

Деб кѣз джумгъунчу минди ат иерге.
Атны туякълары батдыла джерге.

Джол излемей ётдю, къаяладан, сууладан.
Садакъ окъча ташайды кѣз туурадан.

АЧЫ ТИЛЛИ ГИЛЯХСЫРТАН¹

ртде заманда нартлада Джёнгер деб бир нарт болгъанды. Ол кече болса джел атлагъа миниб, кюндюз болса джел ауруудан ауруйма деб багушха кириб, ол этмеген палах, ол этмеген хата, ол джетмеген джер къалмагъанды. Аны былай болгъанын билиб, ачы тилли Гиляхсыртан аты бла келиб, аны багушунда атын ойнатыб тебрегенди. Сора Джёнгер Гиляхсыртаннга: «Мен ауруб тургъанлай, мени

¹ Ачы тилли Гиляхсыртанны юсюнден таурухла малкъар эл-леде да джазылгъандыла. Аладан сайланыб, Къарачайда джазылгъан вариант басмаланганды.

багушумда ат нек ойнатаса?» — деб ачуланыб соргъанды.

Гиляхсыртан айтханды: «Мен сени ауругъанынг бла сауунгу билмесем, мен Гиляхсыртан туююлме, ит итлигин этер, багуш багушха ушайды. Адам эсенг Джетиланы акъ аджирге чыкъсанг'а...».

Сора Джёнгер айтханды: «Джетилары джети къарындашдыла, байрым кече болмаса ала анга джети кере джер саладыла, мен аны къалай урлайым? Джети бурууу, джети къарауулу, джети да ити бардыла, мен аны къалай урлайым? — деди. Ачы тилли Гиляхсыртан: «Сени эгечинг Гошаны къарны иги ауруса, аны къалай урларыгъынгы ол санга юйретир», — деди. Алайдан Джёнгер эки тыякъны эки къолтугъуна салыб, асхай-асхай, эгечи Гошагъа баргъанды. Гоша аны кёргенде, къайгъылы болуб: «Не болгъанды санга, нек келгенсе?» — деб соргъанды.

«Да не этейим, Джетиланы акъ аджирни къалай урлайым деб санга сора келгенме, — деб джууаб бергенди.

«Джети баппушну бир атханлай ёлтюрсенг, къалай урларыгъынгы айтырма», — дегенди Гоша.

Сора алайдан Джёнгер излеб болат темирден садакъны алыб, джерлеб чыгъанакъгъа баргъанды. Атыб джети баппушну да бирден ёлтюргенди. Аланы алыб келгенди. Сора эгечи Гоша баппушланы джыртыб, жарашдырыб бошагъандан сора: «Бар, Джёнгер, ит-леге кесинги кёргюзмей, бир терен уру къаз», — деб байрым кече анга уру къаздырады. Башха кечеледе аджирни джери юсюнден кетмейди дегенди. Джёнгер ол айтханча этгенди да, байрым кече уру къазгъандан сора, урудан чыгыб, акъырын, итлеге от ата, итле да ашагъаны-ашагъаны ёле, барыб джети къарауулну ёлтюргенди, джети бурууну да бузуб, темир багъанагъа

байланыб тургъан акъ аджирни алыб чыкъгъанды. Танг атханлай, Джетилары эшикге чыкъгъандыла. Къарасала, итле ёлюб, джети буруу да бузулуб, къарауулла да къырылыб, акъ аджир да кетиб. Кече къаладан тышына чыгъалмагъан Джетилары джылау болуб, ант бла, джетиси да джети джанына айланыргъа, излерге кетгендиле. Джети къарындаш да излеб дунияда джети джылны айланыб келгендиле. Тыякъларыны учуларын, аякъларыны бармакъларын тауусуб келгендиле, табмагъандыла. Ачы тилли Гиляхсыртан Джетиланы айланыб табмай келгенлерин билгенди. Сора Джетилагъа баргъанды да: «Не эте турасыз?» — деб соргъанды. «Этиб'а не этейик, акъ аджир урланганды, аны джер юсюнде адам элтмегенди», — дегендиле. Ачы тилли Гиляхсыртан: «Эй, аманла, сиз билмейсиз ансы, аны джер юсюнде адамла элтгендиле. Джетигиз да барыб кече нартла кёпюрню тюбюне киригиз, садакъланы тартыб, хазыр туругъуз», — дегенди.

Дагъыда ачы тилли Гиляхсыртан айтханды: «Сиз билигиз, бюгече Джёнгер алтын джалкъалы, джез табанлы джылкъыны кёпюрге урлукъду».

Кечени бир заманында Джёнгер джылкъыны кёпюрге ургъанды.

Джылкъыны арты кёпюрден ётдю деген заманда, бирча, буйрукъ бла, Джетилары садакъланы Джёнгерге айландырыб атхандыла. Алайда Джёнгер акъ аджирден джыгъылгъанды. Джетилары чабыб аны кесерге кюрешгендиле, алай'а сауутлары, къылычлары кесалмагъанды. Суугъа атабыз деб кюрешгендиле да, кётюралмагъандыла. Джетилары ишни не болгъанын билмей: «Ай бизге Гиляхсыртан бир сыйлы адамны ёлтюртгенди, андан эсе кёрмегенибиз бу болгъай эди», — деб аджирни алыб кетгендиле. Эртденликде

хапар джайылыб, андан-мындан келген джолоучула келиб алайгъа джыйылгъандыла. Халкъ не къадар кюрешди эсе да, аны кетюралмагъанды. Сора алайгъа ачы тилли Гиляхсыртан келгенди. Ол халкъгъа айланыб: «Сиз муну танымаймысыз?» — дегенди. Дагъыда Гиляхсыртан: «Танымай эсегиз, бешикте сабий, элде адам, тешекледе къарт-къурт къоймай былайгъа джыйыгъыз», — дегенди. Халкъны, ол айтханча, алайгъа джыйгъандыла. Гиляхсыртан: «Энди ким къалгъанды? — деб соргъанды. «Джёнгер багушда болур, андан къалгъанланы барын да джыйгъанбыз», — дегендиле.

Гиляхсыртан: «Да сора алай эсе, барыгъыз да аны да келтиригиз, — деб буюргъанды. Халкъдан адамла багушха барыб: «Джёнгер джокъду», — деб къайтхандыла. «Да джамауат, джокъ эсе да, ма бу ёлюб джатхан Джёнгерди», — дегенди. Халкъ кетюрюрге кюрешгендиле, не аз да кетюралмагъандыла. Ол заманда Гиляхсыртан айтханды:

— Барыгъыз, эгечи Гошаны келтиригиз, ол бир кюу этиб, бир чуу этсин, ол заманда кетюрюрге болурсуз.

Халкъдан адамла барыб, Гоша эгечин алыб, алайгъа келтиргендиле. Ол келгенлей кюу, чуу этгенди, ол заманда ёлген Джёнгерни кетюрюб алыб кетгендиле. Сора Джёнгерни къарындашы Турту аны Гиляхсыртан ёлтюрсенин, аны палахы болгъанын билгенди. Алай бла Турту анга дертли, ачыулу болгъанды. Нартааны джыл байрамлары джетиб, джыллыкъ бал бозалары болуб, ичгиге джыйылгъандыла. Сора алайда Джёнгерни къарындашы Турту ичги ичилиб башланнгандан сора: «Ичинден тышына, тышындан да ичине джибермезге, эшиклени, терезелени бегитирге эркинлик беригиз», — деб нартадан тилегенди. Алай

бла, кеси эшикни сакъларгъа бойнуна алыб тохтагъанды. Ачы тилли Гиляхсыртан — бир чубур аты, бир да чубуркъуйрукъ ити бла нартланы эллеринде айланган бир киши болгъанды. Джѣнгерни къарындашы эшикни юсюне бир тенг джашын салыб, бир къара атха да миниб, сауут-сабасын алыб, ол келиучю джолгъа чыкъгъанды. Сора миннген къара атына адам тил бла: «Туруучу, барыучу джеринг къалайда эсе да ары элт», — дегенди. Ат элтиб бир ариу дуппурну юсюнде тохтагъанды. «Ачыл, дуппур», — деб кычыргъанында, бир эшик ачылгъанды. Ичине кирсе — ачы тилли Гиляхсыртанны къатыны да алайда, эки джашы да алайда. Турту аланы къоркъгъанларын кѣрюб: «Къоркъмагъыз, мени Гиляхсыртан ийгенди», — дегенди. — «Халкъгъа чыгъармай, мен юйдегими аллында гюнахлы болгъанма, бир иригим барды да аны кес. Ашны, сууну хазыр этсин юй бийчем. Нартланы алыб барлыкъма», — деб ийгенди. «Джѣнгерни къарындашы ирикни кесгенди, къазанны отха асханды. Къазан къайнагъынчы муркку эте, ирикни соя тургъанды. Гиляхсыртанны къатынын да, эки джашын да ѳлтюрюб, санлаб къазаннга салыб нартлагъа баргъанды. Ачы тилли Гиляхсыртан'а ол ишлени барын да билиб, тынгысыз болуб тургъанды, нартла бозаны ичиб бошагъанларында, атына миниб ызына айланыб чабханды. Къазанда къатынын, сабийлерин кѣргенинде кеси да, аты да, ити да джел туююмчек болуб кѣкге учуб кетгендиле.

ШЫРДАН БЛА НЁГЕР

й, гудучу Нёгер, ит Нёгер,
Обалада къара тонгузла кют, Нёгер!
Шырдан салыб Нёгерге келгенди.
— Нёгер! Сени кишилигинги билеме —
Кюндюз болса — багушлада джатаса,
Кече болса беш къарышла сатаса,
Джанынга джарагъан аш'а табмайса.
— Шырдан, аны сен керти айтаса,
Алай'а анга не амал этейим?

— Анга этеринг, Нёгер, алайды:
 Индилада барды ариу бир акъ ат,
 Кёкню, джерни баргъан аны джетмейди;
 Кеси джети къанджал юйню ичиндеди;
 Тогъуз къала кирит аллындады;
 Тогъуз садакъчы аны сакълайды,
 Тогъуз ит да акъ атны сакълайды,
 Тогъуз тауукъ хораз да сакълайды.
 — Шырдан, анга не амал этейик?
 Акъ атны къалай бла урлайыкъ?
 — Анга этерлигинг, Нёгер, алайды;
 Чынг аллын тауукълагъа барлыкъса,
 Тауукълагъа тары ала бар.
 Тауукъла сени кёрселе, къыстау къычырыб башларла.
 Къанатларына да уруб, тары чачсанг,
 Ала анга басыныб тохтарла.
 Андан озсанг, итлеге барлыкъса.
 Итле къараб, Нёгер, сени кёрселе,
 «Хап-хап» этиб, юрюб башларла.
 Тогъуз итге тогъуз тауукъ баш сен берсенг,
 Къуйрукъларын булгъаб ала тохтарла.
 Итле юрмей, санга адам уянмаз.
 — Киритлеге, Шырдан, не амал этейим?
 — Анга этерлигинг алайды:
 Эгечинг ариу Агунда, Индияда къатынды.
 Ачхычлары Агунданы къолундады.
 Нёгер, Агундагъа салыб сен барсанг,
 Баш тёбен джатыб тохтасанг,
 Сора айтырлыгъынгы кесинг билирсе.
 Салыб Нёгер Агундагъа баргъанды,
 Баш тёбен джатыб анда тохтады.
 Агунда Нёгерге сорады:
 — Нёгер, санга бюгюн не болгъанды?
 Ачмыса, аурууунгу алайым, сууукъмуса,

Къорунг болайым? — дегенди.
— Ач туююлме, сууукъ туююлме, — дегенди, —
Кюндюз болса, багушлада джатама,
Кече болса, бешкъарышла сатама,
Багъаларын санга алыб келеме.
Джаныма джарагъан ат табмайма.
Агунда, сен аны билесе.
Индиляда барды ариу бир акъ ат,
Кёкню, джерни баргъан да аны джетмейди.
Аны ачхычлары сени къолунгдады,
Аны менден джашырыб тураса,
Аны ючюн мен санга мудахма.
Агунда сыйыт эте башлагъанды:
— Нёгер, аны санга ким айтды?
Ким эшигими джабханды?
Аны юсюнде, Нёгер, сени джоярла,
Ызынгдан термилте мени да къоярла.
Нёгер ачхычланы алгъанды,
Салыб акъ атха баргъанды,
Чинг алгъын тауукълагъа баргъанды,
Тарыларын тауукълагъа ол чачханды,
Анга басыныб ала тохталла.
Андан озуб итлеге баргъанды,
Итле къараб Нёгерни кёргенде,
«Хап-хуп» — деб юрюб башлалла,
Тогъуз итге тогъуз тауукъ баш бергенде,
Итле къуйрукъларын булгъаб тохталла,
Итле юрмей, адам уянмады.
Киритлени Нёгер къалдырмайын ачханды.
Нёгер акъ атха ычхынды:
Алтын гулласы аллында,
Иери тагъылыб джанында,
Кийиз къамичиси къатында.
Нёгер атха иер салгъанды,

Кийиз кѣмичини алгъанды,
Киритлени кѣалдырмайын салгъанды,
Атха миниб Нѣгер кетгенди,
Агундагъа ачхычларын элтгенди.

ГЕЗОХ УЛУ СОЗАР

Гезохлары 60 атлы болгъандыла. Ала барысы да ауруудан кырылгъандан сора, саулай бир бууаз къатын къалгъанды. Ол къатын Индияны кызы болгъанды. Къозлаб, чий алтынча бир улан табханды. Атына Созар атагъанды. Асхакъ-Темир¹ Созарны эмчек уланнга алыб ёсдюргенди. Ол бек батыр, къарыулу болгъанды. Нёгерлери бла илишан ата тургъанлай: «Мен андан атамы къанын алмасам, мен ба-

¹ Асхакъ-Темир — нартлада бек белгили амалчыладан бири болгъанды.

шыма бёрк киймем», — деб ант этгенди. Нёгерлери сейир, тамаша болгъандыла. «Бу кимни джаныйды? Созар, кимни джаныйса?» — деб соргъандыла.

— Кимни джаныгъанымы мен кесим билеме, — деб кьойгъанды.

Бир кюн Созар кесини эмчек атасына: «Сенде ёз атамы мюлкюнден не кьалгъанды? Сауут-саба кьалгъанмыды?» — деб сорду.

Эмчек атасы къара кюбюрню ачды. Созарны ата-сындан кьалгъан сауутланы джашха кёргюзтдю.

— Энди бу джюгенни да ал да, сен Чариш тебеге бар. Тебени кьатында тохтаб, джюгенни зынгырдатханлай сизни тукъумугъузну атлары, башхаладан айырылыб, чабыб сени аллынга келирле. Аладан чабыб, сени аллынга кьайсы келиб, джюгеннге башын салса, аны арсарсыз ал, аны джоймай сакъла, кьолунгдан тайдырмазгъа ант эт. Ол ат санга, сени шуёхла-рынга да джарар. Душманларынга душманлыкъ этер.

Созар джюгенни алыб, Чариш тебеге барды. Эмчек атасы айтханча джюгенни зынгырдатды. Олс-гъатдан чырпыланы ичинден джюген тауушха бир кьауум ат чабыб чыкъды. Тор тайчыкъ, башхаланы садакъ окъ атымгъа озуб, Созаргъа джетди, геххотун джюгеннге салды.

«Сен аман бёрюле ашы болгъун, мен сени аллыкъ туююлме», — деб Созар тайны уруб ызына кыстады. Джаш джюгенни экинчи кере да зынгырдатды. Атла-ны барысыны да алларында чабханлай, биягъы тай джетди.

«Бу артыкъ ушагъыулу туююл эсе да, эшда да, осал ат боллукъ болмаз», — деб Созар тайны кьолу бла сылады, джюгенни салды. Джюгенни салгъанда, тай экиджыллыкъ, иерни салгъанда — ючджыллыкъ, юсюне миниб, кьамичини джетдиргенинде — төрт-

джыллыкъ болду. Созар тайны ариулады, сылады, кѡолундан тайдырмазгъа ант этди.

Андан сора ат адам тил бла сѣлешди: «Сен Гезохну джашы эсенг, батырладан бирисе, мен'а сени бир заманда да айыблы этмем. Адил сууну къатында Элияны бек кѣб джылкысы барды. Ары барыб, джылкыны сюрюрге керекбиз. Биз ол джылкыны Назорин деген джерни баш джаны бла сюралсакъ нарт бийи Темир-Чокканы шибля уруб ѳлтюрлюкдю. Алай бла, сен кесинги атанг ючюн дерт джетдирликсе. Ол сени атанга кѣб кыйынлыкъ бергенди. Ары уа Адил сууда уллу багъыр кѣпюрню юсю бла барыргъа керекди. Элия бизни кѣрмей ол кѣпюрден ѳталсакъ, андан ары хатасыз барлыкъбыз. Алай бизни эслесе уа сау кѡймаз. Элияны кѣпюрюн сакълагъан къара къушду. Ол бизни кѣргенлей Элиягъа билдирликди. Сен, чынтды джигитча, мени юсюмде чыдаялсанг, мен джангылыч иш этмем. Мен кѣпюрден секирирге тебресем, сен мени эменден ишленнген боюнса бла ур».

Созар атха миниб, эки кере къамичини джетдиргенлей, ат эки секириб, кѣпюрню къатына джетди. Алайда Созар атындан тюздю, багъыр айылларын къаты тартды, джангыдан атха миниб, «учух, учух» деб, эмен боюнса бла урду.

Алаша кѣпюрню юсю бла къуш учханча секириб ѳтдю. Аны тѳрт аягъы да джерге батдыла. Аякъларын чыгъарыргъа не кючюн да салыб ѳрге секирди. Аякъ тюблеринден чачылгъан джер тугулла кѣнге чыкъдыла, багъыр кѣпюрге тийдиле, аны уллу таууш этдирдиле. Элияны къалаууру — къара къуш уянды. Хапар билдирирге учуб тебреди.

— Созар, иш табсызды. Сен Гезохну джашы эсенг, садакыны иер айырысына сал да, атыб къушну

ёлтюр. Алай эталмасанг бизни бахчаларыбыздан тирлигибизни башхала джиярла.

Созар учуб баргъан къушну атыб къанатындан урду. Къуш джерге тюшдю.

«Аллах бизни къоркъуулу душмандан къутхарды. Энди уа Элияны джылкъысын сюрейик», — деди ат. Алай айтхандан сора, юч кере юзмезге, юч кере джелимге аунады. Бештау тауча улуу болду. «Джылкъыда алтын къуйрукълу бир аджир барды. Кеси да джылкъыны сакълаб турады. Аны ашы юзмез бла сууду Ол бизни кёргенлей, мени бла талашыб башлар. Мен андан онглу болсам, биз аны ёлтюрюрбюз. Алай менден ол онглу болса, сен, абызырамай, аджирге джюген, иер да сал. Сен анга миниб, барыб тебрегенлей, джылкъы сени ызынгдан барыр». Ат айтханча, алай болду. Созар джылкъыны къатына джете тебрегенлей, алтын къуйрукълу аджир, джылкъыдан айырылыб, Созарны алашасы бла талашыб тебреди. Иги кесек сермешгенден сора аджир онглу болуб тебреди. Тулпар Созар сермеб аджирни тутду, джюгенни, иерни салыб, айылларын къаты тартыб, секириб юсюне минди. Ачыуланган аджир секириб юч кере кёкге чыкъды, юч кере джерге тюшдю. Созарны юсюнден аталмады.

«Сен дуниялада батырланы батырыса. Мен санга атлыкъ эталсам, сен манга иелик эталлыкъса», — деди аджир.

«Адилни джагъасында багъыр тегене барды. Аны ичинден биз дарман суу ичебиз. Ол тегенени мени къуйругъума тагъалсанг, битеу джылкъы бизни ызыбыздан келликди».

Созар аджир айтханча этди. Багъыр тегенени аджирни алтын къуйругъуна такъды. Ол тегене ды-

гъар-мугъур этгенлей, Элияны битеу джылкъысы аджирни ызындан тебреди.

Созар джылкъыны Нозаринни огъары джаны бла сюрдю. Ол кезиучюкде кёк кючлю джашнады, элия урду. Ол элия Созарны душманын, нартны бийи Темир-Чокканы ёлтюрдю.

Созар джылкъыны сюрюб эмчек атасына келди.

ЧЮЕРДИ

Эртде заманлада бир нарт эл болгъанды. Анга неден эсе да бир кыйынлыкъ джетгенди да, ол эл алайдан къачыб башха джерге кёчюб кетгенди. Элде бир бууаз къатынны, заманы джетгени себебли, къарны бек чексиз уллу болгъаны ючюн, бир уллу уру къазыб, ашарын, ичерин да салыб, букъдургъандыла да кетгендиле. Кете туруб къатыннга сауут-саба къойгъандыла. «Улан тууса, берирсе», — де-

гендиле. Заманы джетиб ол къатын улан табханды. Атына Чюерди атагъанды. Джашы Чюерди бирси адам улула онбеш джылгъа ёсгенни беш айны ичине ёсгенди. Джаш абадан болгъанлай, анасы эл къойгъан сауут-сабаны аны къолуна бергенди. Ол уугъа барыб марал, буула ёлтюрюб анасы бла кесин джашатыб тебрегенди. Кийгенлери кийик териле, агъач къабукъла болгъанды. Бир кюн Чюерди уугъа айлана барыб, бир уллу къалала кёргенди. Бара барыб ол къалагъа джетгенди да беш башлы бир эмегенни кёргенди. Ол да муну кёргенди. Сора беш башлы эмеген: «Адам улу, былайгъа нек келгенсе?» — деб къыджырагъанды. Алай эте келиб, была сермешиб, джагъалашыб башлагъандыла. Эмеген алгъа сермеб, Чюердини тобукъгъа дери джерге батдыргъанды. Экинчи Чюерди сермеб эмегенни джерге ургъанды да бойнуна дери батдыргъанды. Ючюнчю кезиую эмегенники болуб, ол Чюердини ургъанды да къолтукъгъа дери батдыргъанды. Арт кезиу Чюердини болуб, эмегенни тартыб джерден чыгъарыб ургъанды да ахыры бла он къулач джерге батдыргъанды. Башына къая кибик бир уллу ташны салыб, джабыб кетгенди. Джаш Чюерди алайдан уугъа айлана, анасы болгъан джерге, ол уруларына бармай кёб заманны къалгъанды. Сора анасы: «Джашым не кёб къалды, джашыма не болду?» — деб аны излей баргъанлай, бир мурулдагъан, сынсыгъан таууш эштгенди. Ол тауушха барыб къарагъанда — башына бир уллу таш къабланыб, тюбюнде бир эмеген тургъанын кёргенди.

Эмеген аны келгенин сезгенди да: «Хей, ким эсенг да, адам улу, мени башымдан бу ташны кетер, кетерсенг ол къаланы кёремисе, ичинде кёб алтын хазналары бла санга берирме», — дегенди. Къатын аны унамагъанды. Эмеген дагъыда кёб затланы айт-

ханды, алай'а къатын унамагъанды. Ахырында эринг болурма дегенинде, къатын анга сүйюнүб разы болгъанды. Ташны бир джанына аударуб, ол эмегени алайдан чыгъаргъанды. Эмеген бла кълалагъа барыб, ол кюн окъуна аны бла джюрүб къатын къарынлы болгъанды. Да сора къатын эски урусуна къайтыб келиб, бираз тургъанлай, Чюерди уудан кийикле, маралла, буула ёлтюрүб келгенди. Хапар айтыша келиб Чюерди анасына: «Бир кълала кёргенме», — деб хапар айтханды да, анасы разы болуб, экиси да кълалагъа кёчедиле. Джашы биягъынлай кюнлени бир кюнүнде уугъа айланыргъа кетгенди. Ол кюнледе анасы ол эмегенден сабий табханды, атына да Аллахберди атагъанды. Джашы кёб заманы уудан айланыб келсе, юйде эмеген сыфатлы, акъылы адам улуча бир сабий кёргенди. Чюерди бу сабийчикни кёргенлей анасына: «Бу не затды? Къайдан чыкыгъанды?» — деб соргъанды. Анасы: «Биягы сен не болуб кълдың деб аллынга къарай баргъанлай, бир улуу джолоучулары кёрген эдим. Бираз баргъандан сора джолда ала тюрюрүб кетиб бу сабийчикни джылай тургъанлай табханма да алыб келгенме, атына да Аллахберди атагъанма», — деб Чюердиге хапар айтханды. Чюерди: «Хата джокъду, алай эсе бу манга нарт къарындаш болур», — деб къууанганды. Аллахберди бир джылны ичинде хайт деб, Чюердиге боюмса къулакъ болурча ёсгенди. Чюерди бла уугъа барырча улуу улан болгъанды. Бир кюн Чюерди биягыча уугъа кетгенди. Аллахберди юйде анасы бла кългъанды. Анасы уа эмеген эрин букъдуруб, Чюерди аны билмей тургъаны себебли, джаш уугъа кетгенлей эмеген къатынга:

— Бу джашау тюрюлдю, кълалай этсек да Чюердини ёлтюрейик, — дегенди. Аллахберди аны эштиб

тургъанды. Чюерди уудан келирге оноу, кенгеш болуб, сары эриклени агъачдан джыйыб келиб бир уллу къазаннга къуйгъандыла. Къайнатыб-къайнатыб къалын этиб аны аягъы басса учарча, тайгъакъ болурча этгендиле.

— Чюерди энди уудан арыб, талыб келир, ач болур, сора отдан къазанны алама деб, абынган кибик этиб, мен къазанны къала тюбюне къуярма, сен'а, мараб туруб, чартлаб чыкъ. Аягъынга да тяммеш териден этген чабырларынгы тюблерине хыртлы ташла къысыб, таймазча болуб, чартлаб чыгыб, джетиб джашны бойнундан буу. Ол заманда мен санга къылыч берирме, башын кесербиз, ёлтюрюрбюз,— деб экиси да оноу этдиле.

Джашагъан къалаларыны тюбю бек сыйдам болгъанды.

Чюерди, биягъынлай, буула, кийикле ёлтюрюб, сылыт болуб, арыб джетгенди. Джетгенлей: «Ачма»,— дегенинде, анасы: «Аш хазырды, сауутунгу-сабангы теш»,—деб тешдириб, элтиб башха бир къала отоугъа салгъанды. Отдан къайнаб тургъан эрик къазанны алама деб, абынган кибик этиб, учхалауукъ къала тюбюне тёкгенди.

Ол заманда Чюерди: «Хей-хей, анам, кюйюб къаласа да!» — деб анасыны къайгъысына болгъанлай, арт джанындан эмеген джетиб Чюердини сермегенди. Кёб кюреше келиб, Чюердини тюбге ургъанды. Къатыны бичакъгъа чабыб, келтириб эмегенни къолуна бергенди.

Аллахберди: «Огъай, сен кесаллыкъ туююлсе, анам, бичакъны манга бер, сиз иги тутугъуз! — деб бичакъны алгъанды. Алгъанлай бирден анасын да, эмеген атасын да ёлтюргенди. Эмегенни башлары

хуу-чуу этиб, тыпырдаб кетиб башлагъанларында, джетиб аланы да туурагъанды. Аллахберди Чюердини аягъын, къолун да тешиб, ычхындыргъанды.

Бу къыйынлыкъдан къутулгъандан сора, нартладан къалгъан бир билгич берген алтын джюзюкню тинте барыб, къаланы ичинде бир гёзенде табхандыла. Ол джюзюкден дунияны къыйынлыкъда, тынчлыкъда болгъанын билгендиле. Дунияда къан тёгюлсе — андан къан, тынчлыкълы болса — сют тамыб тургъанды. Джашла (Аллахберди бла Чюерди) бир биринден айырылмазгъа ант этишгендиле. Сора Чюерди Аллахбердини къалада къоюб: «Мен кесим кёнчекликге кетейим, сен'а къалаланы сакъла, джюзюкню къолунгдан алма, къан тамса мен кетген джанына терк джет, сют тамса къайгъы этме», — деб кюн чыкыгъан джанына атланыб кетгенди.

Бара, джорта, ура кетиб бир элде нартла кёз туурада бир къыпдыны ата тургъанлай баргъанды. Соргъанды. «Ким урса да анга ханны кызы бериликди», — дедиле. Чюерди джыясын тартыб бир атханлай къыпдыны ургъанды. Ханны кызын да алгъанды. Ол кече кызы бла къалыб, эртденнгисинде алайдан джолуна кетиб бара, бир нарт элде биягъы бир къаяны башына салыб, оймакны ата тургъанларына баргъанды. Алайда джыясы бла бир атханлай оймакны къаяны башындан чартлатханды. Былайда да анга сайлаб ол элни бек ариу кызын бергендиле. Ючюнчю да, алайдан озуб, бир нарт элге тебрегенди.

Барса — ол элни уланлары кёкге ийнени салыб ата тургъанларын кёргенди. Барыб араларына кириб, эркинлик тилеб, садагъы бла кёкде ийнени уруб агъызгъанды. Алайда ол элни ханыны бек ариу кызын да, кёб ырысхысын да алыб, бир кече да къалыб, эртденлигинде элде айлана тургъанлай, биреу-

лен келиб: «Ол джерде, ол джерде эмегенлени бир башчылары барды. Ол джыл сайын эмегенлени ийиб, малыбызны, адамыбызны да элтеди. Энди да ол не кючюн да джыйыб хазырланады», — деб тарыгыб хапар берди.

Ол кезиуде Чюерди атына ашыгышлы миниб, эмегенлени ханы джашагъан джерине джетгенди да, эмегенле мынга, бу да алагъа чабыб юч кюн, юч кече урушхандан сора, алагъа джесирге тюшгенди. Чюердини элтиб бир терен уругъа атхандыла.

Аллахберди джюзюкге къараб, сют тама тургъанын кёре келиб, джетинчи кюнюнде къан тамгъанын кёргенди. «Ха-ха! Чюердиге боллукъ болду!» — деб чабыб биринчи элге джетгенди. Джюзюкге къараб ол алгъын алгъан ханны кызына баргъанды. Ханнны кызы эри келген сунуб, биргесине Аллахбердини джатыдыргъанды. Аллахберди бла Чюерди уа бир бирине улулукълары, чырайлары болсун алай ушагъандыла. Ол себебден, ханны кызы эримди деб къойгъан болмаса, башха адам болгъанын танымагъанды. Алайдан экинчи, ючюнчю къатынына баргъанында ол къатынлары да танымагъандыла.

Сора ахырында эмегенлени башы падчахларына джетгенди. Ол джюзюк бла излей барыб, Чюердини бир терен уруда табыб, алайдан чыгъаргъанды. Хапар соруша келген заманда Аллахберди къайда кече къала келген хапарларын айтханында, Чюерди: «Сени алагъа хатанг тийген болур», — деб Аллахбердиге дау айтханды. Аллахберди ант этсе да Чюерди ийнанмагъанды. Сора Аллахберди: «Кёкню аллахындан тилеб садакъларыбызны кёкге айландырыб атайыкъ да, окъла кимни тёппесине тийиб табанындан чыкъсала — ол терсди», — дегенди. Экиси да садакъларын

кёкге айландырыб атхандыла. Бираздан окъла экиси да келиб Чюердини тѣппесинден тийиб, табанындан чыкыгъандыла. Чюерди алай бла ёлюб къалгъанды. Аллахберди эмегенлени алайда кыыргъанды, хазналары алыб нарт элине келгенди. Андан сора нартла тынч джашаб къалгъандыла.

НАРТ КЪОБХАН ¹

Эртде-эртде заманда,
Минги Тауну къатында,
Нартла анда джашай элле,
Ташны, тауну ашай элле.

Елет кириб алагъа,
Дарман излеб бардыла гарагъа;
Салам кибиб къырылыб,
Башлары къалды хатагъа.

¹ Бу джырны ахыры унутулуб джазылмай къалгъанды.

Елет кирген кюнледе,
Минги Таудан кьачдыла.
Кёче, кьача баргъанда,
Кёб эллени чачдыла.

Болгъан хазналары джыйдыла.
Елет кириб элlege,
Джетиб Ассы джерлеге,
Кирдиле терен кёлlege.

Бир бирлерин кьыргъан элле,
Тахдаларын чачхан элле,
Къатын, кьызын джыя элле,
Аланы башларын кьыя элле,

Джесир этиб сюре элле.
Елет сюрюб нартлары
Алф таулагъа бардыла.
Дарман излеб алф тауда,

Джетиджюз джыл джашагъан
Бир эмеген сойдула.
Къанын, кьунун алдыла,
Гыбытлагъа кьуйдула.

Глас алды болат шиш
Узунлугъу джети кюнлюк джол эди.
Дагъыда бир къазан алдыла
Ичинде джети ёгюз бише эди.

Ёбке-бауурун шишге чанчыб,
Кюн кёзюне тутдула.
Джети кюнню бишириб
Эмегенни ёбге-бауурун джутдула.

Къазанланы дагъы отдан алдыла.
Салам джыйыб Ктула тюзге джайдыла.
Ассыланы джыйыб тилек тилелле.
Ала бла этни ашаб битдиле.

Къылычларын къайракълагъа билелле,
Кюн тейриден, ёлетни ал, деб тилелле.
Кюн тейриси алагъа болушмады.
Ёлет къырыу тохташмады.

Алайладан да нартда чыгъыб кетдиле.
Бара, кете бир дорбуннга джетдиле.
Ол дорбундан чыгъа эди тютюнле,
Кёкню, джерни кече кибик къаралтыб.

Джыладыла кёк тейриге джал барыб,
Тилейдиле ол тейриге таралыб.
Кёк тейрими болушмады алагъа?
Къырылдыла, башлары къалды хатагъа,
Ёлет бла тауусулду ол нартла,
Минилмейин къалдыла нарт атла.

ЭСГЕРТИУЛЕ

Ерюзмек нартлагъа башчы болады. Таурух 1959 джылда Чегем районда Яникойда Малкондуев Дауутдан (1886—1963 дж. дж.) джазылгъанды. Малкъарлыды. Окъуй, джаза билмегенди. Къабарты-Малкъар илму-излем институтну илму къулулукъчусу Саид Отаров джазгъанды.

Аллай таурух 1879 джылда Сафар Урусбиев джазыб, 1883 джылда «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» деген джыйымдыкъда Тбилизде орусча басмаланнганыны материаллары Къабарты-Малкъар илму-излем институтну фольклор фондасындадыла.

Папканы № 2

Паспортну № 1.

Ерюзмек къына сакъаллы Къызыл Фукну ёлтюреди. Бу джырыны 15-чи ноябрде 1958 джылда Чегем районда Яникой элде Малкондуев Дауут (1886—1963 дж. дж.) айтыб джаздыргъанды. Окъуй, джаза билмегенди. С. А. Отаров джазгъанды. «Малкъар поэзияны антологиясы» деген китабны 25—29 бетлеринде басмаланнганды.

Ерюзмек бла Сатанай. Джыр 10-чу февралда 1963 джылда Чегем районда Огъары Чегемде 62 джыл болгъан Малкондуев Зайналдан джазылгъанды. Малкъарлыды. Окъуй, джаза билмейди. С. О. Шахмурзаев джазгъанды.

Папканы № 41

Паспортну № 12.

Сатанай Ерюзмекни ёлюмден къутхарады. Джыр 1959 джылда Чегем районда Яникой элде Малкондуев Дауутдан джазыл-

гъанды. «Малкъар поэзияны антологиясыны» 28—29 бетлеринде басмалангъанды.

Магъанасында джырдан улуу башхалыгъы болмай, 1879 джылда Сафар Урусбиев Чегем, Бахсан ауузларында джазыб, 1883 джылда «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» деген джыйымдыкъда орусча басмаланган таурух да барды. Къабарты-Малкъар илму-излем институтну фольклор фондасы.

Нарт улу Ёрюзмек эмегенлени къалай кыргъаныны юсюнден. Бу таурух 22-чи апрелде 1965 джылда Зеленчук районда Кызыл Октябрь элде, 75 джыл болгъан Аджиев Рамазандан джазылгъанды. Малкъарлыды. Колхозчуду. Окъуй, джаза билмейди. С. Б. Настаев джазгъанды.

Папканы № 42

Паспортну № 22

Ёрюзмек шайтанланы кырады. Бу таурухну Орусбиев Науруз Холамда джазгъанды Н. П. Тульчинский Наурузну тетрадындан джазыб алыб, кесини «Поэмы, легенды, песни, сказки и пословицы горских татар» деген китабында басмалагъанды. Н. П. Тульчинскийни ол китабы 1903 джылда Владикавказда чыккъанды. Къабарты-Малкъар илму-излем институтну фольклор фондасы.

Сатанай Ёрюзмекни къалай алдагъанды. Бу таурух 26-чы январда 1965 джылда Чегем районда Огъары Чегемде 78 джыл болгъан И. О. Эдоковдан джазылгъанды. Малкъарлыды. Бир кесек окъуй биледи. С. Б. Настаев джазгъанды.

Папканы № 41

Паспортну № 32

Ёрюзмек бла акъ марал. Бу таурухну 1959 джылда Къабарты-Малкъар илму-излем институтну фольклор, литература секторуну илму къулулукъчусу С. А. Отаров джазыб бергенди.

Папканы № 41

Паспортну № 37

Ёрюзмек бла жангыз кёзлю эмеген. Бу таурух 14 февралда 1965 дж. Бахсан районда Кёнденел элде 45 джыл болгъан М. О. Османовдан джазылгъанды. Малкъарлыды. Окъуй, джаза да биледи. С. О. Шахмурзаев джазгъанды.

Папканы № 41

Паспортну № 38.

Тауас бла Ёрюзмек. Бу таурух 20-чы апрелде 1965 джылда, Къарачай районда Къарачай шахарда 20 джыл болгъан

А. Х.-О. Эбзеевден джазылганды. Къарачайлыды. Окъуй, джаза билмейди. С. Б. Настаев джазганды.

Папканы № 42

Паспортну № 3.

Ёрюзмек бла Ногъайчыкъ. Джыр 1959 джылда Чегем районда Яникой элде Малкондуев Дауутдан (1886—1963 дж. дж.) джазылганды. С. А. Отаров джазганды. «Малкъар поэзияны антологиясы» деген китабны 30—33 бетлеринде басмаланганды.

Ёрюзмек бла джашчыкъ. Бу таурух, 20-чы апрелде 1965 джылда, Къарачай шахарда, Къарачай районда, 120 джыл болгъан А. Х.-О. Эбзеевден джазылганды. Къарачайлыды. Окъуй, джаза билмейди. С. Б. Настаев джазганды.

Папканы №42

Паспортну № 5

Состар ташдан туугъан. Бу таурух 22-чи январда 1965 джылда Совет районда Бызынгы элде 120 джыл болгъан К. Р. Рахаевдан джазылганды. Малкъарлыды. Окъуй, джаза билмейди. С. О. Шахмурзаев джазганды. Магъанасы бу таурухха бек джууукъ, аллай таурух, 1879 джылда Бахсан, Чегем ауузларында Сафар Урусбиев джазыб, 1883 джылда «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» деген джыйымдыкъда Тбилисде орусча басмаланган варианты да барды.

Ол материалла Къабарты-Малкъар илму-излем институтну фольклор фондасындадыла.

Сосурукъ бла эмеген. Бу джыр 1958 джылда Чегем районда, Яникой элде Малкондуев дауутдан джазылганды. Отаров Саид джазганды. «Малкъар поэзияны антологиясыны» 34—36 бетлеринде, «Къарачай таурухха» деген китабны 5—8 бетлеринде тауруху басмаланганды. Джыр таурух халда айтылыб, 1959 джылда Зольск районда Хабазда А. Ю. Бозиев джазгъан варианты да барды.

Сосурукъ джер тюбюнде. Бу таурух 22-чи январда 1965 джылда, Совет районда Герпегеж элде 98 джыл болгъан Х. Э. Битти, ровдан джазылганды. Малкъарлыды. Окъуй, джаза билмейди. А. З. Холаев джазганды.

Папканы № 41

Паспортну № 39

Сосурукъ чарх оюнда. Бу таурух 25-чи январда 1965 джылда Чегем районда Кенже элде, 85 джыл болгъан М. К. Малкондуевдан джазылганды. Малкъарлыды. Окъуй, джаза билмейди. С. О. Шахмурзаев джазганды.

Папканы № 41

Паспортну № 9

Сосурукъ бла Сибилчи. Бу таурух 19-чу апрелде 1965 джылда Совет района Бызынгы элде 87 джыл болгъан С. М. Рахаевдан джазылгъанды. Малкъарлыды. Окъуй, джаза билмейди. С. О. Шахмурзаев джазгъанды.

Папканы № 41

Паспортну № 8

Сосрукъ эмегенле бла тутушады. Бу таурухну 1959 джылда Зольск района 36 джыл болгъан М. Ю. Бозиев джазыб бергенди. Малкъарлыды. Бусагъатда учитель болуб ишлейди.

Папканы № 2

Паспортну № 35

Сосурукъ бла шайтанла. Бу джыр 26-чы июлда 1959 джылда Чегем района Огъары Чегемде (Элтюбю) 80 джыл болгъан Дж. И. Айтековдан джазылгъанды. Малкъарлыды. Окъуй, джаза билмейди. А. Ю. Бозиев джазгъанды.

Папканы № 2

Паспортну № 15

Нарт къойчусу Созукку. Джыр 1959 джылда Чегем района, Огъары Чегемде 80 джыл болгъан Дж. И. Айтековдан джазылгъанды. Малкъарлыды. Окъуй, джаза билмейди. А. Ю. Бозиев джазгъанды.

Папканы № 1

Паспортну № 12

Соджук. Бу таурух 24-чю апрелде 1965 джылда Къарачай районну Мара элинде Таушунаевдан джазылгъанды. Къарачайлыды. Окъуй, джаза билмейди. А. З. Холаев бла Х. И. Суюнчев джазгъандыла.

Папканы № 42

Паспортну № 1

Нарт темирчи Дебет. Джыр 22-чи январда 1965 джылда Совет района Бызынгы элде 120 джыл болгъан К. Р. Рахаевдан джазылгъанды. Малкъарлыды. Окъуй, джаза билмейди. С. О. Шахмурзаев джазгъанды.

Папканы № 42

Паспортну № 13

Алауган бла эмеген къатын. Бу таурух 23-чю январда 1965 джылда Совет района Герпегеж элде 98 джыллыкъ Х. Э. Биттировдан джазылгъанды. Малкъарлыды. Окъуй, джаза билмейди. А. З. Холаев джазгъанды.

Магъанасы мындан улуу башха болмай, 1879 джылда Бахсан, Чегем ауузларында Сафар Урусбиев джазгъан таурух, 1883 джылда орусча басмаланыб, Тбилизде чыкыгъанды. Быланы материаллары Къабарты-Малкъар илму-излем институтну фольклор фондасындандыла.

Алауганны кыатын алыуу. Бу джыр 1959 джылда Чегем районда Яникой элде Малкондуев Дауутдан (1886—1963 дж. дж.) джазылганды. С. А. Отаров джазганды. «Малкяр поэзияны антологиясыны» 37—43 бетлеринде басмаланганды.

Кыарашауай Гемуданы сынаиды. Бу джыр 15 июнда 1961 джылда Чегем районда Огъары Чегемде 91 джыл болгъан М. Б. Махараевдан, таурух'а 21-чи январда 1965 джылда Совет районда Огъары Малкярда 90 джыл болгъан Дж. Т. Карчаевдан джазылганды. Джырны да таурухну да Шахмурзаев Саид джазганды.

Папканы № 42

Паспортну № 14

Кыарашауайны эмчек анасы. Бу таурухну 21-чи январда 1965 джылда, Совет районда Кыашхатау элде 58 джыл болгъан А. Б. Кадыров айтыб джаздырганды. Малкярлыды. Кадыров Салих джазганды.

Папканы № 41

Паспортну № 28

Кыарашауай чаришде. Бу таурух 17 январда 1965 джылда Совет районда Огъары Малкярда 81 джыл болгъан К. К. Настаевдан джазылганды. С. Б. Настаев джазганды.

Папканы № 41

Паспортну № 27

Джылактыны да бериб кетди. Джыр 1959 джылда Чегем районда Яникой элде Малкондуев Дауутдан (1886—1963 дж. дж.) джазылганды эм «Малкяр поэзияны антологиясыны» 39—43 бетлеринде басмаланганды.

Джортуулда. Бу таурухну Мисостов Исмаилдан, Джаппуев Биясландан, Джаппуева Кумудан (сокъур кыыз), Тилов Магометден, Согтаев Чабакчыдан (Ахиядан — А. Х.), Джаппуев Асландан, Аюов Билякадан, Абдуллаев Хусейден, Этезов Майылдан — Бакъсан аузунда, Малкаруков Али-Мырзадан — Чегем аузунда 1879 джылда Орусбиев Сафар джазганды.

Ерюзмекни кызы Агунда бла Кыарашауай. Таурух 1959 джылда, Чегем районда, Яникой элде Малкондуев Дауутдан джазылганды. С. А. Отаров джазганды.

Папканы № 41

Паспортну № 9

Кыарашауай бла Кыазанбаш. Бу таурухну 1958 джылда Кыабарты-Малкяр илму-излем институтну илму кыулукучусу С. А. Отаров джазганды.

Папканы № 41

Паспортну № 31

Къарашауай бла эмегенле. Бу таурух 14-чю февралда 1965 джылда Бахсан районда Кенделен элде 90 джыл болгъан К. К. Атаевдан джазылгъанды. Малкъарлыды. Колхозчуду. А. З. Холаев джазгъанды.

Папканы № 41

Паспортну № 31

Къарашауай бла бир джаш. Бу таурух 15-чи апрелде 1965 джылда Къарачай районда Учкулан элде 55 джыл болгъан М. Р. Чотчаевдан джазылгъанды. Къарачайлыды. Окъуй, джаза биледи. А. З. Холаев бла Х. И. Суюнчев джазгъандыла.

Папканы № 42

Паспортну № 20

Рачыкъау. Бу таурухну 20-чы октябрде 1959 джылда Чегем районда Яникой элде Малкондуев Даут айтыб джаздыргъанды. С. А. Отаров джазгъанды. 1879 джылда Сафар Урусбиев джазыб, 1883 джылда Тбилисде орусча басмаланнган варианты да барды. Малкондуев Даут джаздыргъанны бла Урусбиев Сафар джазгъанны бир бирлеринден улуу башхалыкълары джокъду.

Материалла Къабарты-Малкъар илму-излем институтну фольклор фондасындадыла.

Рачыкъау. Бу джыр 15-чи июлда 1959 джылда Совет районда Къашхатау элде 75 джыл болгъан Х. О. Кадыровдан джазылгъанды. Малкъарлыды. Окъуй, джаза билмейди.

Папканы № 42

Паспортну № 18

Ачы тилли Гиляхсыртан. Бу таурух 22-чи апрелде 1965 джылда Зеленчук районда Ильич деген элде 71 джыл болгъан Б. Н. Коркмазовдан джазылгъанды. Къарачайлыды. Окъуй, джаза билмейди. Пенсионерди. С. О. Шахмурзаев джазгъанды.

Папканы № 42

Паспортну № 39

Шырдан бла Нёгер. Бу джыр 1959 джылда Чегем районда Тёбен Чегемде 67 джыл болгъан А. Ч. Этеевдан джазылыб, 1959 джылда «Малкъар поэзияны антологиясы» деген китабны 59—61 бетлеринде басмаланнганды.

Гезох улу Созар. Бу таурухну XIX ёмюрде Холам-Бызынгы аузунда Орусбиев Науруз джазгъанды. Н. П. Тульчинский орусчагъа кёчюрюлюб «Терский сборникни» 6-чы номеринде басма-лагъанды.

Чюерди. Таурух 24-чю апрелде 1965 джылда Къарачай районда Тёбен Мара элде 67 джыл болгъан М. Дж. Хапаевдан джа-

зылгъанды. Къарачайлыды. Окъуй, джаза билмейди. С. О. Шах-мурзаев джазгъанды.

Папканы № 42

Паспортну № 5

Нарт къобхан. Бу джыр 1959 джылда, Чегем районда Огъары Чегемде (Элтюбюнде) 88 джыл болгъан М. Б. Махараевдан джазылгъанды. Малкъарлыды. Окъуй, джаза билмейди. С. О. Шахмурзаев джазгъанды.

Папканы № 42

Паспортну № 40

БАШЛАРЫ

Ал сёз	5
Ерюзмек нартлагъа башчы болады	15
Ерюзмек кына сакъаллы Къызыл Фукну ёлтю- реди	23
Ерюзмек бла Сатанай	28
Сатанай Ерюзмекни ёлюмден кьутхарады	32
Нарт улу Ерюзмек эмегенлени къалай кьыргъа- ныны юсюнден	35
Ерюзмек шайтанланы кьырады	44
Сатанай Ерюзмекни къалай алдагъанды	49
Ерюзмек бла акъ марал	52
Ерюзмек бла джангыз кёзлю эмеген	58
Тауас бла Ерюзмек	63
Ерюзмек бла Ногъайчыкъ	66
Ерюзмек бла джашчыкъ	72
Состар ташдан туугъан	76
Сосурукъ бла эмеген	84
Сосурукъ джер тюбюнде	88
Сосурукъ чарх оюнда	100
Сосурукъ бла Сибилчи	104
Сосурукъ эмегенле бла тутушады	111
Сосурукъ бла шайтанла	117
Нарт кьойчусу Созукуу	120
Соджук	127
Нарт темирчи Дебет	131
Алаугъан бла эмеген къатын	136
Алауган къалай къатын алды	144
Къарашауай Гемуданы сынаиды	148